ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ
ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

ԿԱԶՄԵՑ
ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

ՍԵՐԳ ՋՕՐԱՎԱՐ ՋԻՎՕՎԻՉ

Գ. ՀԱՏՈՐ

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Օ. ԱՐՋՈՒՄԱՆ
1913

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱՋՄԱՏՈՒՆ
Օ. ԱՐՋՈՒՄԱՆ
№ 155

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ԻՆՉՊԷ՞Ս ԾԱԳԵՑԱՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ներկայ պատերազմին բուն պատճառը նոյն իսկ այն չրջափոխութեան մէջն է՝ որուն Թուրքիա ենթարկուեցաւ 1908 Յուլիսին, և որ Ժէօն-Թիւրքերը անցուց իշխանութեան գլուխ։ Մակեդոնիոյ մէջ գոյութիւն ունեցող ցեղային վէճերը քննած ատեններս տեսանք թէ ինչպէ՛ս Յոյները, Պուլկարներն ու Սերպերը, Եւրոպական Թուրքիան իրարու ձեռքէ խլելու աշխատած ատեննին բնաւ կարեւորութիւն չէին ընծայեր Թուրք տարրին, հակառակ անոր որ բուն տէրը ան էր և իրենց ակնկալութեանց հիմ կազմող յաւակնութիւններէն անհունապէս աւելի ամուր իրաւունք մը ունէր այդ երկրին վրայ, — սուրբ, աշխարհակալութեան, արիւնի իրաւունքը։ Երբ ծագեցաւ Նոր Բէժիմը, Մակեդոնիոյ զանազան ցեղերը մեծ խանդավառութեամբ ողջունեցին կատարուած չրջափոխութիւնը, որովհետեւ այն հաւատքը ունէին թէ ազատ ու թոյլատու պայմաններու չնորհիւ աւելի դիւրաւ պիտի կրնան իրականացնել իրենց բարոյական աշխարհակալութիւնը վիճելի վիլայէթներուն մէջ, ապասելով այն օրուան ուր քաղաքական փոթորիկ մը հնարաւոր պիտի դարձնէր անոնց վերջնական ազատագրութիւնը։ Եւ յետոյ, Սահմանադրութեան վերահռչակման մեղրալուսնի օրերուն՝ Սամ. Կայսրութեան մաս կազմող բոլոր ցեղերուն քով այն յոյսը կար թէ Նոր Բէժիմը իրեն հիմ պիտի առնէ վարչական ապակեդրոնացման դրութիւնը,—բուն փրկութեան ճամբան,—աստիճանաբար իրականացնելով դաշնակցական կայսրութեան մը գաղափարը, ինչ որ երկրին ցրիւ ցրիւ տարրերէն ու բեկորներէն միաձոյլ և ուժեղ տէրու Ժիէն մը

հիմնելու միակ կարելի միջոցն էր տակաւին։ Ցանկարծածին և ինքնաբուղխ եղբայրական զեղումը որ հերուան թշնամի կամ անտարբեր ցեղերը իրա-րու գիրկ նետած էր սահմանադրական գինովութեան անդրանիկ և անվերադա՛րձ օրերուն, չատ ալ հնարաւոր ցոյց կու տար այդ աղուոր հեռանկարը։ Այս տեսակ րէժիմ մը բոլորովին ձեռնտու պիտի ըլլար անշուշտ պալքանեան ժողովուրդներու յետին մտքերուն յաջողութեան։

Առաջին երեսփոխանական ընտրութիւնները և Ժէօն-Թիւրքերուն ազգայնամոլ միտումները պզտիկ հիասթափութիւն մը առաջ բերին թէև, բայց ոչ-թուրք ցեղերը տակաւին չատ հեռու էին վերջնական յուսահատութենէն. յեղափոխութիւնը դեռ չէր լրացած· երկիրը փոխանցման շրջանի մէջ էր· կրնար ըլլալ որ Ժէօն-Թիւրքերը հասկնային իրենց սխալը· յետոյ՝ Իթիհատին դէմ Ահրարը և միւս ոչ-Իթիհատական տարրերը կային՝ իրենց գլուխը ունենալով Իշխան Սապահէտտինը որ ապակեդրոնացման դրութեան խանդավառ պաշտպան մըն էր։ Անոնց գոյութիւնը կը թուէր որ ոչ-թուրք տարրերը չյուսահատին նոր Րէժիմէն, ընդհակառակը հաւատքով նային անոր և աշխատին զայն ամրապնդելու։ Այդ հաւատքով լեցուած էին նաև Մակեդոնիոյ ժողովուրդները, և ապացոյցը սա է որ երբ 1909 Մարտ 31ի յետաշրջական փորձը վտանգեց Սահմանադրութիւնը, Ցոյն, Պուլկար, Սերպ ինքնաբերաբար փութացին կաժառոր արձանագրուիլ և Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի կազմած ազատարար բանակին մասնակցելով՝ Պոլսոյ գրաւումն ու Սահմանադրութեան վերահաստատումը դիւրացուցին։

Մարտ 31ի չարժման ձախողութիւնը իրեն հետևանք ունեցաւ յաղթական տարրին՝ Իթիհատին տիկթաթորութիւնը։ Անոր դէմ ուղղուած էր չարժումը. ան գլուխ կանգնած էր դիմադրութեան գործին. միւս կողմէ՝ Սահմանադրութեան միակ զօրավիգը՝ բանակը՝ անոր հետ էր. բնական բան մըն է որ անիկա օգտուէր յաղթութենէն։ Ու օգտուեցաւ չարաչար կերպով։ Տարամերժ՝ իր ազգայնամոլութեամբ. տակաւ իր ափին մէջ կեդրոնացուց երկրին վարչական գրեթէ բովանդակ կազմը, դժգոհ թողլով մանաւորապէս ոչ-թուրք տարրերը, որոնք ո՛չ միայն հետզհետէ կը հեռացուէին հանրային պաշտօններէ, այլ միշտ աւելի վտանգի մէջ կը տեսնէին իրենց ցեղային առանձնայատկութիւնները։ Տարին չլրացած՝ անցած էր Սահմանադրութեան յարուցած զմայլելի խանդավառութիւնը. 1908 Յունիսի և 1909 Ապրիլի գինովութեան յաջորդած էր տեսակ մը ցրտութիւն որ կը սպառնար մչանջենաւորուիլ. վաղանցուկ՝ ինչպէս աւէն ժողովրդային խանդավառութիւն, այդ գինովութիւնն ալ տեղի տուած էր ընթացիկ կեանքի պահանջներուն ու վտանգներուն առջև։

Հիասթափութիւնը մեծ էր մանաւորապէս Մակեդոնիոյ մէջ։ Այնտեղ մանաւանդ զգալի կ'ըլլար Ժէօն-Թիւրք տարրին ազգայնամոլութիւնը, որ մեկ նարուածով շրջած էր բնիկ ցեղերու բոլոր ակնկալութիւններն ու երազները։ Առաջ՝ Մակեդոնիան իրարմէ խլելու աշխատող այդ ցեղերուն համար Թուրքը գոյութիւն չունէր. Թուրքը լոկ աւանդապահ մը կը նկատէին և հաշուի չէին առներ. բայց ահա յանկարծ Ժէօն-Թիւր-

քերը սկսած էին հասկցնել անոնց թէ բնաւ տրամադիր չէին իրենց տըր-ւած այդ աւանդապահի հանգամանքը պահելու այն տեսակ հողերու համար որոնք Կայսրութեան մասերն են ինքնին, և թէ բնաւ չպիտի

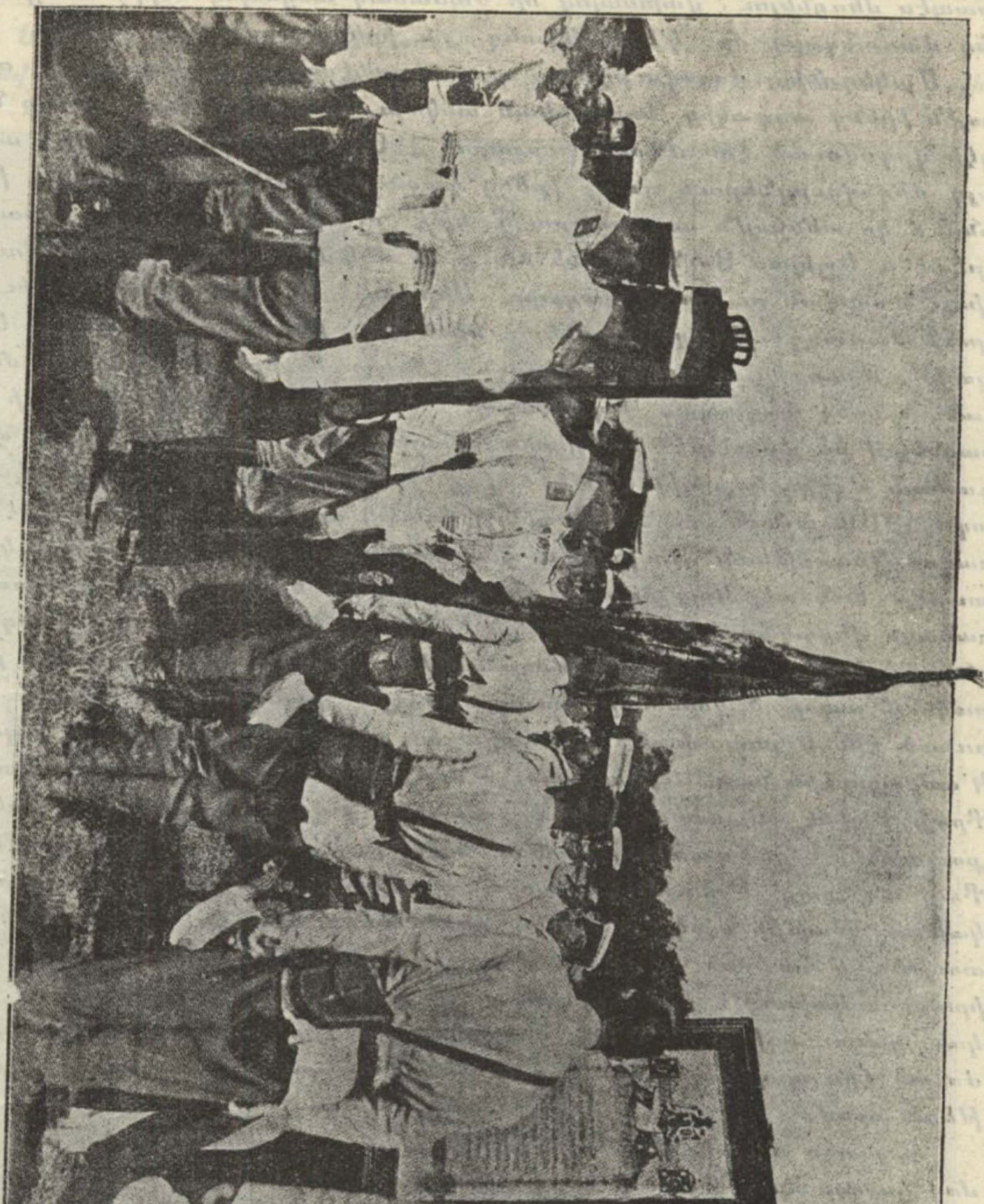

Պուլկար զինուորներ դրօշակը կը համբուրեն պատերազմի դաշտը մեկնելէ առաջ

ներեն որ այլեւս կասկածի ենթարկուի իրենց սեփականատիրութեան իրա-ւունքը անոնց վրայ ։ Մակեդոնիոյ բնիկ ցեղերը հիւանդը չմեռած ժա-ռանգութիւնը բաժնելու ելած էին . բայց ահա հիւանդը ողջնցած էր, և կը յաւակնէր տէր մնալ իր ստացուածքին ։ Անհամբեր ժառանգորդ-

ները սակայն, այդ անակնկալ յարուբեան վրայ պիտի մոռնային զիրենք բաժնող հակառակութիւնները, համաձայնութեան մը պիտի գային իրենց յաւակնութեանց մասին և ձեռք ձեռքի տալով պիտի աշխատէին հիւանդը իրապէս մեռցնելու, վախնալով որ ժամանակ անցնելով ուրիշ աւելի զօրեղ ժառանգորդ մը կ'ելլէ մէջտեղ, և իրենց բաժինը կը տանի։

Մակեդոնիոյ ժողովուրդները այս տեսակէտով զօրավիգ պիտի ունենային իրենց ազգակից Պալքանեան անկախ Պետութիւնները՝ որոնք նոյնպէս վրդովուած էին Ժէօն-Թիւրքերու 1909ի վերադարձէն։ Եւ արդէն այդ ժողովուրդներուն դատը իրենց դատն էր ամէն բանէ առաջ. ինչո՞ւ անոնք կը տենչային ազատագրուիլ՝ եթէ ոչ իրենց միանալու համար։ Կրէտէ և Եպիրոս Յունաստանի ձեռք կը մեկնէին, Մակեդոնիա Պուլկարիոյ, Թօսօվան ու Նովի Պազարը Սերպիոյ և Գարատաղի։ Հիւանդը որուն ժառանգութիւնը բաժնելու ելած էին՝ իր ողջ ըլլալը միայն Եւրոպական Թուրքիոյ ժողովուրդներուն չէր հասկցներ, կը զգացնէր մանաւանդ անոնց պաշտպան Պալքանեան Պետութեանց, օրէ օր աւելի զօրացնելով իր բանակը, և երկրին հասոյթներուն մեծագոյն մասը միանգամայն թէ ցամաքային և թէ ծովային սպառազինութեանց յատկացնելով։ 1910ի աշնան՝ 70,000 հոգինոց բանակ մը Պալքաններու ամէնէն զօրաւոր Պետութեան՝ Պուլկարիոյ սահմաններուն առջեւ ռազմափորձ կը կատարէր։ Ցօն տէր Կօլց փաշա և գերման մարզիչներ անընդհատ կ'աշխատէին բանակը վերակազմելու. անգլիացի ծովակալ մը նաւատորմը կարգի կը դնէր. Համիտի չրջանին զանազան մթին միջոցներով աստիճանի բարձրացում ստացած սպաները հեռացուած էին բանակէն, և անոնց տեղը բռնած էին Եւրոպայի մէջ զինուորական կրթութիւն ստացած սպաներ։ Կ'ամրացուէին նաև Եւրոպական Թուրքիոյ կարեւոր կէտերը. Էտիրնէ, Քըրք Քիլիսէ. Շքօտրա, Սկիւպ, Եանեա՝ յաջորդաբար ամէնէն բերդաքաղաքներ կը դառնային Ցօն տէր Կօլց փաշայի հսկողութեամբ։ Քայլ առ քայլ՝ Թուրքիա կը զօրանար Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի երկաթեայ թաթին տակ, և ասիկա մեծ վտանգ մըն էր Պալքանեան Պետութեանց համար։ Զօրաւոր Թուրքիա մը իրենց կողքին, եթէ ուզղակի իրենց անկախութեան ալ չսպառնար, գոնէ չպիտի թոյլատրէր որ իրականացնելու աշխատին իրենց երկրակալական ծրագիրները, որոնցմով վարժուած էին օրօրուելու համիտեան բռնակալ բայց նաև տկար վարչութեան օրով։

Այսպէս ուրեմն Ժէօն-Թիւրքերը իրենց մարմնացուցած Նոր Բէժիմով հասարակաց թշնամի կը դառնային միանգամայն թէ՛ Եւրոպական Թուրքիոյ ոչ-Թուրք տարրերուն և թէ Պալքանեան Պետութեանց։ Կը հետեւի ինքնին թէ ընդհանուր վտանգը բռնադատար իրարու պիտի միացնէր մէկ կողմէ Եւրոպական Թուրքիոյ ոչ-Թուրք տարրերը ու միւս կողմէ ալ Պալքանեան Պետութիւնները. հերուան անհամաձայնութիւնները աճապարանքով, նոյն իսկ կիսկատար ու վիճելի կերպով մը պիտի հարթուէին, թշնամիները պիտի դառնային բարեկամ ու դաշնակից, և կատաղի պայքար մը պիտի սկսէին Թուրք Կառավարութեան դէմ, առանց անոր ժա-

մանակ ձգելու որ իրենց ամէնուն մէկանց յաղթելու չափ ուժ ունենայ։

Հետեւինք այդ պայքարին գլխաւոր երեւոյթներուն, որոնք ուղիղ ներկայ պատերազմին պիտի առաջնորդեն մեզ։

Մակեդոնիոյ ժողովուրդներուն և Պալքանեան Կեսութեանց այդ մտավախութիւնը տարակոյս չկայ որ ուշ կամ կանուխ պատճառ պիտի

(Վերը) Բօտկօրիցայի առաջամարտ գարատաղեան հիւանդանոցը
(Վարը) Պուլկարական կարմիր խաչը վիրաւորներ կը փոխադրէ

ըլլար Եւրոպական Թուրքիոյ խառնակման։ Լաւագոյն որսը պղտոր ջուրի մէջ կ'ըլլայ. անոնք պիտի աչխատէին միշտ աւելի պղտորելու ջուրը, շաթունակ խառով վիճակի մէջ պիտի պահէին երկիրը, անկարելի դարձնելու

համար Թուրք վարչութեան խաղաղ ամրապնդումը, ինչ որ ամէն դուռ պիտի փակէր իրենց յաւակնութեանց առջև։ Ժէօն-Թիւրքերը ո՛չ իրենց սեփականատէրի իրաւունքէն կրնային հրաժարիլ, ոչ ալ զիրենք տոգորող տարամերժ ազգայնամոլութենէն. այս հիման վրայ եթէ աշխատէին իրական բարենորոգումներ ալ մտցնել Մակեդոնիոյ մէջ, դարձեալ բնիկ տարրերը երկիրը պիտի խառնակէին։ Դիմադրութեան զգացումը ուրեմն Ժէօն-Թիւրքերուն քով ինքնին պիտի յայտնուէր. Կայսրութեան ամբողջութիւնը պահպանելու ջերմապէս նախանձախնդիր, նոյն իսկ անուանապէս միայն Կայսրութեան մաս կազմող երկիրները ետ առնելու հետամուտ ըլլալով, ոչ մէկ գնով պիտի ուզէին թոյլ տալ որ Թուրքիոյ եւրոպական ստացուածքները նոր յափշտակութեանց առարկայ դառնան։ Եւ ոչ ոք պիտի կրնայ զիրենք մեղադրել ասոր համար. դիմադրելով՝ լոկ հայրենասիրական պարտք մը կը հատուցանէին։ Եթէ հակառակ իրենց բուռն դիմադրութեան ու ջանքերուն չկրցան այսօրուան ողբալի արդիւնքէն խուսափիլ, պատճառը սա է որ սխալեցան եղանակներուն ընտրութեան մէջ։ Իրենց կիրարկած մէթոտը յաճախ յոռեգոյնն էր. ուզեցին բռունցքով ձեռք բերել ինչ որ աւելի հեշտիւ պիտի կրնային ստանալ խաղաղ միջոցներով ու սիրաշահութեամբ, — ուրիշ կերպ ըսելով՝ ճարպիկութեամբ ու դիւանագիտութեամբ։

Առաջին սխալ մը, ինչպէս առիթ ունեցանք արդէն ըսելու, Մակեդոնիոյ եւրոպացի գործակալներուն ճամբու դրուիլն էր. անոնց ներկայութիւնը անջատման սպառնալիքին ենթակայ այդ երկրին մէջ՝ ապահովութեան գրաւական մըն էր ամէն բանէ առաջ. Մակեդոնիոյ ժողովուրդները՝ Թուրքին հետ մինակ մնալով՝ կրնային ամէն խառնակութիւն յարուցանել և վերջէն ալ պատասխանատուութիւնը բեռցնել կառավարութեան վրայ. եւրոպացի աչալուրջ գործակալներու ներկայութեան՝ այս խաղը երբեք չպիտի յաջողէր։ Յետոյ բարեկարգութեան գործը զոր տակաւ կ'իրականացնէին այդ գործակալները, ուրիշ տեսակ ապահովութիւն մըն էր վտանգուած երկրին համար. փոխանակ այդ գործը կասեցնելու, ընդհակառակը պէտք էր պահել եւրոպացի բարեկարգիչները և ամէն կերպով ոյժ տալ անոնց, որովհետև բարեկարգ Մակեդոնիա մը այլ եւս ոչ մէկ պատճառ պիտի ունենար Թուրքիայէն անջատուելու։ Վերջէն, երբ բարեկարգութեան գործը լրանար և կամ գոնէ այլեւս անխախտ ու ապահով հիմերու վրայ հաստատուէր, դիւրին էր ճամբել եւրոպացի պաշտօնատարները։

Երկրորդ սխալ մը՝ Մակեդոնիոյ երբեմնի հրոսապետներուն դէմ կիրարկուած կամ թոյլատրուած տէռորի դրութիւնն էր։ Բոլոր այդ հրոսապետները Սահմանադրութեան վերահռչակումէն ետք զինաթափ եղած էին, և ազատութեան անդրանիկ օրերուն բնաւ տրամադիր չէին երեւար հերուան արիւնալի պայքարներուն շրջանը վերաբանալու։ Թուրք «Ֆէտայի»-ները սակայն որոնք երբեմն Պուլկար հրոսախումբերու դէմ կը մարտնչէին, նոյնը չըրին. ուժովցած նոր տարրերով, զորս յայտնի պաշտպանութիւն մը կը քաջալերէր, սկսան մէկիկ մէկիկ սպաննել Պուլկար հրոսապետները։

Անոնցմէ շատեր սակայն հեշտանքով մասնակցած էին Ազատարար Բանակին որ Մարտ 31ին Պոլսոյ վրայ քալեց, և թշնամի չէին Նոր Ռէժիմին։ Այդ անձնուիրութենէն ետքն էր որ ինկան երկու հրոսապետներ՝ Թէօտոր Շիշմանոֆ ու Սթօյանոֆ-Աճարլարսքի և պուլկար վարժարաններու քննիչ Պանօքուչէֆ։ Թշնամութեանց և հալածանքներու առարկայ դարձան նոյն իսկ Եանի Սանտանսքիի, Խրիստօ Չէրնօբէյէֆի, Բանիցայի և Թասքայի պէս հրոսապետներ, որոնք ոչ միայն թշնամի չէին Նոր Ռէժիմին, այլ

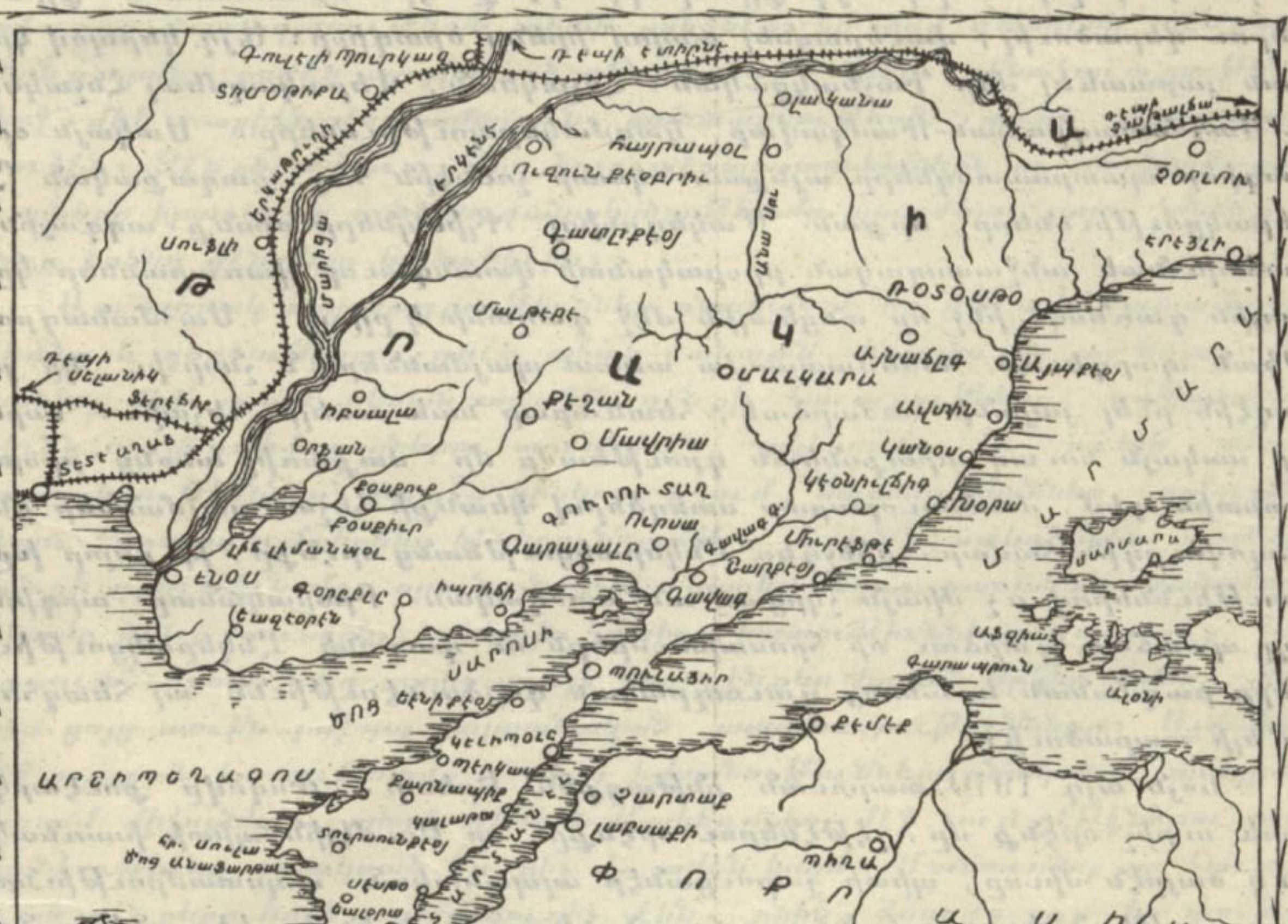

Կէլիպօլուի Թերակղզին և շրջականները

նոյն իսկ Պուլկար կառավարութեան յաւակնութեանց դէմ կը մարտնչէին։ Սանտանսքի՝ իր ընկերներուն վրայ աւելի բլալով Պուլկարիոյ մէջ ձերբակալման հրամանագրի մը առարկայ դարձած էր, սակայն երեք անգամ յաջորդաբար մահափորձի ենթարկուեցաւ Մակեդոնիոյ մէջ։ Այս դրութեան հետեւանքը սա եղաւ որ քիչ առ քիչ հրոսախումբեր սկսան կազմուիլ սահմանադրական ռէժիմի տակ. Չէրնօբէյէֆ, Աքսօմթօլ Բէյթրօֆ, Թանէ Նիքօլօֆ, Թէօտոր Ալէքսանտրօֆ, Պօժօ եւ ուրիշ շատեր՝ չէթէներու գլուխ անցնելով լեռ ելան (*), փորձանքի

(*) La vérité sur le Régime Constitutionnel. Par. F.-f O. Paris, 1911.

չրջանը վերաբանալով Նոր Բէժիմին գլխուն։ Ընկերակցութեանց օրէնքին քուէարկումը 1910ին, որուն 4րդ յօդուածը բացարձակապէս կ'արգիլէր ազգային անուններով ու ծրագրով Ընկերակցութեանց կազմութիւնը, և որ յայտնապէս Կայսրութեան մաս կազմող ազգերու ինքնայատուկ քաղաքական խմբակցութիւնները ջնջելու կը միտէր, լոյսովին աւելցուց դժգոհութիւնը Մակեդոնիոյ մէջ, ուր բազմաթիւ Պուլկար, Յոյն ու Սերպ քաղաքական Քլիւպներ կազմուած էին Սահմանադրութեան հրաչակումէն ի վեր։ Բոլոր այդ քլիւպները պէտք էին «Օսմանեան» քլիւպ ներու վերածուիլ, վաւերացնել տալով իրենց ծրագիրը։ Այդ կերպով կրցան յարատեւել մեր Դաշնակցական, Հնչակեան, Վերակազմեալ Հնչակեան և Սահմանադրական-Իսմիկալար կազմակերպութիւնները։ Սակայն օրինագիծը պատրաստողները այնքան նկատի չունէին հայ քաղաքական Ընկերակցութիւնները, որքան Մակեդոնիոյ Քլիւպները որոնք ազգային և յաճախ նաև անջատողական յեղափոխական վտանգաւոր վառարաններ կըրնային դառնալ. ինչ որ անցեալին մէջ գաղտնի կ'ըլլար, Սահմանադրութեան պարգեւած համեմատաբար ազատ պայմաններուն չնորհիւ կը յաջողէին ընել յայտնի համարձակ, հետեւաբար նաև աւելի հեշտիւ։ Կարելի էր սակայն նուազ սրաքննեան դրութեամբ մը մաքառիլ անոնց բրօբականտին դէմ, մանաւանդ ստեղծելով կեանքի հեշտ պայմաններ բնիկ ժողովուրդին համար. մինչդեռ Ընկերակցութեանց օրէնքը, իր բոլոր խըստութիւններով ո՛չ միայն չկրցաւ անջատողական Բրօբականտը արգիլել, այլ պատճառ դարձաւ որ հրոսախումբերն ու գաղտնի Ընկերակցութիւնները բազմանան և անոնց դատաղրական գործունէութիւնն ալ հետզհետէ աւելի տարածուի։

Նոյն այդ 1910 տարուան ընթացքին՝ Երեսփ. Ժողովը քուէարկեց նաև ուրիշ օրէնք մը, չէթէներու օրէնքը, որ Բումէլին պիտի իսառնակէր մէկ ծայրէն միւսը, պիտի յարուցանէր ալպանական ապստամբութիւնը և կայսրութեան եւրոպական սահմանագլուխները պիտի ենթարկէր անիշխանութեան մը զոր այլևս ոչինչ պիտի կրնար դարմանել, և որ տևեց մինչև Ներկայ պատերազմը։ Մակեդոնիոյ և Ալպանիոյ մէջ առաջ եկած անջատողական չարժումները զսպելու արմատական միջոց մըն էր այդ օրէնքը. սակայն խմբագրուած էր անանկ եղանակով մը որ կրնար դուռ բանալ զեղծումներու. իր 14րդ յօդուածը՝ չէթէներու գործունէութեան պատասխանատու կը նկատէր գիւղերու Բէսը, գօրուճին և ընդհանրապէս բովանդակ բնակչութիւնը. եթէ ասոնք՝ հակառակ իրենց բովանդակ բարիկամեցողութեան՝ չկարենային այդ պատասխանատուութենէն ճողոպտիլ, իբր մեղսակից պիտի նկատուէին։ Խիստ էին պատիժները զոր օրէնքը կը սահմաներ. չէթէի մը մասնակցող ամէն մարդ 10 տարուան բանտարկութեամբ պիտի պատժուէր. եթէ մէկը վիրաւորած կամ սպաննած ըլլար՝ կախաղան պիտի հանուէր. մահու պատիժ կը սահմանուէր նաև հրոսապետերուն և հրոսակախումբեր կազմակերպողներուն։ Զանազանութիւն չկար զէն ի ձեռին կամ առանց զէնքի ձերբակալուող հրոսակներուն միջև։ Մահուամբ պիտի պատժուէին նաև այն բոլոր մարդիկը որոնք հրոսա-

խումբեր հալածող զինուորներուն սխալ տեղեկութիւններ տալով՝ անոնց սպանութեան կամ վիրաւորութեան պատճառ պիտի դառնային։ Եթէ չէթէ մը գիւղի մը մէջ ապաստաններ և այնտեղէն կրակէր զինուորներուն վրայ, նոյն գիւղին բոլոր բնակիչները հինգ տարուան աքսորի պիտի դատապարտուէին և պիտի քշուէին ուրիշ վիլայէթներ։ Բեռոյ՝ պատերազմական առեաններ պիտի կազմուէին ամբողջ երկրին մէջ՝ հրոսախումբերու վերաբերող հարցերը քննելու համար։ Ամէնէն վտանգաւորը սակայն 17րդ յօդուածն էր որ ընդհանուր զինահատաքում կը տրամադրէր. բովանդակ ժողովուրդը կառավարութեան պիտի յանձնէր իր քով գտնուող զէնքերը. անոնք որոնց քովէն արգիլուած զէնք պիտի ելլէր զինահատաքութենէն վերջ՝ մէկ տարիէն վեց ամսուան բանտարկութեան պիտի դատապարտուէին։ Զէնքերը հաւաքելու կոչուած պաշտօնեաներն ու ոստիկան-զինուորները իրաւունք ունէին գանակոծութեամբ պատժելու բոլոր անոնք որոնք իրենց զէնքերը կը ծածկէին։

Այս տեսակ տրամադրութիւններ բնական է որ ցաւալի ծայրայեղութեանց և զեղծումներու դուռ պիտի բանային, ինչպէս որ ալ եղաւ։ Ալպանիոյ մէջ՝ ուրկէ սկսան առաջին զէնքի հաւաքումները, գանակոծութիւնն ու ընդդիմացողներու տուներուն հրկիզումը, և աւելի տխուր ծայրայեղութիւններ՝ ինչպէս կիներու յղում, սպանութիւններ, ամուսիններու խոշտագում իրենց կիներուն առջև, ևայլն, ստեղծեցին զարհուրանքի դրութիւն մը, որուն չնորհիւ կարելի եղաւ բաւական քանակութեամբ զէնք հաւաքել. սակայն հսկիւ խստութիւնները դադրած, հաւաքուածներուն տեղ ուրիշ աւելի լաւ զէնքեր կրցան երկիր մտնել, ինչպէս ցոյց տուին յաջորդ ալպանական ապստամբութիւնները։ Ալպանիոյ մէջ այսքան խստութեամբ գործող իշխանութիւնները բնական է աւելի անողորմ միջոցներու պիտի դիմէին Մակեդոնիոյ մէջ, ուր չէթէներու գործունէութիւնը վերսկսած էր քիչ մը ամէն կողմ։ Մանաւանդ որ հաւաքուած զէնքերը երբեք գոհացուցիչ չէին. բնիկ ժողովուրդը կը փութար յանձնելու խեղճ ու կրակ, ընդհանրապէս անպէտ զէնքեր, բայց լաւ զէնքերը երեւան չէին ելլեր։ Իշխանութիւնները դիմեցին գաւազանին, կատարուեցան խմբական ձերբակալութիւններ, ստեղծուեցաւ սարսափի ու զուլումի դրութիւն։ 1910 յուլիսին՝ Սկիւպի սանճագին բոլոր քաղաքներուն պուլկար ժողովուրդը տունը տեղը թողլով անցաւ Պուլկարիա։ Շթիպի մէջ՝ պուլկար հասարակութեան վարչական ժողովին նախագահը, տանջանքի չդիմանալով անձնասպան եղաւ։ Անատոլիէն բերուած երկու վաչտ զօրքեր Մանաստիրի վիլայէթը տակն ու վրայ կ'ընէին զէնք փընտրելու համար. խուզարկութեանց ընթացքին զարհուրելի դէպքերը անպակաս էին։ Դործուած ծայրայեղութիւնները կ'աւելցնէին դժգոհներու թիւը, և այս վերջիններուն կամ սանձանը անցնելով Պուլկարիա կ'ապաստանէին և կամ չէթէներու կը մասնակցէին։ Քրուչէվօի, Տէմիր-Հիսարի, Բէրլէբէ մէջ՝ գիւղացիները սոսկալի գանակոծութեանց տակ կիսամեռ կ'իյնային, իրենց գիւղերը կը հրկիզուէին, ցանքն ու ծառերը կը փճացուէին։ Եւ բոլոր խոշտանգուողները, մահուան սպառնալիքի տակ, իրենց փեռեկ-

առած ձեռքերով ստիպուած էին ստորագրել թուղթեր թէ բնաւ բրնութիւն չէ գործուած։

Նոյեմբեր 24ին՝ Սէրէզի երեսփոխան Արիսթօ Տալչէֆ Թորնդարանին մէջ պատմեց Քալայչիֆ քահանային մահը Սկանտիկի վիլայէթին եւ նիճէ-Վարոսա քազային մէջ, ուր մանաւանդ խիստ եղած էին բրնութիւնները, այն կատկածով թէ տեղւոյն գիւղացիները կ'օժանդակեն քազան ապստամբող Ալբանիոյ հրոսախումբին։ Տալչէֆ էֆ-ի պատմութեան համեմատ, Նոյեմբեր 16-29՝ քազան ամբողջովին պաշարման տակ կ'առնուի, վինահասպրութեան պատրուակով. գիւղացիներէն ոչ ոք կրնայ տուներէն դուրս ելլել, նոյն իսկ ջուր բերելու կամ անասուններուն ջուր տալու համար։ Աւելի քան 300 հոգի, իրր քսիիթէճիներուն մեղսակից, իրաւունք եւս չէ կրնար պատկեցուին գեանին վրայ և կը գանակոծուին անխնայ. յետոյ բանտ կը նետուին գրեթէ կիսամերկ առանց անկողնի, նոյն իսկ առանց ապնունդի։ Զարհուրելի կը գանակոծուի նաև ասպագերէց Քալայչիֆը։ Վայրագութեան նրբութեամբ մը՝ գառապաններ կը տրուին ձերբակալուած Պուլկարներուն, որոնք, սպառնալիքներու տակ, կը ստիպուին երկարել իրենց քահանային տանջանքը, բռնի զայն գանակոծելով։ Ճիտոյ, քահանային կիսամեռ մարմինը կը նետուի անկողնի մը վրայ և կը տարուի կառավարական պահպանատունը, ուր քիչ ետքը պիտի սպանուէր հրացանի հարուածով մը (*)։ Սէրէզի երեսփոխանին այս յայտնութիւնները չատ լուսաւորեցին թղթոքի տեղի տուին Թորնդարանին մէջ։ Յաջորդ օրը՝ Սկիւտարի երեսփոխան Թէֆտօր Բայլօվ որ Մակեդոնիայէն կը դառնար, աւելի զահանդական մանրամասնութիւններ հաղորդեց Թորնդարանին. — «Ճշմարտապէս յուզիչ տեսարան մը պարզուած էր այդ միջոցին երկրին մէջ, կ'ըսէր. հասուն ցորենի ահագին դէզեր որոնք կը փոխեն դաշտերուն ու հովիտներուն մէջ. տուները ամայի, ընտանիք անասուններ մնացած անտէր և դաշտերուն ու մարգագետիններուն մէջ պտըտելու վրայ. այգիներն ու պարտէզները քարու քանդ. ահա ինչ որ կը տեսնուէր հոն»։ Բայլօվ էֆէնտի յետոյ մանրամասնաբար կը նկարագրէր կատարուած խոշտանգումները, անուններով, տեղերով. կը ցիչատակէր կարգ մը պաշտօնեաներ ու կառավարիչներ՝ որոնք կատարուած բռնութիւն-

ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ Տ. ԵՈՒՔԻՄ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

(*) Տեղական իշխանութիւնները պնդեցին թէ քահանան ինք հրացանը խլած է ժանտարմայի մը ձեռքէն և ինքզինքը սպաննած, բայց վկաներ կը հաստատէին որ քահանան այժ անգամ չունէր հրացանը վերցնելու։

ները փաղանի պահելու համար թոյլ չէին տար գիւղացւոց որ մօտակայ քաղաքներ երթան բժշկական խնամք փնտռելու. կը յայտնէր մամուլը որա-մար թէ Քէօփրիւլիի քազային Չիչէվօ նահիյէին միւտիրը նոր տեսակ նորբացած տանջանք մը հնարած է, — մատղեայ թելերով բութամատները սեղմելու չարչարանքը։ Իր հաշիւներուն համաձայն՝ 1910 յուլիս, օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներուն՝ Սկիւպի շրջանակին մէջ 1104, Մանասթըրի շրջանակին մէջ 285 և Սելանիկի շրջանակին մէջ ալ 464 հոգի խոշտանգուած էին զինահաւաքութեան պատրուակով։ Ասոնցմէ զատ՝ խըմբական գանակոծութեան ենթարկուած էին (Սկիւպի և Մանասթըրի շրջանակներուն մէջ) 700 հոգի, բանտարկուած էին 1436 հոգի. մեծ մասամբ գանակոծուելէ վերջ. 73 հոգի ալ այս խոշտութեանց հետեւանքով մեռած կամ խեղանդամ դարձած էին։ Իսկ յուլիսէն առաջ՝ Եէնիճէ-Վարտարի, Վօտէնայի և Կէվկէլիի քաղաքներուն մէջ խոշտանգուած էին 911 հոգի, ինչ որ զինահաւաքութեան զոհերուն ընդհանուր թիւը կը բարձրացնէր 4973ի։ Տակաւին ասոր վրայ պէտք էր բարդել Պուլկարիա ապաստանած 2053 փախստականներն ու բռնութիւններու հետեւանքով թաղ եղած 2010 հոգին։ Սերպ երեսփոխան Բոպիչ, Երեսփ. Ժողովոյ նոյն նիստին մէջ միեւնոյն գանգատները յայտնեց Հին Սերպիոյ գրեթէ ամէն կողմը զինահաւաքութեան պատրուակով գործուած ծայրայեղութեանց մասին։ Իրեն յաջորդեց Բօզմանի էֆէնտի, որ գանգատեցաւ Յոյն ժողովուրդին անունով։ Իսկ Վլախով էֆէնտի, Սելանիկի Պուլկար ընկերվարական երեսփոխանը, անդրադառնալով Եէնիճէ-Վարտարի ցաւալի դէպքերուն, մանրամասն հաշիւներով ցոյց տուաւ թէ ինչպէ՞ս 100-120 գիւղեր՝ սեպտեմբեր ամսուն երկար ժամանակ պաշարուած մնացին զինահաւաքութեան պատճառաւ. «Ամբողջ տասնըհինգ օր, յարեց, գիւղացիք չկրցան իրենց հողերը խնամել. չուխաները (առուած), խաղողները և միւս բոլոր բերքերը փճացան. գիւղացիք 15-20,000 ոսկիի կորուստ մը ունեցան, և տարակոյս չկայ որ կառավարութիւնն ալ իր կարգին վնասի ենթարկուեցաւ»։ Այս բոլոր յայտարարութիւնները ծանր տպաւորութիւն գործեցին Ժողովին մէջ։ Իթթիհատի խորհրդարանական խմբակցութեան չէֆը Խալիլ պէյ՝ այդ տպաւորութեան թարգման եղաւ, Ժողովին բեմէն յայտարարելով. «Բազմաթիւ երեսփոխաններ իշխանութեանց կողմէ գործուած անկանոնութեանց արձագանգ եղան այստեղ։ Մենք այն կարծիքէն ենք որ կառավարութիւնը, ի շահ արդարութեան, պէտք է ճշդէ իրողութիւնները և դատաստանի ենթարկէ յանցաւորները, ըլլան զինուորական թէ ոչ-զինուորական։ Ասկէ զատ, կը պահանջենք որ կառավարութեան կիրարկած միջոցները՝ ազգային՝ աւելի անկողմնակալութեամբ ու փափկութեամբ ի գործ դրուին»։

Այս երկար վիճաբանութիւնները որոնք տեղի ունեցան Խորհրդարանին մէջ, ինչպէս նաև մեծամասնութեան անունով Խալիլ պէյի կողմէ եղած պահանջումը, օգուտ չունեցան։ Կառավարութիւնը հեռու էր Մակեդոնիայէն. Ալպանական հարցը և ուրիշ կնճռոտութիւններ զինքը ջղագըրգիռ դարձուցած էին, ու Մակեդոնիոյ մէջ ծայրայեղութիւնները և բըռ-

նութիւնները կը չարունակուէին անխնայ։ 1911 Յունուար 2ին, ընդդի-մադիր երեսփոխան մը՝ Լութֆի Ֆիքրի պէյ, Խորհրդարանի բեմէն պէտք տեսաւ ծանրանալու Մակեդոնիոյ ցաւալի դէպքերուն վրայ. յայտնեց նաև թէ Իսլամներն ալ նոյն ռէժիմին ենթակայ են, հոգ չէ թէ տարբեր պատճառներով(*), և այդ առթիւ նկարագրեց զոհերուն տրուած կարգ

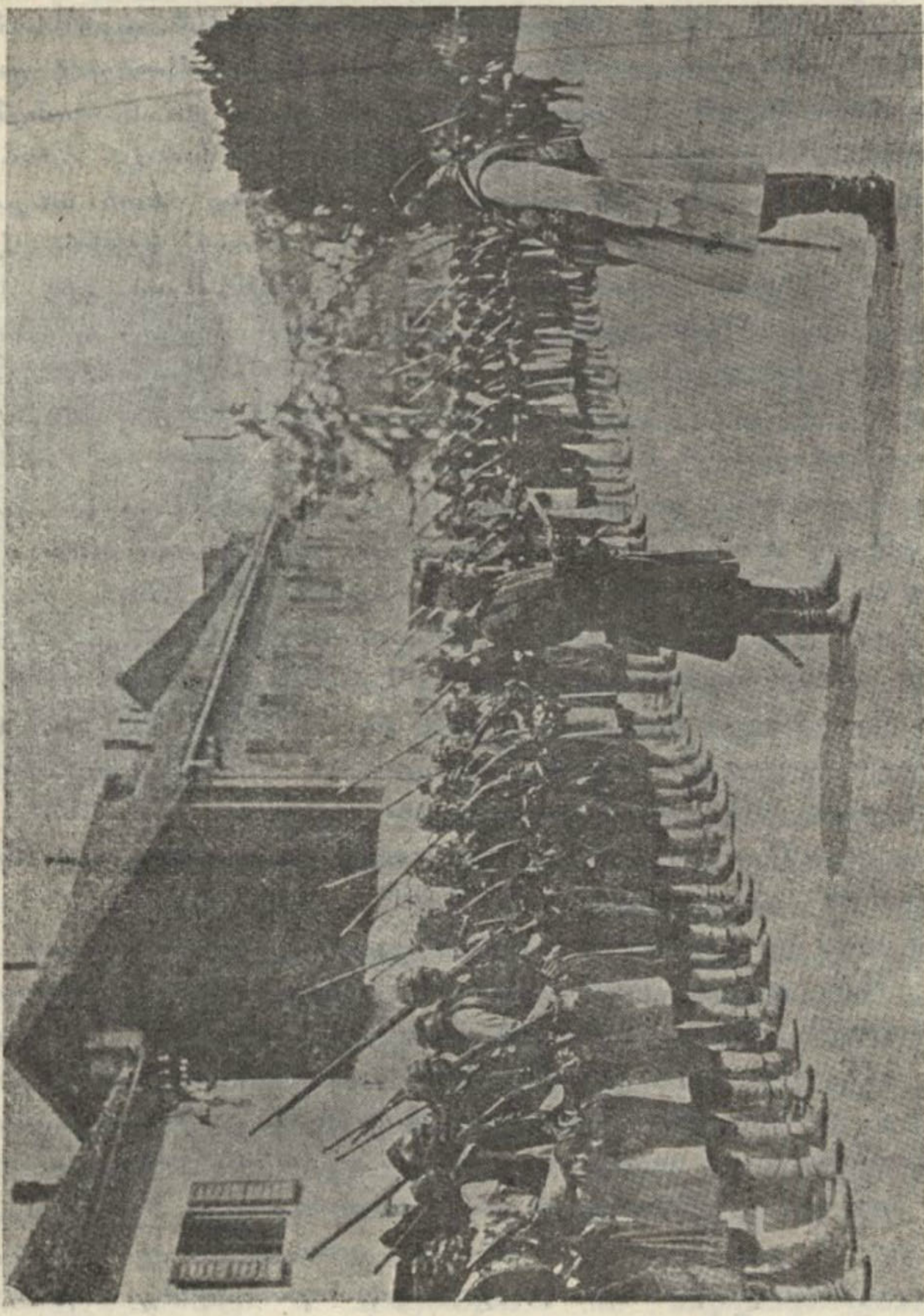

Պատերազմի յայտարարութիւնը Գարատաղի մէջ

մը չարչարանքներ, — ինչպէս տօմուզ թօփը, զնտան, եայլն։ Մինչև յա-ջորդ տարին՝ մինչև ալպանական վերջին ու մեծ ապստամբութիւնը՝ այդ բռնութիւնները պիտի չարունակուէին Մակեդոնիոյ մէկ ծայրէն միւսը։ Ծայրայեղութիւնը անշուշտ ծայրայեղութիւն պիտի հրաւիրէր. լեռ բարձ

(*) Սթօքոլմի նախորդ դեսպան և Բարիզ ապաստանած Շէրիֆ փաշայի դաւա-դրական մէկ մթին ձեռնարկին մասնակցութեան ամբաստանութեամբ։

բացող Պուլկար հրոսակները պարապ չէին կենար. իւրաքանչիւր բռնութեան կը պատասխանէին աւելի կամ նուազ չռնդալից մահափորձով մը. պօմպաները նորէն սկսած էին պայթիլ այս ու այն կողմ, և մանաւորապար երկաթուղիի գիծերու վրայ։ Ծանօթ է Շթիպի մզկիթին մէջ պայթած պօմպայի դէպքը որ Իսլամներու մահուան և պուլկարական բանական կարևոր Յարդի մը պատճառ դարձաւ։ Միայն գինահաւաքութեան առթիւ կիրարկուած բռնութիւնները չէին դժգոհութեան չարժառիթ. կրթական հարցը, գինուորագրութեան հարցը, առանձնաշնորհմանց և անհաւասարութեան հարցերը որոնք անպատեհ ժամանակներու մէջ կը յուզուէին առանց բնաւ գոհացուցիչ կերպով մը կարգադրուելու, նոյնքան դժգոհութեանց պատճառներ էին։ Պուլկարիոյ Ֆէրտինանտ Զարին, յետոյ Սերպիոյ Բէթար թագաւորին յաջորդական այցելութիւնները Պոլիս, 1910ի գարնան, որքան ալ զուտ տնտեսական նպատակ ունէին. յոյս կը ներչնչէին թէ կարելի պիտի դարձնեն Մակեդոնիոյ խաղաղեցումը։ Այդ ակնկալութիւնները չպսակուեցան։ Պուլկարիա, Սերպիա, Յունաստան և Թարատաղ հետզհետէ աւելի կը խճողուէին Եւրոպական Թուրքիոյ փախստականներով, ինչ որ իրենց բարգաւաճման գործը կը դժուարացնէր և Թշուառութեան դուռ կը բանար։ Այս բոլոր իրադարձութեանց ընթացքին նչմարելի էր կարեւոր երեւոյթ մը. — Յոյն, Պուլկար, Սերպ այլևս իրար չէին ուտեր առաջուան պէս, այլ իրարու ձեռք կուտային. երբեմնի իրերասպան չէթէները սկսած էին միասին գործել։ Ճիշտ այդ ատեններն է որ Պալքանեան Դաշնակցութեան հիմերը կը դրուէին, ինչ որ փաստ մըն է թէ Պալքանեան Պետութիւնները կարծուածին. մանաւանդ իրենց յայտարարածին չափ անհաղորդ չէին չէթէներու գործունէութեան։ Շատ չանցած՝ Պոլսոյ մէջ պիտի իրականանար նաև Յունաց Պատրիարքարանին և Պուլկարներու Էկզարքարանին հաշտութիւնը, միշտ Պալքանեան Պետութեանց ուղղակի թելադրութեանց չնորհիւ(*)։ Պատրիարքարանը և Էկզարքարանը, չէթէներուն պէս, բոլորովին անհաղորդ չէին Աթէնքի և Սոֆիայի քաղաքական թաքուն անցքերուն։

1910ի սկիզբը՝ Յոյն և Պուլկար տարրերը տակաւին շատ հեռու էին այդ մերձեցումէն. եկեղեցիներու և դպրոցներու անփականութեան մասին վաղուց գոյութիւն ունեցող անհամաձայնութիւնը որ չատ սերտօրէն կապուած էր արդէն իրենց քաղաքական յաւակնութեանց հետ, զիրենք բոլորովին իրարու ներհակ ուղղութեանց մէջ կը մղէր։ Նոյն տարուան մարտ ամսուն Օսմ. Երեսփ. ժողովէն ու Վերակոյտէն ընդունուած և Սուլթանին կողմէ վաւերացուած եկեղեցիներու Օրէնքը բոլորովին կը մեծցնէր իրենց անհաշտութիւնը։ Նոր օրէնքին տրամադրութեանց համաձայն, վիճելի վայրերու մէջ՝ բնակչութեան երկու երրորդը կազմող մեծամասնութիւնը պիտի տիրանար եկեղեցիներուն։ Բնական է այս տեսակ օրէնք մը մեծապէս պիտի նպաստաւորէր Պուլկար տարրը, ի վնաս Յոյն

(*) Ռուսիա, թէ՛ ուղղակի Բէթերսպուրկէն և թէ իր Պոլսոյ դեսպանին՝ Պ. Զարիքօֆի միջոցաւ, մեծագոյն դերը խաղացած է այդ հաշտութեան մէջ, որ անհրաժեշտ էր Պալքանեան Դաշնակցութեան կազմութեան համար։

տարրին, քանի որ վիճելի շրջանակներուն մէջ ընդհանրապէս Պուլկար-ները կը կազմէին բնակչութեան մեծագոյն մասը։ Շուտով բողոքները ծայր տուին։ Իշթիպի, Պերիայի, Սերէզի, Ակուսթոսի, Սաթիսաթայի, Սե-

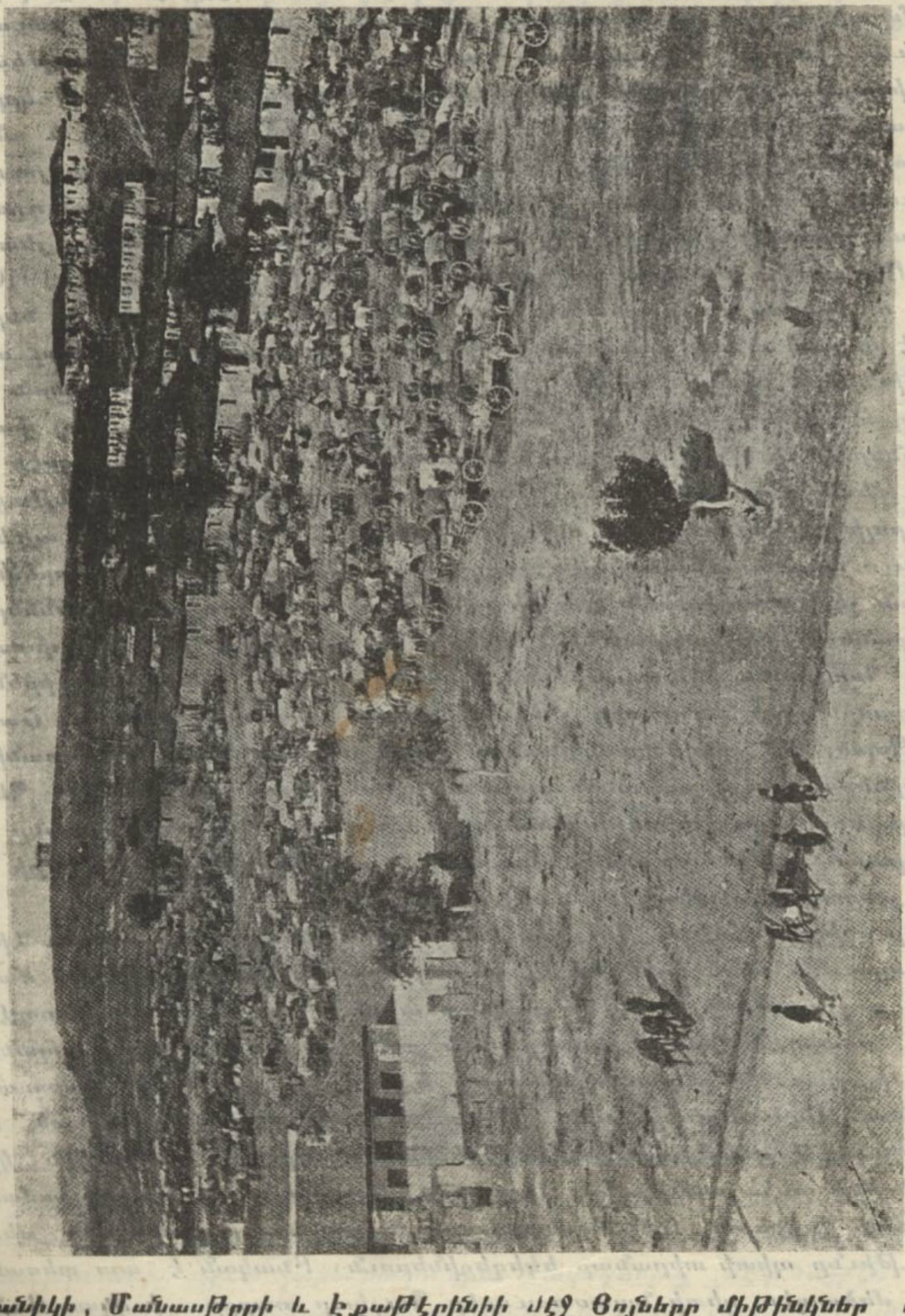

ԻՆՉՊԷՍ ԿԸ ԿՇՏԱՑՈՒԻՆ ԲԱՆԱԿՆԵՐԸ

Պուլկար բանակին հետեւող պարէնաւորման սայլերը Մուսթաֆա փաշայի մէջ

լանիկի, Մանասթըրի և Էքաթէրինիի մէջ Յոյները միթինկներ գումարելով բուռն ճառեր արտասանեցին։ Հանգուցեալ Տ. Եոաքիմ Պատրիարքը այս առթիւ ծանր միջադէպ մը ունեցաւ Մահմուտ Շեվքեթ փաշայի հետ. յետոյ գնաց պալատ՝ Սուլթանին ներկայացաւ, և Ցէնէր վերա-

դարձին նիստի հրաւիրեց Պատրիարքարանի երկու վարչական ժողովները, որոնք որոշեցին միջազգային դաշնագիրներու հիման վրայ պաշտպանել

Թուրք գերիները կ'աշխատցնեն Դորատաղի մէջ ճամբաներուն ձիւնը մաքրելու

Օրթատոքս Եկեղեցիին իրաւունքները(*), Թեմական Մետրապոլիտներու տեղեկագրել իրողութիւնը և գումարել Համազգային Ընդհանուր ժողով.

(*) Քուէարկուած օրէնքը շատ համաձայն չէր Պէռլինի Դաշնագրին 62րդ յօդուածին որ Թուրքիոյ մէջ կրօնքներու ազատութիւնը կը հաչակէ։

եթէ կառավարութիւնը արգիլէր Համազգային Ժողովին գումարումը, Պատրիարքն ու Վարչական Ժողովները պիտի հրաժարէին և եկեղեցիները պիտի փակուէին, ինչպէս երբեմն ըրած էր արդի Երմանոս Ե. Պատրիարքը, Համիտի օրով, երբ Տեղապահ էր։ Այս որոշումները տրուած միջոցին՝ Պուլկարներու Էկզարքը, Տ. Եոսիֆ, Պալատ երթալով կայսեր նախատագիտութիւն կը յայտնէր՝ վերոյիշեալ օրէնքով իր հօտին իրաւունքները նուիրագործած ըլլալուն համար։ Այսպէս ուրեմն՝ Ֆէնէրի Պատրիարքարանն ու Էկզարքարանը իրարու բոլորովին ներհակ տրամադրութեանց մէջ էին այդ օրերուն(*)։

Պատրիարքարանը, ԺԷ, ԺԸ և ԺԹ դարերու մէջ տեղի ունեցած նախընթացներու վրայ հիմնուելով, Սեպտեմբեր 14ի համար նիստի հրաւիրեց Համազգային Ընդհանուր Ժողովը, որ պիտի գումարուէր Պատրիարքին նախագահութեամբ. պիտի մասնակցէին Սինոդին և Քաղաքական Ժողովին անդամները, Մակեդոնիոյ եպիսկոպոսները ներկայացնող տասերկու Մէտրապոլիտներ, Կ. Պոլսոյ արքեպիսկոպոսական թեմը ներկայացնող երկու աշխարհականներ, և բոլոր նահանգներէն ընտրուած մէյ մէկ աշխարհական պատգամաւոր։ Կառավարութիւնը արգիլեց գումարումը, ծանուցանելով որ իւրաքանչիւր միջոցներու պիտի դիմէ՝ եթէ անհնազանդութեան մը հանդէպ գտնուի։ Պատրիարքարանը, առանց այդ արգելքին կարևորութիւն ընծայելու, պատգամաւորները ընտրել տուաւ և որոշեալ օրը նիստի հրաւէրը ուղղեց։ Բայց կառավարութիւնը զինուորական չղթայի տակ առած էր Պատրիարքարանը։ Ինը պատգամաւորներ ձերբակալուելով իսկոյն ոստիկանատուն առաջնորդուեցան։ Քիչ ետքը ուրիշ մէկ քանի պատգամաւոր ալ ձերբակալուեցան և Պատրիարքարանը ստիպուեցաւ անորոշ ժամանակով «յետաձգել» Համազգային Ժողովին գումարումը։

Միջադէպէն յաղթական ելած Կառավարութիւնը սա գոհացումն ալ ունէր տակաւին թէ Եկեղեցիներու Օրէնքին չնորհիւ Ռոյն և Պուլկար տարրերը չպիտի կրնան ձեռք ձեռքի տալ իրեն դէմ։ Վեց ամիս վերջ սակայն, մեծ փոփոխութիւն մը տեղի ունեցած էր. անանկ տեսն մը ուր առաջին անգամ ըլլալով Պուլկարիոյ և Ռումնաստանի Կառավարութեանց մերձեցման խօսքը կը դառնար Եւրոպայի մէջ, Պոլիս ալ Ռումնաց Պատրիարքարանը ու Պուլկարներու Էկզարքը հաշտութեան ձեռք կը կարկառէին իրարու։ Օսմ. Ներկայացուցչական Պուլկար երեսփոխաններուն այցելութիւնը Ռումնաց Պատրիարքին, յետոյ Ռոյն երեսփոխաններու այցելութիւնը Պուլկարներու Էկզարքին, և այս կրկին այցելութեանց յաջորդող փոխադարձ համակրական արտայայտութիւնները կը զուգադիպէին այն սիրալիր յայտարարութեանց որոս Աթէնք և Սոֆիա նոյն օրերուն կը չռալէին իրարու։ Մայիսին Էկզարք Տ. Եոսիֆ կը յայտարարէր. «Երկու

(*) Քիչ ետքը երբ Ֆէրտինանտ Զար Պոլիս այցելեց, Ռումնաց Պատրիարքը յայտնաբար անտարբեր ու արհամարհոտ ցոյց տուաւ ինքզինքը. յոյն Ժողովուրդը նոյնպէս Ընդհակառակը, Պատրիարք և Ժողովուրդ համակրութեան նոյն իսկ չափազանցուած ցոյցերով ողջունեցին Սերպիոյ Թագաւորը, որ նոյնպէս Պոլիս այցելեց Ֆէրտինանտի մեկնումէն վերջ։

*եղբայր տարրերուն համաձայնութիւնը օր օրի կը չեչտուի։ Երկուքս ալ օրթոտոքս ժողովուրդներ ենք և չենք կրնար մոռնալ անցեալը։ Այսօր՝ ուր բովանդակ Եւրոպայի մէջ մերձեցման հով մը կը փչէ, ժամը եկած է այլեւս համախոհութեան գործակցութեան. երկու տարրերն ալ շատ լուրջ պատճառներ ունին համաձայնելու։ Մենք արդէն զաւակներն ենք Մեծ Եկեղեցիին, որուն ծոցին մէջ մեծցած ենք։ Համաձայնութեան գաղափարը յայնօրէն կը տարածուի, և ասոր ապացոյցը սա է որ զաւառներու մէջ հիմակուց դադրած են հերուան արիւնալի ընդհարումներն ու կռիւները՝ արդէն իսկ բարեկամացած երկու տարրերուն միջեւ»։ Համիմատ յայտարարութիւն մը կ'ընէր նաև Տ. Եռաքիմ Պատրիարք՝ ըսելով. «Էկզարքարանին հետ բանակցութեան մէջ ենք՝ համաձայնութիւն մը գոյացնելու համար։ Հերձուածը սխալում մը եղաւ։ Ինչ որ ալ մտածեն Պուլկարները՝ սա ստոյգ է որ Ժէնէր հակառակ չէր Պուլկար ազգին։ Իմ կարծիքովս՝ հերձուածը վերնալու համար պէտք է որ Պուլկարական Եկեղեցին ներողութիւն խնդրէ Պատրիարքարանէն։ Ս. Սինոդին կը պատկանի որոշել թէ կարելի՞ է այդ հարկէն խուսափիլ», — այսինքն առանց ներողութիւն ստանալու հերձուածը բառնալ (*)։ Թէ այս անակնկալ համաձայնութիւնը թելադրուած էր նոյն ինքն Պուլկար և Ծոյն կառավարութեանց մերձեցումէն, ասիկա բնաւ տարակոյս չի վերցներ։ Նոյն տարուան օգոստոսին՝ նախկին պուլկար երեսփոխան մը՝ Պ. Հաճիէֆ՝ վարագոյրը կը բանար, հաւաստելով թէ Մակեդոնիան որ երբեմն պուլկարեւյոյն վէճերուն չարժառիթն էր, ո՛չ միայն անհամաձայնութեան տեղի չպիտի տայ այլեւս, այլ ընդհակառակը մերձեցման պատճառ մը պիտի դառնայ (**)։ Կրնար աւելցնել՝ —, իրենց կռուած միջոցին պատահար ուրիշին բերանը չձգելու համար...

ՀԱՍԱՆ ՐԻԶԱ ՓԱՇԱ
Եզօտրայի հերոս պաշտպանը

Օսմ. կառավարութեան մէկ նոր կարգադրութիւնը Մակեդոնիոյ մասին, զորմէն պիտի աւելցնէր վտանգը երկու տարրերուն համար ալ հաւասարապէս և պիտի ստիպէր զանոնք որ աճապարեն իրենց համաձայնութիւնը աւելի դրական ձեւի մը վերածելու, և ուրիշ չահակիցներ

(*) *Այդ օրերուն՝ Տ. Եռաքիմ Պատրիարքի նախաձեռնութեամբ Դրան մատուցուեցաւ հաւաքական թաղթիկ մը՝ ընդհանրապէս քրիստոնեաներու և մասնաւորապէս Պուլկարներու էկզարքը, ինչպէս մեր Դուրեան Պատրիարքն ալ ստորագրեցին այդ թաղթիկը։*

(**) L'Europe et la politique orientale (1878—1912). Par le Comte de Landemont. Paris, 1912.

իրենց թմրութենէն արթնցնելով գործակցութեան հրաւիրելու։ Ճիշդ այն միջոցին ուր Պ. Հաճիէֆ վերոյիշեալ յայտարարութիւնը կ'ընէր, Աթէնքի ամէնէն կարեւոր թերթերէն մէկը, այլեւս ամէն զգուշաւորութիւն մէկ կողմ թողած, կը գրէր. «Ինքնավար Մակեդոնիան կրնայ հիմը կազմել Պալքանեան Դաշնակցութեան որ Արեւելեան խնդրին ամէնէն դրական լուծումն է ինքնին։ Անգամ մը որ համաձայնութիւնը կնքուի Պուլկարիոյ և Յունաստանի միջև, Դարատաղ բնական կերպով մը անոնց պիտի յարի. իսկ Սերպիա ևս, մերժէ միանալ Դաշնակիցներուն, Աւստրիոյ և Մակեդոնիոյ միջև սեղմուած մնալով՝ չնչահեղձութենէ մեռնելու պիտի դատապարտուի»։ Վտանգը իրօք մեծ պէտք էր ըլլար որ այսպէս ոչ միայն դաշինքներու, այլ նաև արքունիքներու գաղտնիքը մէջտեղ կը դրուէր։ Ինչ բան որ իրենց վախ կու տար՝ Մուհաճիրներու հարցն էր։ Մակեդոնիոյ բնիկ ցեղերու յաւակնութիւնները հիմնուած էին զուտ իրենց թուական առաւելութեան վրայ։ Իսլամ տարրը, ինչպէս գիտենք, թուով շատ ետ կը մնար անոնցմէ։ Կարելի չէ՞ր ձեռք առնել այն տեսակ միջոցներ, որոնց շնորհիւ իւրաքանչիւր շրջանակի մէջ Իսլամները աւելի բազմաթիւ դառնային քան Պուլկարը, Սերպը, Ուլահն ու Յոյնը։ Ժէօն-Թիւրքերը ասոր գաղտնիքը գտնել կարծած էին Եւրոպական Թուրքիոյ շրջակայ երկիրներուն մէջ գտնուող Իսլամները, դրամական վարձատրութեամբ կամ հողատէր դարձնելու խոստումով Մակեդոնիա հրաւիրելով։ Պոսնայի, Հէրսէքի, Պուլկարիոյ, Սերպիոյ, Ռուսիոյ, Ռումանիոյ մէջ այս մաքով բրօբականտ կը մղէին, կոչում ընելով նաև կրօնական զգացմանց. և բարօրութեան յոյսեր տալով այդ տեղերը բնակող Իսլամներուն, որոնք սակայն գոնէ նիւթապէս աւելի բախտաւոր էին քան բուն իսկ Օսմ. Կայսրութեան մէջ գտնուողները։ Բայց վերջապէս Կայսրութիւնը իր այն ատենուան վիճակին մէջ չպիտի մնար, պիտի չէնար, ղօրանար, հարստանար, — ինչպէս կ'ըսէին, — և իր բոլոր բնակիչներուն բարօրութիւն ու երջանկութիւն պիտի պարգևէր։ Յոյս ունէին որ այս բրօբականտին շնորհիւ կը յաջողին 2,000,000ի մօտ Իսլամ համախմբել Մակեդոնիոյ մէջ և մէկ հարուածով ու ամենապարզ կերպով մը լուծել մակեդոնական հարցը, — քանի որ բնակչութեան մեծամասնութիւնը Իսլամ էր, ուրեմն Մակեդոնիա ոչ Պուլկարինն էր, ոչ Յոյնինը, ո՛չ Սերպինը, այլ միայն Իսլամներունը(*)։

Այս նպատակով եղած առաջին փորձերը, ինչպէս նաև անոնց ընծայած անդրանիկ արդիւնքը ամենաբուռն դժգոհութեանց տեղի տուին Մակեդոնիոյ մէջ։ Բոլոր քրիստոնեայ ցեղերը միահաղոյն աղմուկ բարձրացուցին։ Դրկից երկիրներէ եկած Իսլամները դիւրին չեղաւ հաստատել. շատ տեղեր՝ կառավարութիւնը ստիպուեցաւ բռնի ույժ գործածել ասոր համար։ Քրիստոնեայ տարրին դիմադրութիւնը լոկ ապագայի յոյսերու կամ

(*) Տեղն է յիշելու որ նոյն փորձանքը Համիտ մեր գլխուն բերաւ Հայաստանի մէջ, այն ատեններ արմատական կերպով մը (թէ՛ մեր թիւը ջարդերով կը պակսեցնէր և թէ Իսլամներու թիւը կը բազմացնէր) որ այսօր Հայաստանի մը գոյութիւնն անգամ ուրանալու կը միտին։

Թնդանօթներու փոխադրութիւնը Շքօտրայի լիճին վրայ

Պալքանեան Պատերազմ. — Յաւելուած Թիւ 5. — Տպագր. Օ. Արզուման

երաշխներու սիրոյն չէր. կը վտանգուէին մանաւանդ իրենց կեանքի պայմաններն ու ապրուստի միջոցները. նոր եկող գաղթականներուն հող տալու համար՝ կառավարութիւնը, ստիպուած, ընիկ տարրը պիտի զրկէր

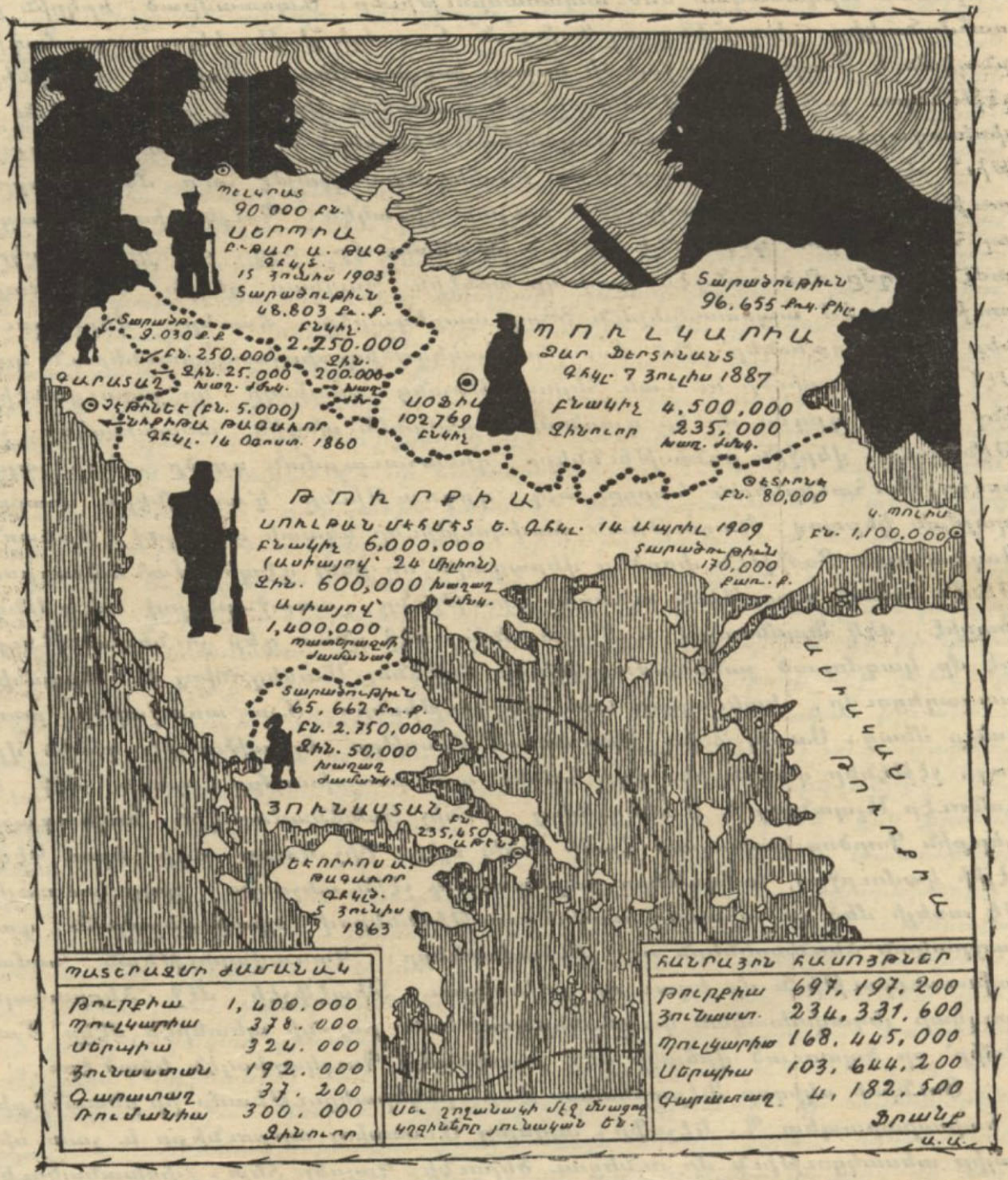

Թաղդատութիւն պատերազմիկ տէրութեանց տարածութեան, բնակչութեան, հանրային հասոյթներուն և զինուորական ոյժին

հողէ և անոնց հողային հարց մըն ալ այդ հարցերով բեռնաւորուած փորձանաւոր երկրին գլխուն։ Դժգոհութիւնները քանի՛ չատցան, այնքան կառավարութիւնը կրկնապատկեց իր ջանքերը, այնքան մանաւանդ չէ-

թէները · բնիկ ժողովուրդին դժգոհութեան այդ կենդանի արտայայտութիւնները, կրկնապատկեցին իրենց գործունէութիւնը ։

Ահա այս դրութեան մէջ էր Մակեդոնիա, երբ պայթեցաւ 1912 տարուան ալպանական մեծ ապստամբութիւնը ։ Ապստամբած երկրին իր սահմանակից, յետոյ ինք ալ նոյնքան և աւելի փոթորկելու տրամադիր, բնական է Մակեդոնիա չպիտի կրնար խաղաղ մնալ ։ Ապրիլի սկիզբները՝ չէթէներու շահատակութիւնները այն աստիճան մրրկալից դարձած էին և փոխադարձաբար գործուած ծայրայեղութիւնները ա՛յնքան սխուր դրութիւն մը ստեղծած էին նորէն որ Մակեդոնիա գրեթէ շատ մեծ տարբերութիւն մը չունէր Համիտեան օրերու վիճակէն ։ Պուլկարիոյ ընթացքն ալ հրոսակներու գործունէութեան ձեռնտու էր այդ միջոցին. երկրին ամէն կողմը մեծ հանդէսներով կը տօնէին Պուլկար ցեղին Օսմ. Կայսրութեան դէմ ապստամբելուն 36րդ տարեդարձը. ճառեր, միթինկներ, քօնֆէրանսներ՝ մեծ մասամբ Մակեդոնիոյ փախստականներուն կողմէ՝ ամբողջ արիւնի ու նաև հերոսութեանց անցեալը կը յարուցանէին, ինչ որ մեծ գրգիռ մը կը դառնար սահմանէն անդին ապստամբող չէթէներուն. վերջին բռնութիւնները, զինահաւաքման գործը, նոր յայտնուող Մուհաճիրներու հարցը, այդ գրգռութիւնը կ'աւելցնէին տարապայման կերպով ։ Կացութեան փափկութիւնը նկատի առնելով, Լօնտոնի Պալքանեան Քօմիթէն փորձեց վերադարձ մը ընել դէպի Սահմանադրութենէն առաջ գոյութիւն ունեցող դրութիւնը, առաջարկելով մէկ Անգլիացիէ, մէկ Ֆրանսացիէ և Մակեդոնիոյ մէջ բնաւ դեր չունեցած Թուրքէ մը կազմուած յանձնաժողովներու յանձնել Մակեդոնիոյ և Ալպանիոյ խաղաղեցումը, հետևաբար նաև վարչութիւնը ։ Այս առաջարկը բաղձանք մնաց ։ Ապրիլ 25ին՝ Օխրիտա-Մանաստըր երկաթուղիի գիծին վրայ, չէթէներ փորձեցին օդը հանել այն կառախումբը որուն մէջ կը գտնուէր Ալպանիոյ և Մակեդոնիոյ Քննիչ Յանձնաժողովին Նախագահը՝ Ներքին Գործոց նախարար Հաճի Ադիլ պէյ ։ Քիչ ետքը օդը ելաւ Կէվկէլիի կամուրջը ։ Պոմպաները բարեգուշակ չէին անշուշտ, ցոյց կու տային թէ աւելի մեծ ու ահաւոր համեմատութիւններով պիտի վերսկսին դաւադրական ձեռնարկներն ու մահափորձերը ։ Կառավարութեան համար բախտաւորութիւն մը եղաւ որ յաջողեցաւ Ջիպէֆչէի մէջ ձերբակալել պուլկար յեղափոխական կազմակերպութեան յայտնի պետերէն մէկը՝ Մաթօֆը՝ որ ծպտուած վիճակի մէջ յատկապէս Պուլկարիայէն եկած էր ։

Յունիսի սկիզբը Ֆէրտինանտ Զար՝ ընկերակցութեամբ իր ընտանիքին և Նախարարապետ Գ. Կէշօֆի, այցելեց Աւստրիոյ արքունիքը և շատ սիրալիր տեսակցութիւն մը ունեցաւ ծերունի Կայսեր հետ. փոխանակուեցան վերջին ծայր սիրալիր բաժակաճառեր ։ Նոյն ամսուան 6ին՝ Գարատաղի Նիքոլա Թագաւորը նոյնպէս կը հանդիպէր Աւստրիոյ արքունիքը, մինչդեռ Ֆէրտինանտ Զար ու Գ. Կէշօֆ Գերմանիա անցած էին Վիլհէլմ Կայսեր հետ տեսակցելու ։ Իտալական մամուլը այդ միջոցին առաջին անգամ ըլլալով վստահաբար ծանոյց թէ վերջնական համաձայնութիւն մը գոյացած է Պուլկարիոյ, Սերպիոյ, Յունաստանի և Գարատաղի միջև ։ Ան-

չուշտ արքայական այցելութիւնները կապ ունէին այդ համաձայնութեան հետ։ Գոնէ ասիկա կը յայտնէր պուլկար մամուլը. որ երկրին արտաքին յարաբերութեանց լռութիւնը չեշտելով, կը հռչակէր թէ ժամանակը եկած է Մակեդոնիոյ համար եւրոպական քոնթրոլով երաշխաւորուած բարենորոգումներ պահանջելու։ Ծայրայեղ մաս մը, գրգռուած Թաշ Թէքէի պուլկարաթուրք սահմանագլուխի ընդհարումներէն որոնք երեք օր տեւած էին անընդհատ(*), աւելի առաջ կ'երթար ու կը փորձէր տապալել Կէշօֆի դահլիճը, իբր չափազանց խաղաղասէր և բարեացակամ Թուրքիոյ նկատմամբ։ Ազգայնականները որոնք այս հոսանքը կը վարէին, բացէ ի բաց կը յայտարարէին թէ ազգայնական դահլիճ մը պիտի կրնայ օգտուիլ կացութեան պատեհութենէն, և Պուլկարիոյ սահմանները Ֆիլիպէէն մինչև Եգէական իջեցնելով իրականացնել Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրին Մեծ-Պուլկարիոյ գաղափարը։ Յունիս 18ին՝ պուլկար յեղափոխական քոմիթէներու 42 պատուիրակներ, որոնց մէջ կը գտնուէին նաև պահեստի սպաներ, գումարման մը մէջ որոշեցին ոյժ տալ ազգայնական տարրին, և երկրին զանազան կողմերը միթինկներ գումարելով ստիպել Կառավարութիւնը որ պատերազմ հրատարակէ Թուրքիոյ դէմ։ Շաբաթ մը վերջ՝ կացութիւնը այն աստիճան ծանրացած էր որ Նախարարապետ Պ. Կէշօֆ ստիպուեցաւ Սոֆիայի ռուսական դեսպանին յայտնել թէ Ալպանիոյ ու Մակեդոնիոյ դէպքերը Պուլկար Կառավարութիւնը պիտի բռնադատեն միջամտելու։

Ասդին՝ Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ, հրոսախումբերը ամէն ջանք կը թափէին Մակեդոնիոյ ծայրայեղ տարրերուն ոյժ տալու համար։ Թրակիոյ նահանգը որ համեմատաբար հանդարտ կը մնար, փոթորկած էր իր կարգին. Վիզէի, Քըրք Քիլիսէի, Էտիրնէի և Լիւլէ Պուրկազի մէջ չէթէներ կը գործէին անարգել, մինչդեռ զինուորական և ոստիկանական իշխանութիւնները կուսակցական վէճերու յանձնուած էին և Պոլսոյ անցուդարձերուն կը հետեւէին։ Միւս կողմէ՝ Սելանիկ-Ուսկիւպ և Սելանիկ-Սէրէզ երկաթուղիի գիծերուն վրայ պոմպաներու դէպքերը սկսած էին քրոնիկ դառնալ։ Սանտանսքի՝ հզօր հրոսախումբով մը կը գործէր Մանասթըրի կողմերը։ Կը բազմանային նաև ընդհարումները ո՛չ միայն պուլկարաթուրք, այլ նաև սերպիական ու ղարադաղեան սահմաններուն վրայ։ Սերպիա պահեստիները զէնքի տակ կոչած էր՝ 20 օրուան մարզանքի պատրուակով. այլ եւ բնաւ չպիտի արձակէր զանոնք։ Երբ Յուլիս 4ին Սաիտ փաշայի դահլիճը ինկաւ զինուորական ճնշման տակ, Պուլկարիա, Ղարադաղ և Սերպիա, օգտուելով Օսմ. բանակին պառակտումներէն և Պոլսոյ կառավարական շրջանակներու շփոթութենէն, զինուոր կը համախմբէին Թրքական սահմանագլուխներու վրայ։ Նոյն ամսոյն 15ին, Ֆրանսական և Անգղիական Կառավարութիւնները հարկ տեսան ծանուցագրով մը ազ-

(*) Ընդհարումը սկսած էր Պուլկար չէթէներու և Օսմ. զօրքերու միջեւ տեղի ունեցած բաղխման մը հետեւանքով. Պուլկար պահակազօրքերը, հրոսակներուն օգնութեան փութալով, սպաննեցին երեք Թուրք զինուորներ։ Այրեցաւ նաև Թրքական հողի վրայ գտնուող Դոպթուր գիւղը։ Մէկ քանի օր վերջ Թուրքերն ալ փոխադարձաբար Պուլկար զինուորներ զարկին նոյն տեղը։

դաշնակից Պալքանեան Պետութեանց որ հանդարտ կենան և Թուրքիոյ դէմ ո՛և է չարժումէ ղգուշանան։ Իսկ Պերկրատի աւստրիական դեսպանը՝ իր կառավարութեան անունով բողոքեց Սերպ Կառավարութեան՝ Թրքական սահմանագլուխը դինուոր հաւաքմանը համար։ Եւ սակայն Պալքանեան Կառավարութիւնները չէին կրնար անտարբեր մնալ հանրային սրտաց յայտութեանց հանդէպ որոնք յայտնապար կը հակառակէին ամէն խաղաղասիրական տրամադրութեան։ Նոր դէպքեր՝ բոլորովին պիտի չնչաէին պալքանեան երկիրներու մէջ առաջ եկած պատերազմասէր հոսանքը։

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՅԱՒԵՐԸ

Գարատաղի կին մը կը հետեւի իր վիրաւոր ամուսինը կրող պատգարակին

Գարատաղի նահանգապետին դէմ ուղղուած դինուորական համախմբում մը զոր Մալիսորներու առնուազն յարձակումները անդրադարձած էին, առաջ բերին փոխադարձ ըզգազդեցութիւն մը, որուն հետեւանքով նահանգապետին ընդհարումները ո՛չ միայն չատցան, այլ սկսան հետզհետէ աւելի վրդովիչ դառնալ։ Օուլիսի վերջերը՝ 6000 հոգի, մասամբ Մալիսոր, մասամբ նաև Գարատաղցի,— և այս վերջիններուն մէջ նոյնիսկ կանոնաւոր դինուորներ,— նահանգը անցնելով յարձակեցան Մայքովիչի օսմ. պահականոցին դէմ և զայն դրաւելին ետքը, անոր մէջ մեծագոյն ջոհ տուողները Թուրքերը եղան։ Գարատաղի Կառավարութեան կողմէ օգոստոս 4 թուականով հրատարակուած պաշտօնական դեկոյց մը որ քննականապար ամէն պատասխանատուութիւն Թուրքերուն վրայ կը բեռցնէր, կը յայտարարէր թէ կռիւը ամբողջ գիշեր մը տեւեց և Թուրքերը կռուի դաշտին վրայ թողուցին 63 մեռեալ. իսկ Գարատաղցիք՝ որոնց օգնութեան փութացած էր նահանգապետին մերձակայ վայրերուն ժողովուրդը, 10 մեռեալ և 15 վիրաւոր ունեցան։ Զաղի Մուխթար փաշայի Թահիրը խօսիւ բողոքեց Ջէթինեէի իր ներկայացուցչին միջոցաւ. պահ մը նոյն իսկ վախ կար թէ յարաբերութիւնները պիտի խզուին երկու երկիրներուն միջեւ, սակայն ներքին կնճռոտութիւնները՝ որոնցմէ չզլապատ-

ուած էր Մուխթար փաշայի դահլիճը, և ալպանական ապստամբութիւնը որ կը տևէր հակառակ ամէն ջլջումներու, ստիպեցին Թուրք Կառավարութիւնը որ զգուշաւոր ընթացքի մը հետևի։ Մնաց որ՝ չէր ուզեր բոլորովին գրգռել Մալիսորները, որոնց խլրտումը միշտ աւելի սպառ-

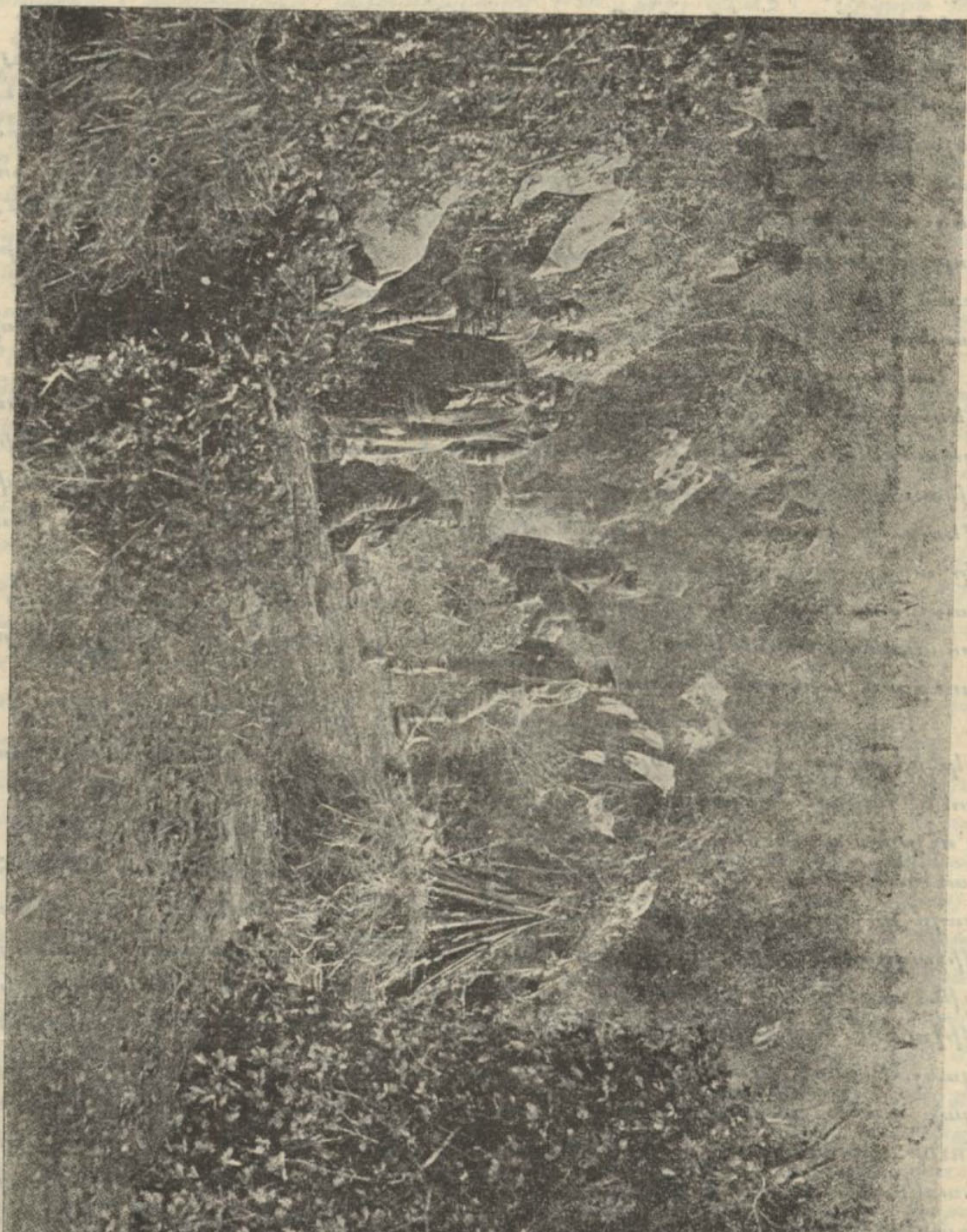

ՊՈՒԼԳԱՐ ԲԱՆԱԿԻՆ ԼՈՒՍԱԳՈՅՆ ՕԺԱՆԴԱԿՆԵՐԸ
Մակեդոնացի չէթէներու կայք մը

նալից կը դառնար, և որոնց հետ բանակցութեան մտած էր՝ ազատելու համար բազմաթիւ Թուրք զինուորներ զորս գերի բռնած էին։ Զուր ջանք սակայն. ընդհարումները երբեք վերջ չպիտի գտնէին այդ կողմէն։

Կացութիւնը՝ արդէն իսկ տագնապալից, բոլորովին ծանրացաւ Քօ-

չանայի Ջարդով որ յանկարծ տակնուվրայ ըրաւ բոլոր խաղաղասէրներու հաշիւները։ Վերջին միթինկներէն ի վեր, Պուլկար յեղափոխական քօմիթէներր սկսած էին տենդագին գործունէութեան մը որ միշտ պօմպաններով կ'արտայայտուէր։ Թէքվիչի մէջ՝ Տիմօ հրոսակը փորձած էր օդը հանել թաղապետական չէնքը, առանց սակայն վնաս պատճառելու։ Աւելի բախտաւոր եղան Քօչանայի մէջ գործող հրոսակները, որոնք օգոստոսի սկիզբը չուկային մէջ պօմպայով սպաննեցին 11 Թուրքեր։ Այս յաջողութիւնը սակայն չատ սուղի նստաւ տեղւոյն Պուլկար ժողովուրդին։ Իսլամները՝ իրենց կրօնակիցներուն դիակները տեսնելով, իսկոյն յարձակեցան Պուլկար ժողովուրդին վրայ, որ սակայն բնաւ յանցանք չունէր։ Տեղւոյն իշխանութիւնները ու պահակազօրքը մնացին անտարբեր. երբ Ջարդը դադրեցաւ՝ 120 դիակներ կային մէջտեղ. 200 հոգի ալ վիրաւորուած էին։ Այս դէպքը մեծ յուզում պատճառեց Պուլկարիոյ մէջ։ Վարչապետ Պ. Կէչօֆ որ Զամքօրիա կը գտնուէր, փութով Սօֆիա դարձաւ, և Նախարարաց Խորհուրդ գումարեց ստիպողաբար։ Որոշուեցաւ Պոլսոյ դեսպանին միջոցաւ ազդու կերպով պահանջել պատասխանատուներու պատժուիլը, ինչպէս նաև դրամական հատուցում զոհերու ընտանիքին և վիրաւորներուն։ Պոլսոյ Պուլկար Էկզարքն ալ դիմում ըրաւ կառավարութեան որ խոստացաւ դէպքին վայրը ղրկել յանձնաժողով մը, Պուլկարի մը անդամակցութեամբ։ Դահլիճը բռնեց իր խոստումը, և քիչ ետքը ճանչցաւ Քօչանայի գինուորական ու քաղաքային իշխանութեանց պատասխանատուութիւնը. նոյն իսկ կարեւոր գումար մը որոշեց իբր հատուցում արկածեալներուն։

Այս բոլոր գիջումները սակայն չկրնային Պուլկարիոյ մէջ առաջ եկած յուզումը հանդարտեցնել։ Ծայրայեղ ու պատերազմասէր տարրերուն համար՝ Քօչանայի դէպքը լաւագոյն առիթն էր, և ոչ մէկ գնով կ'ուզէին զայն ձեռքէ փախցնել։ Կառավարութիւնը, հակառակ իր զգուշաւորութեան, նոյն հոսանքէն բռնուած էր. պաշտօնական Միր հետեւեալը կը գրէր դէպքին վաղորդայնին. «Տէրութեանց անգործութիւնը միջազգային աճիւր մը կը դառնայ նմանօրինակ դէպքերու (Քօչանայի Ջարդին) առթիւ։ Ժամանակ է որ Եւրոպա, խաղաղութեան սիրոյն համար, միջամտէ Թուրքիոյ մօտ։ Որքան առեն որ Թուրքերը Եւրոպական հակակշռի տակ չգտնուին, խորհուրդ և ճնշում չպիտի կրնան աւելի երկար առեն անվրդով պահել Պալքաններու խաղաղութիւնը։ Եթէ սթաթու քուօ պահպանում ըսելով Քրիստոնեաներու ամբողջական բնաջնջումը կը հասկնան, պէտք է գիտնան որ Պալքանեան Պետութիւնները որոնք ազգակիցներ ունին Թուրքիոյ մէջ, պիտի ստիպուին բողոքել այդ արարքներուն դէմ. և այն պարագային ուր զիրենք մտիկ ընող չըլլայ, իրենք անձամբ ձեռք պիտի առնեն հարկ եղած միջոցները»։ Այս տեսակ յայտարարութիւն մը բնական է բոլորովին սիրտ պիտի տար պուլկար ծայրայեղ տարրերուն։ Լուր կար նաև թէ Ֆէրտինանտ Զար, Եւրոպայի մէջ կատարած ուղեւորութիւնը ընդհատելով, կ'աճապարէ Պուլկարիա դառնալու, ինչոր ազդու գործողութեանց նախանշան մը կը նկատուէր։ Երբոր

Ֆէրտինանտ Զար Սոֆիա դառնալու համար Զարիպրօտ ժամանեց, ահագին բազմութիւն մը զինքը դիմաւորելով ցոյցեր ըրաւ ի նպաստ պատերազմի։ Ֆէրտինանտ՝ հազիւ իր մայրաքաղաքը հասած, ստացաւ վառնայի ժողովուրդին կողմէ ղրկուած և աւելի քան 3000 ստորագրութիւն կրող հեռագիր մը որ կը պահանջէր «Մակեդոնիոյ մասին ազգային իտէալը իրականացնել՝ պատերազմ յայտարարելով Թուրքիոյ դէմ»։ Երկրին մէջ ամէն կողմ գրգռութիւն կար։ Պուլկարիոյ կողմէ Քօչանա բժիշկ, դեղ և կարմիր Յաչի անդամներ ղրկելու համար կատարուած առաջարկութեան մերժումը Թուրք կառավարութենէն, բոլորովին կ'աւելցնէր գրգռութիւնը։ Միթինկներ կը գումարուէին ամէն կողմ, հրաւիրելով Պուլկար կառավարութիւնը որ կորովի ընթացք մը բռնէ Թուրքիոյ դէմ և պատերազմի դիմէ։ Շարժման գլուխը գտնուող կազմակերպութիւնները՝ բովանդակ Պուլկարիոյ ժողովուրդին կոչեր ուղղելով կը հրաւիրէր զայն որ մէկ կողմ դնէ կուսակցական ամէն նկատում և միահամուռ ոտքի ելլէ՝ պատերազմ պահանջելու համար։

Օր օրի կը ծանրանային նաև Թարատաղի սահմանագլուխին դէպքերը։ Սև Լեռնցի զինուորներ յայտնի հմարձակ կ'օժանդակէին Մալիսորներուն։ Օգոստոս 6ին պաշարեցին Պէրանան, բայց բուռն ընդդիմութեան մը հանդիպելով ետ քաշուեցան՝ երեք աշտարակ քանդելէ և երեք Թուրք զինուորներ սպաննելէ վերջ։ Յարձակմանց պատճառը սահմանագլուխի ճշդման հարցն էր. խնդրական հողամասերու իւրացման պատեհ առիթ կ'ընծայէին Թուրքիոյ ներքին խառնաչփոթութիւնները. այս պատճառաւ Թարատաղ կը պահանջէր ճշդումը կատարել անմիջապէս, և Ռուսիա ալ այժ կուտար իր պահանջման, Պոլսոյ մէջ ճնշում բանեցնելով Օսմ. կառավարութեան վրայ։ Այս վերջինը սակայն՝ վտանգը նախատեսելով՝ կը ձգձգէր խնդրին կարգադրութիւնը, և այդ ձգձգման դէմ բողոքի եղանակ մըն էին Թարատաղցւոց յարձակումները սահմանէն ասդին։ Պէրանայի խնդիրը, թէև աւելի պզտիկ չափով, երկրորդ Քոչանա մը դարձաւ. գրգռուած Իսլամները յարձակեցան Քրիստոնեայ բնակչութեան վրայ և փոխադարձաբար սկսաւ արիւնալի ընդհարում մը Թուրքերուն և Քրիստոնեաներուն միջև։ Օսմ. զինուորներն ալ անտարբեր չմնացին, և իրենց կարգին յարձակեցան Քրիստոնեաներուն վրայ, որոնցմէ 20 հոգի սպաննուեցան. Թուրքերը որոնք նոյնպէս կորուստ տուած էին, այրեցին մէկ քանի եկեղեցիներ։ Թարատաղցիք չուտով օգնութեան հասան քաղքին Քրիստոնեաներուն, որոնք Սերպ էին մեծ մասամբ. և զէնք բաժնեցին անոնց, որով ընդհարումները վերսկսան։ Պոլսոյ մէջ հրատարակուած պաշտօնական զեկոյցի մը համեմատ, այդ ընդհարմանց միջոցին Թարատաղցիք քանդեցին բազմաթիւ պահականոցներ, սպաննեցին սպայ մը և չատ մը Իսլամներ, ու գերի բռնեցին 54 Թուրք զինուորներ. գրաւեցին նաև 58 մավզէր հրացան, 8 ձի և պահականոցներուն մէջ գտնուող բոլոր պատերազմական իրերը։

Պէրանայի դէպքերուն վրայ իրար անցաւ նաև Սերպիա, և սկսաւ բողոքել, որովհետև Յարդուղները Սերպ էին։ Արդէն ո՛չ միայն Նօվի

Բաշարի, այլ Գոսովայի մէջ ալ սերպ ժողովուրդը բռնութեանց ենթակայ կը մնար այդ օրերուն։ Տեղ տեղ, Ալպանացի ապստամբները կատարեալ ջարդեր կը կատարէին. Քէօփրիւլիւէն եւ Սկիւպէն ամէն օր խումբ խումբ Օսմանցի Սերպեր կ՚անցնէին Սերպիա, իրենց տունն ու ստացուածքը լքելով։ Սերպ չէթէներ ալ փոխադարձաբար կը մտնէին օսմ. հողը եւ ձեռք ձեռքի կը գործէին պուլկար հրոսախումբերուն հետ. խօսքը պոմպաներունն էր նորէն. Օգոստոս 6ին Սելանիկի երկաթուղիին Թիմուր Գափուի գիծին վրայ դրուած երկու պոմպաներէն մէկը պայթեցաւ, երեք մէթր տեղ քանդելով գիծը։ Պոմպա մը գտնուեցաւ նաեւ Ագընճալըի եւ Գօրուլի միջեւ, դարձեալ երկաթուղիի գիծին վրայ։ Պուլկար հրոսախումբ մը կեցուց Կէվկէլի-Ուսկիւպ գիծին վրայէն անցնող կառախումբ մը. Օսմ. զինուորներ օգնութեան փութացին, եւ երկարատեւ ընդհարումէ մը վերջ յաջողեցան կառախումբը ազատել. Ինը պոմպաներ ալ գտնուեցան Գարա-Օղլու եւ Ահմէտլը ճամբաները միացնող երկաթուղիի գիծին վրայէն։ Պատերազմի ի նըպաստ շարժումը որ Պուլկարիան կը փոթորկէր այդ միջոցին, ծաւալեցաւ նաեւ Սերպիոյ մէջ. գիւղացիներն անգամ պատերազմ կը պահանջէին։ Սերպ մամուլը յայտնապէս կը զգացնէր թէ այդ տեսակէտով համաձայնութիւն գոյացած է Պուլկարիոյ, Սերպիոյ, Յունաստանի եւ Գարատաղի միջեւ։ Բ. Դուռը սակայն կ՚երեւայ թէ չէր ըմբռներ կացութեան ծանրութիւնը եւ կամ կարեւորութիւն չէր ընծայեր այդ պատերազմաշունչ ցոյցերուն ու շարժումներուն, որովհետեւ ճիշդ նոյն օրերուն Սելանիկ հասած սերպիական 30 վակոն ռազմանիւթն ու թնդանօթները թողուց որ անցնին թրքական հողէն (*)։ Այս արտօնութիւնը կուտար անա՛նկ ատեն մը ուր Սերպիա սահմանագլուխները կ՚ամրացնէր, բոլոր ռազմական դիրքերուն վրայ զինուոր համախմբելով, եւ հրահանգ կու տար Պէլկրատ գտնուող սպաներուն որ փութով իրենց զօրագունդերը մեկնին։

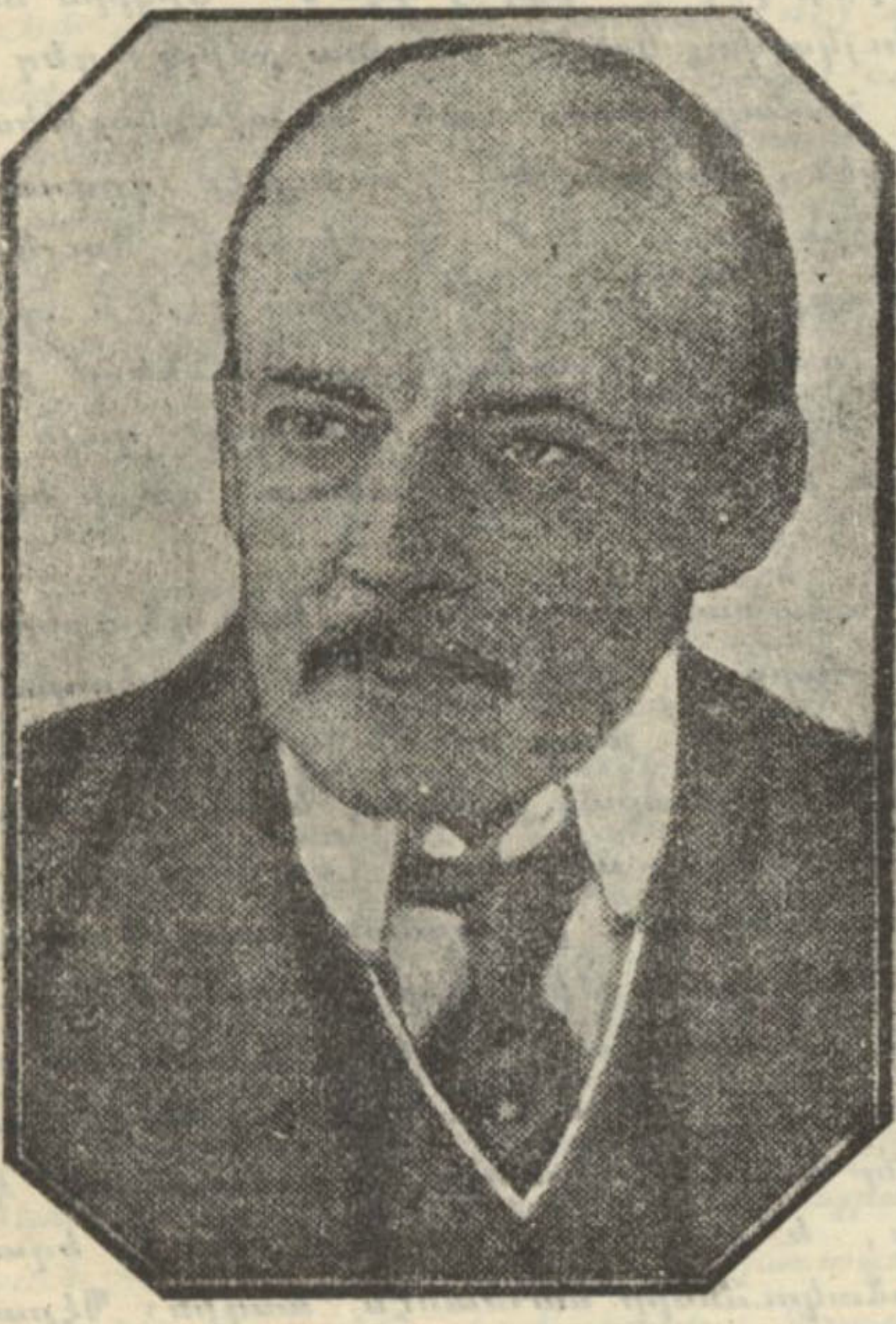

ԿՈՄՍ ՊԸՐԽԹՈԼՏ

(*) Աւելի ետքը խելքը գլուխը եկաւ եւ վար դրաւ Սերպիոյ սահմանուած թնդանօթները, որոնք նոյնպէս Սելանիկ ժամանած էին. օր եղաւ որ պէտք ունեցաւ այդ թնդանօթներուն։

Յոյները նոյնպէս հակաթուրք հոսանքի մը յանձնուած էին, և այդ չարժումը մանաւորապար կը յայտնուէր Եպիրոսի մէջ։ Ալպանիա քայլ առ քայլ դէպի ինքնավարութիւն կը դիմէր և Եպիրոսը մաս կը կազմէր այն երկիրներուն զորս Ալպանացիք ընկլուզած էին իրենց յաւակնութեանց շրջանակին մէջ։ Ատկէ Յունաստանի իրարանցումը. Եանիան՝ Եպիրոսի գոհարը՝ Հէլլէնականութեան կալուած կը նկատուէր վաղուց. միանալով ինքնաւար Ալպանիոյ որ միանգամայն թէ՛ Աւստրիոյ և թէ Իտալիոյ պաշտպանութեան տակ պիտի գտնուէր, Եպիրոսը անդարձ կը կորսուէր Յունաստանի համար։ Այս նկատումով մանաւանդ Յոյները մտած էին Պալքանեան Դաշնակցութեան մէջ, և դարձեալ այդ վախն էր որ զիրենք կուսակից դարձուցած էր պատերազմի։ Յոյն չէթէներ կառավարութեան դիտումներուն յաջողութեան կ'աշխատէին սահմանագլուխէն ասդին, մեծ մասամբ ծպտուած սպաներու հրամանատարութեամբ, ստեղծելով խառնակ և անապահով կացութիւն մը որ Յունաստանի առիթ պիտի ընծայէր աւելի քան 40,000 զինուոր համախմբելու սահմանագլուխին վրայ։

Օրէ օր աւելի մեծցող այս վտանգին առաջքը առնելու համար՝ Մուխթար փաշայի դահլիճը, ներքնապէս տակաւին անհաստատ, գրեթէ ոչինչ կրնար ընել։ Թերեւս այն յոյսը ունէր թէ Քեամիլ փաշայի ազդեցութեան շնորհիւ Անգլիա կը վերադառնայ իր վաղրնջուց աւանդութեանց՝ Թուրքիոյ հանդէպ, ու կը լուծէ տագնապը։ Միայն Թուրքիան էր ասկայն այս տեսակ յոյսով մը օրօրուող. իրմէ դուրս, բոլոր տէրութիւնները սկսած էին հասկնալ թէ ծանրագոյն դէպքերու նախօրեակին հանդէպ կը գտնուին, և թէ այդ ընթացքով պատերազմը անխուսափելի պիտի դառնայ։ Վրդովուած էին մանաւանդ Աւստրիա և Գերմանիա, որովհետև կը զգային թէ չպիտի կրնան առաջքը առնել պատերազմին՝ եթէ իրօք անխուսափելի դառնար. եթէ խլրտողը միայն մէկ պետութիւն ըլլար, դիւրին էր ճնշումի բանեցնել և զայն բռնադատել հանդարտ մնալու. բայց այլևս գաղտնիք մը չէր Պալքանեան Դաշնակցութիւնը. նոր ոյժ մը գոյացած էր Եւրոպայի կողքին, տեսակ մը եօթերորդ մեծ տէրութիւն, որ ո՛չ միայն առանձինն բաւական ուժեղ էր իր խօսքը լսելի ընել տալու համար, այլ իրեն պաշտպան ու զօրավիգ ունէր Երրեակ Համաձայնութիւնը։ Գերմանիա և Աւստրիա այդ ոյժին դէմ ինքզինքնին տկար կը զգային անոր համար մանաւանդ որ իրենց դաշնակիցը՝ Իտալիա՝ այդ միջոցին Երրեակ Համաձայնութենէն աւելի սիրալիր ու թոյլատու ընթացք մը բռնած էր Պալքանեան Պետութեանց հանդէպ, և անկեղծօրէն կը բաղձար որ անոնք պատերազմ յայտարարեն Թուրքիոյ դէմ, ինչ որ Օսմ. կառավարութիւնը պիտի բռնադատէր Տրիպոլսոյ հաշիւը գոցելու և հաշտութիւն կնքելու Իտալիոյ հետ։

Աւստրիոյ արտաքին գործոց նախարար կոմս Պէրխթոլտ այս յուսահատական դրութենէն ազատելու փորձ մը ըրաւ՝ տէրութեանց առաջարկելով Մակեդոնիան օժտել վարչական ինքնավարութեամբ մը, աստիճանական ապակեդրոնացման դրութեամբ. բոլոր Օսմ. տարրերը

հաւատարակէս պիտի օգտուէին այդ դրութենէն։ Ասիկա միջոցն էր. իսկ նպատակը յայտնապէս կ'երեւար այս առաջարկին կցուած ուրիշ պահանջով մը՝ այն է «հանդարտ կենալու խորհուրդ տալ բոլոր Պալքանեան Պե-

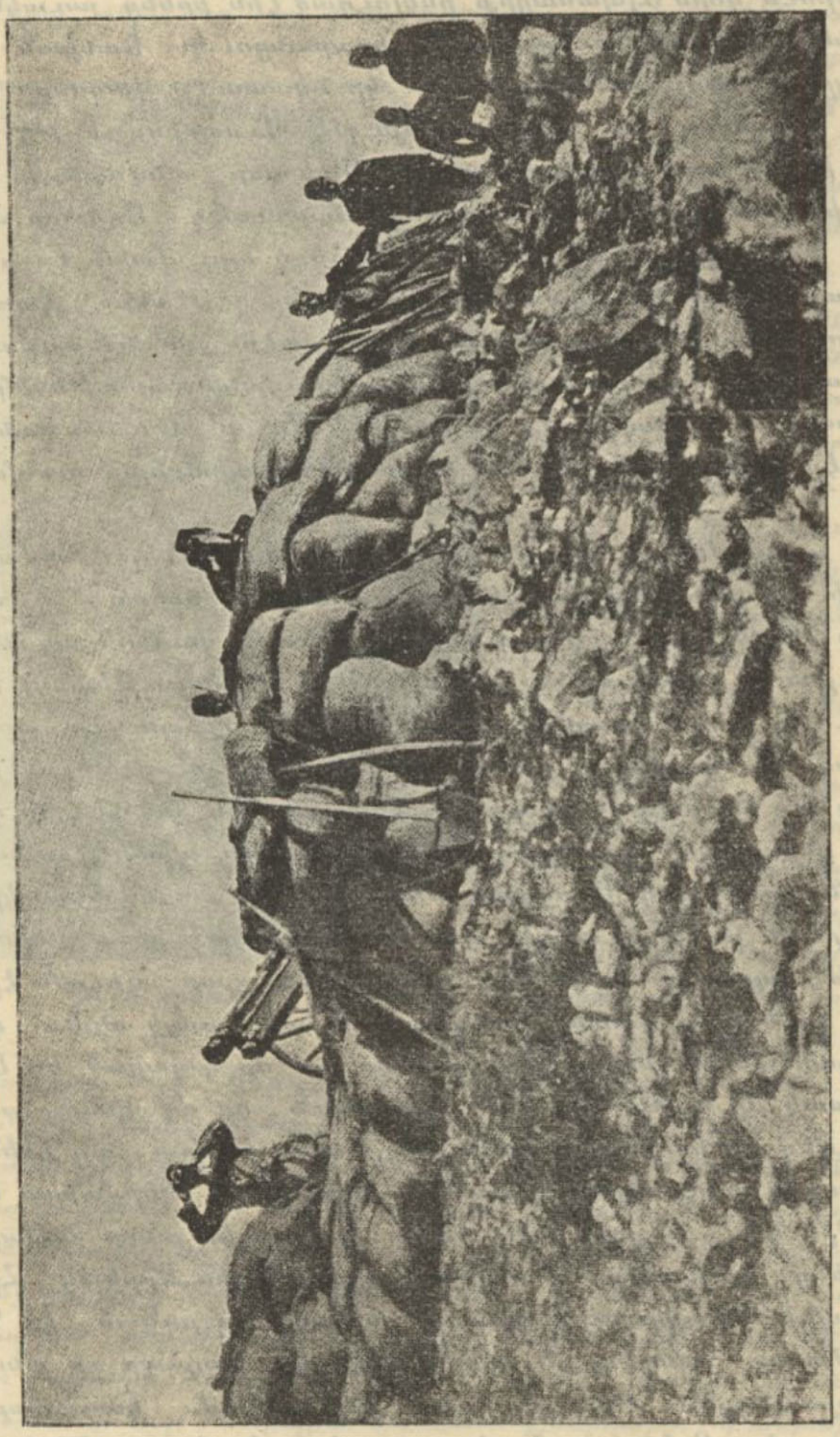

ԱՆԱՏՈՒԿ ԱՄՐՈՑԸ
Թրքական դէրք մը Թարապօշի բարձունքը

տութեանց»։ Աւելի կամ նուազ իրականանալի խոստմամբ մը պատերազմին առաջքը առնելու հնարք մըն էր ասիկա, որուն իսկոյն ոչ միայն Գերմանիա, Ռուսիա, Ֆրանսա և Անգլիա սակայն կասկածով ընդունեցին այդ առաջարկութիւնը։ Պալքաններու մէջ ծագելիք պատերազմէ մը միայն ժողը գլխաւորաբար Աւստրիա պիտի ըլլար. հաւանական չէր որ Թուր-

քիա յաղթէր, և Օսմ. կառավարութեան Եւրոպայի մէջ ունեցած իրաւունքներուն տրուած հարուած մը նոյն չափով պիտի վնասէր նաև ազգային յաւակնութեանց,—դէպի Արևելք ծաւալման։ Տարակոյս չկայ որ Աւստրիա ամէն բանէ առաջ իր չահը կը մտածէր, և դժուար թէ երբեակ Համաձայնութեան մաս կազմող տէրութիւնները,—որոնք արդէն հակառնեայ չահեր ունէին,—անկեղծօրէն հաւանէին իր առաջարկին։ Ամէնէն զարմանալին սակայն Թուրքիոյ ընթացքն էր. Պէրխթոլտի առաջարկը փրկութիւն մըն էր իրեն համար, և սակայն ինք ալ տհաճութիւն յայտնեց անոր նկատմամբ։ Առաջարկը եթէ ընդունուէր, բնականաբար դուռ պիտի բանար անվերջանալի բանակցութեանց,—ինչպէս եղած էր Համիտեան օրերու բարեկարգութեան փորձերուն առթիւ,—պատերազմի վտանգը պիտի անհետանար, միջոց պիտի ունենար ինքզինքը գտնելու, ներքին խռովութիւնները զսպելու, իր թէ՛ դիւանագիտական դիրքը և թէ զինուորական ոյժը ամրապնդելու. այդպէս զօրացած, մանաւանդ թօթափած սպառնալիքը անարկու պատերազմի մը որուն դէմ ճշմարտապէս անպատրաստ էր, անշուշտ աւելի հեշտիւ պիտի կրնար մաքառիլ իր իրաւունքներուն պաշտպանութեան համար։

Պալքանեան Գետութիւնները նոյնպէս աճապարեցին մերժել Կոմս Պէրխթոլտի առաջարկը. նոյն իսկ անոր իրականացումէն վախնալնուն համար է որ փութացուցին պատերազմը, ինչ որ ուրիշ ամէն բանէ աւելի լաւագոյն կերպով մը ցոյց կուտայ թէ Թուրքիոյ քուն չահը իսկապէս առաջարկին ընդունելութեան մէջ էր։

Գարատաղի Բէթրօ Հշխանը

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

ԵՐԿՈՒՆՔԻ ՕՐԵՐ

Մինչդեռ կոմս Պէրխթոլտ կը ճգնէր Արեւելեան տագնապը դիւանագիտութեան անել բաւիղներուն մէջ մոցնելով փոթորիկին առաջքը առնել, Պալքանեան Պետութեանց մէջ պատերազմին ի նպաստ շարժումը հետզհետէ աւելի կը մեծնար, կը դառնար ճշմարտապէս անխորտակելի. գրգռուած մանաւանդ Աւստրիոյ արտաքին գործոց նախարարին ձեռնարկէն։

Օգոստոս 12ին՝ Սոֆիայի մէջ գումարուեցաւ համազգային հսկայ միթինկը զոր պատերազմասէր տարրերը վաղուց կը պատրաստէին և որ պատմական դէպքի մը մեծվայելուչ նշանակութիւնը ստացաւ։ Ամէն քաղաք, ամէն աւան, ամէն գիւղ ղրկած էր յատուկ պատգամաւորներ, որոնց մէջ կը գտնուէին պաշտօնի վրայ եղող և նախկին երեսփոխաններ, նախկին նախարարներ, բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ, զինուորականներ և ազգային բոլոր կազմակերպութեանց ներկայացուցիչներ. Ընդհանուր պատգամաւորներու թիւը 1000ը կ'անցնէր. իսկ միթինկին ներկայ էր աւելի քան 30,000 ժողովուրդ. կը նախագահէր նախկին հազարապետ Փրօթէկէրօֆ, որ միթինկը բացաւ Ատանայի, Շթիպի և Բօչանայի ջարդերուն պատմութեամբ, քննադատեց Թուրք կառավարութիւնը, պարզեց վերջին դէպքերը և յարեց թէ «400,000 զօրքով և հազարաւոր թնդանօթներով այս արատը տանիլ ամօթ է»։ Իրարու յաջորդող բոլոր ճառախօսները դառն խօսքերով դատափետեցին Ֆէրտինանտ Զարին և Պուլկար կառավարութեան խաղաղասիրութիւնը. Վառնայի ներկայացուցիչը ըսաւ. «1885ի Թրակիոյ (Արեւել. Ռումէլիի) յեղափոխութեան ժամանակ՝ Պաթէմպէրկի Աղեքսանդր իշխանը (Պուլկարիոյ վեհապետը) հարցուցած էր իր նախարարապետին թէ ինչ ընէ, և նախարարապետը պատասխանած էր.— Կա՛մ դէպի Ֆիլիպէ և կամ առէք պայուսակնիդ ու գացէք հոն ուրկէ եկած էք։ Հիմայ պէտք է Ֆէրտինանտին ալ նոյնը ըսել. — Կա՛մ սուրդ

հանէ և մեզ տար դէպի Մակեդոնիա ու Էպիրնէ և կամ կառափուռդ պատրաստէ»։ Յայտուցիչ ծափահարութիւններով ողջունուեցաւ այս բանաձևը։ Վիտինի ներկայացուցիչը աւելի առաջ գնաց՝ յայտնելով որ եթէ Զարն ու կառավարութիւնը մտիկ չընեն ազգին պահանջներուն, ժողովուրդը պիտի յարձակի զօրանոցները վրայ և զէնքերը յափշտակելով պիտի քալէ դէպի Մակեդոնիա։ Ուրիշ ատենախօսներ յարձակեցան կոմս Պէրխթօլտի առաջարկին դէմ։ Ամէնէն վերջը խօսեցաւ Դաւրանա Թերթին հանրապետական խմբագիրը՝ Սթանչէֆ, յայտնելով որ եթէ «Կառավարութիւն և Զար մտիկ չընեն ազգային բաղձանքը զոր Պուլկարիոյ 12 գաւառներուն պատգամաւորները արտայայտած են միթինկին մէջ, այն ատեն թող վստահ ըլլան թէ հոն պատերազմ ունենանէք առաջ հոս է որ պիտի ունենանք պատերազմ և փոթորիկ»։ Ցետոյ, ընտրովի պատգամաւորները գալանի նիստ մը գումարելով խմբագրեցին որոշմնագիր մը որ յայտնել ետքը թէ Թուրքիա բարենորոգումներ կը գործադրէ միայն ոյժի առջեւ տեղի տալով, և թէ կոմս Պէրխթոլտի ապահովրոնացման առաջարկն ալ նպատակ ունի մակեդոնական գաւառներուն ազատումը յետաձգել, կը պահանջէր որ՝

1. Պուլկար Թագաւորութեան կառավարութիւնը անմիջապէս զէնքի տակ կոչէ ազգային բանակը, միևնոյն ժամանակ պահանջէ մեծ տէրութիւններէն լայն ինքնավարութիւն Մակեդոնիոյ և Էպիրնէի նահանգներուն, գաւառային ազգ. ժողովով, ազգային պահակազօրքով ու բնակչութեան ազատ քուէով ընտրուած և տէրութիւններէն վաւերացուած քրիստոնեայ ընդհանուր կառավարիչով։

2. ԵՒյն պարագային ուր ժամենակարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ չիրագործուի ազգային այս բաղձանքը, Պուլկար կառավարութիւնը յայտարարէ ազատարար պատերազմը, եթէ չուզեր որ երկրին մէջ սարսափելի հետեւանքներով ցնցումներ առաջ գան։

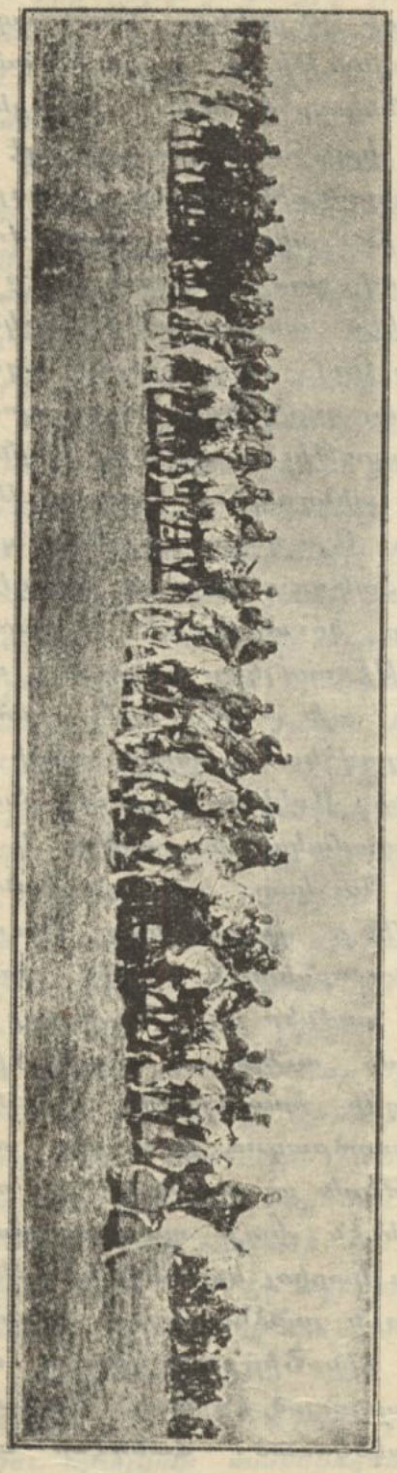

Ազատ վիմագրատպ միտն Թէոդոսեան Հիմնադրամ

Անվերջ ծափերով, խանդավառ ու ոգեւորիչ աղաղակներով ողջունուեցան այս որոշումները։ Մակեդոնական կազմակերպութիւնները որոնք ևս դրօշներով ներկայ էին գումարման, իրենց չնորհակալութիւնը

յայտնեցին Պուլկար Համազգային ժողովին։ Ցետոյ կազմուեցաւ հակայ թափօր մը, որ շրջեցաւ Սոֆիայի փողոցներուն մէջ, առէն կողմ ան ներկարագրելի ոգեւորութիւն մը յարուցանելով։ Թափօրը վարողները պըտակներով պճնեցին Ազատարար Ցարին և Պուլկար յեղափոխական Վասիլ Լիւսքիի արձանները, որոնց առջև նոյնպէս բուռն ճառեր արտասանուեցան։ Շատեր կը պոռային որ եթէ «Վեհապետը ինքզինքը չզոհէ ազգին համար, Ազգը զինքը պիտի զոհէ»։ Այս մտայնութիւնը տարածուած էր մանաւորապար բանակին մէջ. սպաներ յայտնապար կ'ըսէին. «Մակեդոնիոյ եղբայրները փրկելու բաղձանքը պէտք է իբր հոսանք առած մղէ բոլոր Պուլկարները. վա՛յ անոնց որոնք այդ հոսանքին պիտի դիմադրեն. անոնք պիտի խորտակուին, պիտի ջախջախուին. պիտի ոչնչանան. ժողովուրդին կամքը Աստուծոյ կամքն է»։ Խօսելով այս մարտահրաւէր մի թինկին վրայ, Մուխթար փաշայի դահլիճին կէս պաշտօնական օդևանը՝ Իգտամ՝ հետեւեալը կը գրէր. «... Ինչպէս որ Օսմ. ազգը չսիրեր աղմուկ յարուցանել, այնպէս ալ երբեք չպիտի վախնայ ուրիշներու սնոտի պոռչըտուքներէն։ Եթէ Պուլկար բանակը համարձակութիւնը ունենայ անցնելու Օսմ. սահմանագլուխը, իր դէմը պիտի գտնէ տենդագին կատաղութեան ամենամեծ չափով գերագրգռուած բանակ մը։ Այս կատաղութեան պատճառը իր երկարատև հանդարտութիւնն է։ Հակառակորդ մը կ'ուզէ անխնայ դէմ, որպէս զի երկար ժամանակէ ի վեր կուտակուած և մշտակայ ատելութեան մաղձը անոր գլխուն թափէ։ Եթէ պուլկար բանակն է որ կը փափաքի այդ հակառակորդի դերը ստանձնել, այն ատեն օսմ. բանակը իր շնորհակալութիւնը պիտի յայտնէ անոր, որովհետեւ անիկա պիտի ծառայէ մասամբ թեթևցնելու իր կատաղութիւնը։ Ասկէ զատ, այդ բանակին ետև կանգնած է հաստատակամ ազգ մը, պատմական բազմաթիւ և անմոռանալի վրէժներ լուծելու պատրաստ։ Պուլկար ազգայնականները պէտք են սմէնէն առաջ գիտնալ թէ մենք վատահ ենք Բումէլիի մեր վաւօդին զօրութեան և մեր զինուորներուն ոյժին վրայ»։ Սակայն կ'երեւայ թէ Պուլկարները չէին բաժներ այդ հաւատքը, և կամ Թուրքիոյ զինուորական ոյժին նկատմամբ աւելի լաւ տեղեկութիւն ունէին քան Իգտամ, որովհետև պատերազմի հրաւէրները ո՛չ միայն չդադրեցուցին, այլ ընդհակառակը աւելի բարձրագոռ չեչտ մը տուին անոնց։ Վրայ հասաւ Շիբքայի պաշտպանութեան տարեդարձը(*), որուն առթիւ կատարուած կրօնական արարողութենէն ետք՝ պատերազմական նախարարը զօրանոցք կատարել տուաւ և Պուլկարիոյ երբեմնի ռազմիկներուն քաջութիւնը դրուատելով, զինուորներուն յանձնարարեց որ անոնց օրինակէն թեւադրուին։ Զօրանոցքին ներկայ էին Շիբքայի կռուին մասնակցողներէն բոլոր անոնք որ ողջ էին. պարզուած էր նաև Սամարայի պատմական դրօշակը՝ Օսմ. գնդակներէն ծակծկուած։ Հանդէսը առիթ

(*) 1877ի ռուսեթուրք պատերազմին՝ Պուլկար կամաւորներու վաշտերը Շիբքայի կիրճը յաղթականօրէն պաշտպանեցին իրենցմէ անհամեմատ կեպով հզօր թըրքական բանակի մը դէմ, և այդ պաշտպանութեան շնորհիւ Ռուսերը ժամանակ գտան համախմբելու իրենց ցոյցերը։

դարձաւ նոր ցոյցերու՝ ի նպաստ պատերազմին։ Խանդավառ ծափահարութիւններու առարկայ դարձաւ Ազատարար Ձարին արձանը, որուն վրայ պսակներ դրուեցան ի ներկայութեան ռուսական դեսպանին։ Ֆէրտինանտ Ձար, խոհեմութեան համար, ներկայ չգտնուեցաւ հանդէսին որուն սակայն իբր ներկայացուցիչ ղրկած էր արքայական տան գրեթէ բոլոր անդամները։ Դարձեալ մեղադրանքներ սկսան լսուիլ իր խաղաղսիրութեան դէմ, թէեւ այդ միջոցին ան ալ պատերազմէ զատ ուրիշ բանի վրայ չէր մտածեր։

Սոֆիայէն եաք՝ միթինկները շարունակուեցան Պուլկարիոյ ամէն կողմերը. Ռուսճուքի եւ Ֆիլիպէի մէջ նոյնքան մեծաշուք գումարումներ տեղի ունեցան։ Ժողովուրդը ծանր ցոյցեր կատարեց զինուորական հաստատութեանց առջեւ։ Ֆիլիպէի մէջ՝ սպայ մը ոտնակոխ ըրաւ կարգապահական ամէն նկատում, հրապարակաւ գոռալով. «Պուլկարիոյ բանակին սուրը յաւէ՛տ պիտի ժանգոտի, եթէ չճօճի այս գերագոյն վայրկեանին»։

Անդին՝ Մակեդոնիոյ մէջ, հրոսախումբերու գործունէութիւնը կը շարունակուէր ամենաբուռն կերպով, եւ պօմպաներու դէպքերը կը կրկնուէին անընդհատաբար։ Քոչանայէն ի վեր՝ պուլկար հրոսախումբեր պօմպա նետած էին նախ Օխրիտայի մէջ, յետոյ Քէօփրիւլիի մէջ, ուր հինգ վակոններ օդը ելան, յետոյ նաեւ Իբէքի եւ Մանասթըրի մէջ։ Աւելի եաքը քանդեցին Սելանիկի աւստրիական նաւակատունը, սպաննելով երկու պաշտօնեայ. ուրիշ պօմպա մը, դարձեալ Սելանիկի մէջ, օդը հանեց Թրանվէյի պարապ վակոն մը որ կայարան կը դառնար։ Աւելի զարհուրելի մահափորձ մը տեղի ունեցաւ Տօյրանի մէջ (Սելանիկի նահանգ). գիւղացի մը շուկայ իջնելով սակարկած էր պարկ մը ալիւր. երբ պարկը պիտի կըշռէին, մէջը գտնուող պօմպա մը յանկարծ պայթեցաւ ահաւոր աղմուկով մը, սպաննելով 11 Իսլամ եւ երկու Քրիստոնեայ. ասոնցմէ զատ ծանրապէս վիրաւորուեցան 17 Իսլամ եւ չորս Քրիստոնեայ, ու համեմատաբար թեթեւ վէրքեր ստացան 15 հոգի, որոնց մէջ նաեւ պզտիկ տղաք։ Վիրաւորներէն շատեր չկրցան ապրիլ։ Յաջորդ օրը Սկիւպի գիծին վրայ պահակ կեցած յոյն զինուոր մը նշմարեց երկու խոշոր պօմպաներ, անանկ տեղ մը ուր դէպի Սելանիկ մեկնող վաճառաբարձ կառախումբը ճամբայ պիտի ելլէր. պահակին հանած աղմուկին վրայ հասնող զինուորները՝ համազարկի դիմեցին կեցնելու համար կառախումբը եւ յաջողեցան առաջքը առնել ահռելի արկածի մը։ Պօմպաներու յաճախանքը տարածուած էր մինչեւ Պոլիս. օր մը նոյն իսկ լուր ելաւ թէ պուլկար հրոսակներ մայրաքաղաք ժամանելով փորձած են օդը հանել Այա Սոֆիայի մզկիթը։

Անպակաս էին նաեւ սահմանագլուխի ընդհարումները։ Օգոստոսի վերջերը՝ Գարա Թէփէի դիրքին վրայէն Թուրք զինուորներ սպաննեցին երկու պուլկար տասնապետներ։ Պուլկարները, փոխադարձաբար յարձակում գործեցին Թուրք զինուորներու դէմ, սահմանագլուխի տարբեր կէտերուն վրայէն, սպաննելով պահակազօրքեր։ Ճիյէր Թէփէի, Արէթիէի, Հալէպչէի եւ Վէլիպէյի մէջ յաջորդաբար ծանր ընդհարումներ տեղի ունեցան։ Միւս կողմէ, Պուլկար ժողովուրդը անընդհատ պատերազմ կը պա-

հանջէր։ Նախկին նախարար Կէնատիէֆ Վօյիա թերթին մէջ սկսած էր յօդուածներու չարք մը որ Պուլկարիոյ հանրային կարծիքին արտայայտութիւնն էր ինքնին. «Եթէ ներկայ պարագային օգուտ չքաղենք և Թուրքիոյ դէմ չյարձակինք, քիչ ետքը Թուրքիա պիտի յարձակի մեր վրայ, կը գրէր։ Եթէ Պուլկարիա յամառի այսպէս խաղաղ մնալու, պալքանեան միւս պետութիւններէն ոչ ոք պիտի համարձակի սուրը մերկացընել, և Թուրքիա ժամանակ պիտի գտնէ զօրանալու, և իր առաջին հարուածը մեզի դէմ պիտի ուղղէ։ Երբեմն ափ մը հերոսներ, փայտէ թնդանօթներով ապստամբութեան դրօշ պարզեցին։ Անոնց սերունդը այսօր կազմած է 400,000 հոգինոց բանակ մը որ բովանդակ աշխարհի հիացման առարկան է։ Ամօթալի վեհերոտութիւն մըն է մեզի համար որ հակառակ այս ոյժին՝ չենք փութար ազատելու Մակեդոնիոյ մեր եղբայրները»։ Պուլկար յեղափոխական կազմակերպութիւնները տրամադիր կ'երեւային աւելի ծայրայեղ միջոցներու դիմելու. շատ նախարարներ սպառնական նամակներ ստացան. բովանդակ Պուլկար ժողովուրդին անունով կոչում կ'ըլլար իրենց կամ հրաժարելու և կամ պատերազմի ձեռնարկելու։ Կառավարութիւնը սակայն կարծուածին չափ անտարբեր չէր. առանց արիւն թափելու Մակեդոնիան քրիստոնիայ կառավարչով և ինքնավարութեամբ օժտելու աշխատելով հանդերձ, զինուորական պատրաստութիւններն ու համախմբումները առաջ կը տանէր. որքան տենդագին ու աճապարոտ ալ ըլլար այդ գործողութիւնը, կ'աշխատէր սակայն անպզտիլ դարձնելու մանաւանդ Թուրքիոյ, որ վերջ ի վերջոյ սկսած էր հաւատալ թէ պատերազմը կրնայ իրօք ծագիլ մէկ օրէն միւսը, հակառակ տէրութեանց, մանաւանդ Անգլիոյ վրայ դրուած յոյսերուն։ Պուլկար էկզարքարանն ալ, գոյքէն աջակցութիւն մը ընծայած ըլլալու համար Սոֆիայի կառավարութեան, այդ միջոցին անընդհատ թաքրիրներ կը մատուցանէր Բ. Դրան՝ Մակեդոնիոյ դէպքերուն վրայ, և կը հրատարակէր վիճակացոյցներ որոնց մէջ մանրամասնօրէն յիշատակուած էին տարուան ընթացքին տեղի ունեցած Պուլկարներու սպանութիւնները՝ Մակեդոնիոյ մէկ ծայրէն միւսը։

Պէրանայի ջարդէն ասդին Սերպիա նոյնպէս չէր հանդարտած։ Նովի Բազարի Սանճագին մէջ բնակող Սերպերը միշտ Ալպանացւոց բռնութեանց ենթակայ կը մնային. նոր չփոթութիւններ ծագեցան Սիէնիցայի մէջ, որոնց հետեւանքով սպանուեցաւ Պէրանայի Սերպ գայմաքամը՝ Իլիա Բօբովիչ (*). առաջ եկաւ ընդհանուր խուճապ և արհաւիրք. բազմաթիւ Սերպեր, Պէրանայի ջարդին յաճախանքէն գրաւուած, սահմանագլուխը անցնելով Սերպիա ապաստանեցան։ Սերպիոյ հանրային կարծիքը բոլորովին գրգռուեցաւ. մամուլը սկսաւ հրաւիրել կառավարութիւնը որ ընդհանուր զօրահանութեան ձեռնարկէ։ Օգոստոս 18ին, կանխաւ ցրուած հրաւէրներու միջոցաւ աւելի քան 10,000 հոգի միթինկ գումարեցին

(*) Պ. Բօբովիչ 28 տարեկան երիտասարդ մըն էր, վկայուած Բարիզի Իրաւագիտական Համալսարանէն։

Պուլկար ամրաշէն զինուորներ խրամներ կը քանան Էտիրնէի շուրջը

Պէլկրատի ազգային թատրոնին չուրջը. թատրոնին պատչգամը զարդարող դրօշակներու կարգին պարզուած էր նաև մակեդոնական հրոսախումբերու սև դրօշը՝ «Ազատութիւն կամ մահ» վերտառութեամբ. կը նախագահէր հանգստեան կոչուած զօրավար Պօժօ Տանքովիչ. կազմակերպիչներուն մէջ կը գտնուէին նախկին նախարարներ, երեսփոխաններ, նոյն իսկ պաշտօնական անձնաւորութիւններ։ Բուռն ու զրգռիչ ճառեր արտասանուեցան։ Արմատական կուսակցութեան ներկայացուցիչը պատերազմի հրաւէր կարդաց։ Ամէնէն յուզիչ ճառը արտասանեց Մակեդոնացւոց ներկայացուցիչ Եւանիէվիչ, որ Մակեդոնիոյ բնիկ տարազը կը կրէր, և որ հրոսախումբերու սև դրօշը ցոյց տալով ըսաւ. «Ձեզի կուտամ այս դրօշակը որ անով կռուիք պատերազմի մէջ, դէպի ազատութիւն կամ դէպի մահ քալելու համար»։ Ի վերջոյ ընդունուեցաւ բանաձեւ մը որ բուռն կերպով կը բողոքէր Իլիա Բօբօվիչի սպանութեան դէմ, օգնութեան կոչ կ'ուղղէր «ի նպաստ Թրքական տիրապետութեան տակ ինկած Սերպ ժողովուրդին», ու կը հրաւիրէր Սերպիոյ ժողովուրդը որ ամենաբուռն ու ազդու կերպով դիմէ կառավարութեան, պահանջելով որ ամենախիստ կերպով բողոքէ Թուրք կառավարութեան դէմ եւ հատուցում ձեռք բերէ սպանուողներուն համար։

Նոր Ջարդերու լուրեր հետզհետէ կը հասնէին Նօվի Բազարէն։ Ալպանացիները Սերպեր սպաննած էին մասնաւորաբար Պիէլօթօլիի և Կուսինեէի մէջ։ Պէլկրատ եկած լուրերը կը ծանուցանէին թէ տասնըչորս սերպաբնակ գիւղեր՝ 700 տուներով՝ ամբողջովին այրած են, 200 Սերպեր՝ որոնց մէջ կիներ ու տղաք՝ զոհ գացած են հրդեհին ընկերացող ջարդերուն. ապստամբ Ալպանացիները կիներէն մէկ քանիին ատինքները կտրեր և պոիկ մանչ տղաքը անդամահատեր էին. բացի անոնցմէ որոնք Սերպիա փախած էին, ուրիչ 2000 հոգի ալ ապաստանած էին Գարատաղ։ 5000 Սերպեր, վրէժխնդրութեան զգացմամբ զեղուն՝ լեռ եկած էին ու կը պայքարէին միանգամայն թէ՛ ապստամբ Ալպանացիներուն և թէ Օամ. զինուորներուն հետ։ Առաջիններուն դէմ գործող զօրախումբին հրամանատար Ճավիտ փաշա բանակցութեան մտած էր Սերպերուն հետ, որոնք կը պահանջէին վերջին ջարդերու հեղինակներուն պատժուիլը, զէնք կրելու արտօնութիւն, իսլամ մուհաճիրներու վտարում, Սերպ միւթէսարըֆի մը և ժանտարմաներու անուանում, ինչպէս նաև ապահարկութիւն նոյն տարուան համար։ Այս լուրերը առիթ կը դառնային որ փոթորիկը, փոխանակ հանդարտելու, ա՛լ աւելի սաստկանայ ու ծաւալի։ Նոր միթինկ մը գումարուեցաւ «Ազգային պաշտպանութեան հայրենասիրական Ընկերակցութեան» կողմէ. մասնակցեցան 3000 հոգի, որոնց մէջ բազմաթիւ սպաներ. միթինկը ցրուեցաւ պատերազմի ի նպաստ կատարուած բուռն ցոյցերէ վերջ։ Ասոր յաջորդեցին ուրիչ միթինկներ, և ցոյցեր եղան նոյն իսկ արքայական պալատին առջև, ընդհանուր զօրահանութեան հրաւիրելով կառավարութիւնը և սպառնալով ամէն բան տակն ու վրայ ընել։ Այդ ցոյցերուն վրայ, Դահլիճը տեսի տալով, իշխանութեան գլուխ անցաւ արմատականներու պետ Պ. Բաչիչ, ինչ որ բաւական հանդարտեցուց ծայրա-

յեղ տարրերը։ Նոր նախարարապետը մեծ յարգանք, ժողովրդականութիւն ու վստահութիւն կը վայելէր. հազիւ պաշտօնի ձեռնարկած՝ Սերպիոյ սպառազինութիւնը դարձաւ ա՛յն աստիճան ակնյայտնի, որ Օսմ. Կառավարութիւնը վար դրաւ Սերպ Կառավարութեան յատուկ 300 թօնօ ռազմանիւթն ու թնդանօթները որոնք Սելանիկ ժամանած էին։

Յոյները նոյնքան անհանդարտ էին, որքան Պուլկարները ու Սերպերը։ Ա.թէնքի մէջ՝ պատերազմի ի նպաստ չարժումը նուազ անդիմադրելի չէր, Եպիրոսի մէջ՝ ապստամբ Ալպանացիներուն կողմէ ծայրայեղութիւններ և մանր մունր չարդեր մեծ գրգռութիւն առաջ բերած էին. յունական երեւակայութիւնը դէպքերը կը խոչորցնէր տարապայման համեմատութեամբ, ու դիւրագրգիռ ժողովուրդը, քաջալերուած կնքուած Դաշնակցութենէն որ համարձակութիւն կուտար Օսմ. ոյժերուն դէմ խիզախելու, բազմամբոխ գումարումներու մէջ պատերազմ կը պահանջէր։ Սահմանագլուխի ընդհարումներ անպակաս էին նաև այս կողմէն։ Թուրք զինուորներ Սիլիւրիի պահականոցին մօտեցող հելլէն զինուորներու վրայ կրակելով, անոնցմէ երկուքը սպաննած էին. կազմուած էր քննիչ յանձնաժողով մը, թէ՛ Թուրք և թէ հելլէն սպաներէ, որոնք ի զուր կը ճգնէին պատասխանատուութիւնները որոշել։ Այդ միջոցին Բունաստան չիտակէ չիտակ պատերազմի կը պատրաստուէր, ամրացնելով իր սահմանագլուխի դիրքերն ու պահականոցները։ Բոլոր յոյն սպաները հրահանգ ստացած էին իրենց զօրաբանակին միանալու առանց յապաղման։ Եանեայի Յոյները, Ալպանացւոց կողմէ կատարուած սպանութեանց վրէժը լուծելու համար, առեւանգեցին ու կախաղան հանեցին Եանեայի ալպանացի երեւելիներէն մէկուն երիտասարդ զաւակը, էմին պէյ, որ Բարիզի Իրաւագիտական Համալսարանին մէջ կ'ուսանէր և արձակուրդի առթիւ իր ծննդավայրը դարձած էր։ Սեպտեմբեր 8ին Ա.թէնքի Ազիմպեան Սրահազդի սահարին մէջ տեղի ունեցաւ հակայ միթինկ մը որուն մասնակցեցան մօտաւորապէս 30,000 հոգի, Անատօլըէն, Բումէլիէն, Արշիպելագոսէն, Կիպրոսէն, Կրէտէէն, ու Սամոսէն։ Բոլոր յունական կազմակերպութիւններն ու արհեստապետութիւնները ներկայացուցիչ ղրկած էին մասնաւոր դրօշներով։ Ա.թէնքի Համալսարանին պատմութեան ուսուցիչը՝ Սօֆիրիատէս,—Մակեդոնացի մը,—ճառ մը խօսելով պատմեց Թուրքիոյ յոյն ժողովուրդին կացութիւնը, խստօրէն քննադատելով Թուրք Կառավարութիւնը։ Միթինկէն վերջ՝ հետեւեալ բանաձեւը ընդունուեցաւ.

1. Ժողովը մատնանիշ կ'ընէ Քրիստոնեաներուն համար կործանարար անիշխանական վիճակը, Թուրք իշխանութեանց մեղսակցութեամբ անոնց դէմ գործուած ոճիրները և անոնց ազգային ու քաղաքական իրաւունքներուն բռնաբարումը.

2. Կը պահանջէ որ Բ. Դուռը ընդունի Սահմանադրութենէն ի վեր հոգեւոր պետերու միջոցաւ իրեն ներկայացուած խնդիրքները, այսինքն Թուրքիոյ ազգութեանց գոյութեան և իրաւունքներուն ճանաչումը, այդ ազգութեանց անհատականացումը և Օսմ. Սահմանադրութեան անկեղծ ու լրիւ կիրառութիւնը՝ ապահովելով ժողովուրդին մարդու և քաղաքացիի իրաւունքները։

3. Կը պահանջէ բաւականաչափ երաշխաւորութիւններ, որոնց արդէն պէտք տեսած են Տիեզերական Պատրիարքն ու միւս ազգութեանց հոգեւոր պետերը՝ նոյնիսկ թաքրիրներով, ինչպէս նաև հելլէնական կառավարութեան ազդու միջամտութիւնը՝ միջազգային երաշխաւորութիւններ ձեռք բերելու համար։

Միթինկներ տեղի ունեցան նաեւ Բաթրասի, Միսօլօնկիի, Վօլօի եւ ուրիշ քաղաքներու մէջ. ամէն կողմ, ինչպէս եղած էր Աթէնքի միթինկին ատեն, ժողովուրդը կը պահանջէր որ Յունական կառավարութիւնը ազդու միջամտութիւն մը ի գործ դնէ։ Պ. Վէնիզէլոս, վերոյիշեալ միթինկներուն ատեն ընտրուած հինգ պատգամաւորներ ընդունելով յայտնեց

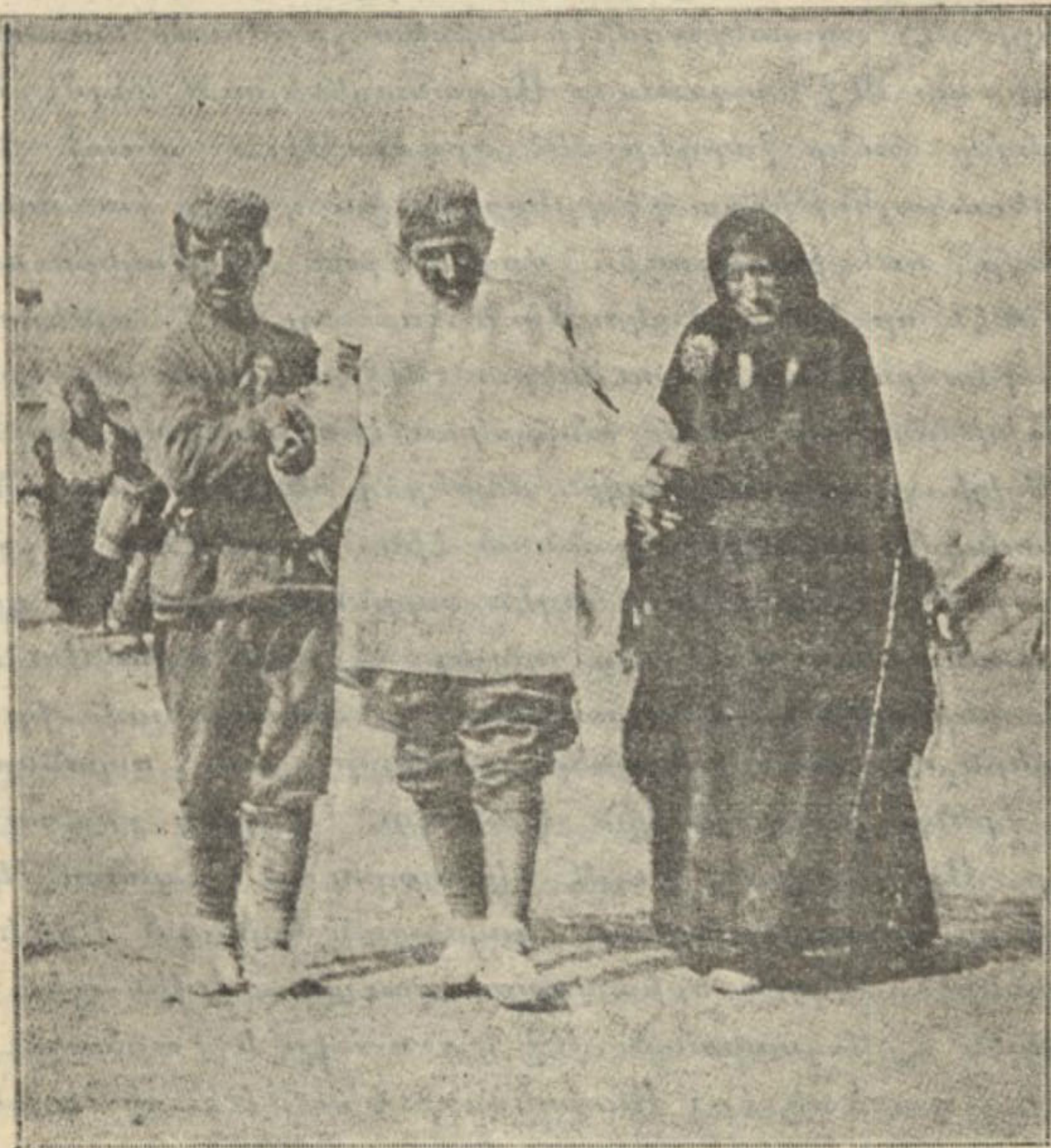

Երէկ կայտառ, այսօր անկար

թէ կառավարութիւնը մասնակից է ժողովրդային զգացման եւ թէ պիտի գործէ անանկ եղանակով մը որ պաշտպանուին Թուրքիոյ Յոյներուն իրաւունքներն ու շահերը. յայտնեց նաեւ թէ ամէն միջոց ձեռք կ'առնուի, ծագելիք ո՛ եւ է պատահականութեան ատեն անպատրաստ չգտնուելու համար։ Դիւանագիտական լեզուով՝ ասիկա կը նշանակէր թէ Յունաստան պատերազմի կը պատրաստուի։ Աթէնքի թերթերը յաջորդ օրը պատերազմը անխուսափելի կը հռչակէին այլեւս. յարելով որ զէնքի դիմելէ ուրիշ միջոց չկայ իրենց ազգակիցներուն կեանքի դառնութիւնը ամոքելու համար։

Իսկ Գարատաղի կողմը, չէնք չորհք պատերազմ տեղի կ'ունենար, առանց պաշտօնական յայտարարութեան։ Գարատաղ ապաստանած Մալիսորներ՝ Սեւ Լերան նուիրուած ռուսական հրացաններով զինուած՝ կ'անցնէին սահմանը եւ կանոնաւոր ճակատամարտներ կը մղէին օսմ. զօրքերուն դէմ։ Այս վերջինները յաճախ սպաննուողներուն մէջ կը գտնէին նոյն իսկ պաշտօնական համազգեստով Գարատաղցի զինուորներ։ Օգոստոս 26ին,

տէրութեանց դեսպանները բարեկամաբար խորհուրդ տուած էին Զէթինեէի դահլիճին որ զգուշանայ խաղաղութիւնը վրդովող շարժուձեւերէ. դահլիճը սակայն, ըստ իր սովորութեան, ամէն պատասխանատուութիւն բեռցու-

ԻՆՉՊԷՍ ԿԸ ՊԱՀՈՒԻՆ ՊՈՒԼԿԱՐ ՉԻՆՈՒՈՐՆԵՐԸ

Տաք հագուստ, լաւ խմիչք և աղուոր կրակ

ցած էր Թուրք կառավարութեան վրայ և կը չարունակէր զէնքի տակ կոչել 18-45 տարեկանները։ Զօրակոչին լաւագոյն ապացոյցը սա էր որ Պոլսոյ մէջ հեռագիրէ կը սկսէին ցանցառիլ Գարատաղցի հավազներն ու-

դռնապանները, որոնք յաջորդաբար երկիր կը մեկնէին։ Ամբողջ սահմանագլուխը կրակի մէջ էր. Շքոտրա կանոնաւոր պաշարման ենթարկուած էր Մալիսորներէ և Գարատաղցիներէ բաղկացած բազմաթիւ խումբերու կողմէ։ Վախ կար որ ամբողջ Մալիսիա զէնքի դիմէ և դիւրին էր գուշակել թէ Մալիսորներու ընդհանուր ապստամբութիւն մը նոյն իսկ յայտնաբար իրեն աջակից պիտի ունենար միանգամայն թէ՛ Գարատաղը և թէ Սերպիան։

Մինչդեռ այս դէպքերը տեղի կ'ունենային եւրոպական դիւանագիտութիւնը ի զուր կը փորձէր ելից հնար մը գտնել, առաջքը առնելու համար հրդեհի մը որ կը սպառնար ո՛չ միայն Արեւելքը գրկել այլ նաև ծաւալիլ բովանդակ Եւրոպայի մէջ։ Ֆրանսայի վարչապետին՝ Պ. Բուանքարէի այցելութիւնը Բէթերսպուրկ, յետոյ Գերմանիոյ վարչապետին այցելութիւնը նախ Ռումանիոյ, ու վերջէն՝ Պիւխլաուի մէջ՝ Աւստրիոյ արտաքին գործոց նախարար կոմս Պէրխթոլտի, ինչպէս նաև կարգ մը ուրիշ նախարարական այցելութիւններ որոնք կը ծանուցուէին(*), որոշ ցոյց կուտային թէ եւրոպական դիւանագիտութիւնը գործի վրայ է. սակայն մինակը կը բաւէր աւելցնելու Պալքանեան Պետութեանց ջղագրգռութիւնը, որովհետեւ ամէնքն ալ շատ լաւ գիտէին թէ մեծ տէրութիւնները էն առաջ իրենց ակնկալութիւնները խորտակելու համար գործի պիտի խառնըւին, և կարելի չպիտի ըլլայ օգտուիլ ներկայացած աղուոր առիթէն, զոր խալեթուրք պատերազմն ու Թուրքիոյ ներքին շփոթութիւնները բոլորովին նպաստաւոր կը դարձնէին։ Կոմս Պէրխթոլտի ապակեդրոնացման առաջարկը զոր տէրութիւնները կը վարանէին գործնական հռչակելու, տեսակ մը վտանգ էր արդէն իրենց համար, որովհետեւ կը ձգտէր Թուրքիան փրկել Պալքանեան Պետութիւններէն գալիք վտանգէն։

Սեպտեմբերի կիսուն մօտ, մինչդեռ Սօֆիայի, Պելկրատի և Աթէնքի մէջ պատերազմաշունչ հսկայ միթինկներ տեղի կ'ունենային, կոմս Պէրխթոլտ Պատուիրակութեանց արտաքին գործոց յանձնաժողովին առջև ճառ մը խօսելով պարզեց Աւստրիոյ-Հունգարիոյ արտաքին քաղաքականութիւնը, և մանաւորաբար Արեւելեան Տագնապին նկատմամբ Կայսրութեան ունեցած հայեացքը։ Նախարարին խօսքերէն յայտնի կ'ըլլար թէ եւրոպական դիւանագիտութիւնը այդ միջոցին զբաղեցնող գլխաւոր հարցը իր նախորդ ապակեդրոնացման առաջարկն էր, և թէ վերջ ի վերջոյ անոր վրայ պիտի գոյանար ընդհանուր համաձայնութիւն մը՝ Թուրքիոյ ներկայացուելու համար։ Կոմս Պէրխթոլտ յոյս կը յայտնէր թէ այդ համաձայնութիւնը չպիտի ուշանայ և կարելի պիտի ըլլայ տագնապը անցընել առանց սթաթու քուօն շրջելու և Թուրքիոյ ամբողջութիւնը վտանգելու։ Սակայն հակառակ այդ վստահութեան, կոմսը չափազանց լաւատես չէր, ու խորհուրդ կուտար Թուրքիոյ որ կացութեան փափկութիւնը նկատի առնելով ո՛և է բարիկամեցողութիւն չխնայէ միանգամայն թէ՛ Ալպանիոյ և թէ

(*) Գերմանիոյ վարչապետը պիտի այցելէր Իտալիա, իսկ Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարար Պ. Սազոնոֆ ալ՝ Լոնտոն, Բարիզ ու Պէրլին։

Մակեդոնիոյ խառնաչփոթութեանց բաղձալի վերջ մը տալու համար։ Միւս կողմէ, կը հաստատէր այն փափուկ կացութիւնը որուն ենթարկուած էին Պալքանեան Պետութեանց վարիչները՝ ժողովրդային բուռն շարժումներու պատճառաւ, բայց յոյս կը յայտնէր որ անոնք պիտի կրնան պէտք եղածին չափ պաղարիւն մնալ ու չվտանգել ընդհանուր խաղաղութիւնը։ Երեք օր վերջ կոմս Պէրխթոլտ նոր ճառ մը արտասանեց՝ ցրուելու համար այն կասկածները որոնց համեմատ իբր թէ Աւստրիա-Հունգարիոյ կառավարութիւնը կ'ուզէր իրեն ենթականացնել Մակեդոնիոյ բարեկարգութեանց գործին հովանաւորութիւնը։ Կոմսը, նոյն առեն կրկնեց անգամ մըն ալ թէ իր առաջարկութեան մասին համաձայնութիւնը մօտալուտ է, և թէ Երրեակ Զինակցութիւնն ու Երրեակ Համաձայնութիւնը, Արեւելքի Տագնապը լուծելու համար ո՛չ միայն իրարու ներհակ ուղղութեան չեն հետեւիր, այլ ընդհակառակը որոշած են ձեռք ձեռքի քալել։

Եւ սակայն ամէն բան ցոյց կուտար թէ գործը գործէն անցած է այլեւս։ Թուրքիոյ և Պալքանեան Պետութեանց միջև գոյութիւն ունեցող ցրտութեան պատճառները չանհետացած, նոր և աւելի վտանգաւոր վէճի պատճառներ գոյացած էին։ Մուխթար փաշայի դահլիճը, Պալքանեան Պետութեանց մէջ եղած ցոյցերէն ահաբեկ, ստիպուած էր զինուորական միջոցներ ձեռք առնել իր կարգին. էն առաջ 50,000 հոգինոց նոր բանակ մը զրկած էր Մակեդոնիա. յետոյ. ճիշդ այն միջոցին ուր կոմս Պէրխթոլտ իր առաջին ճառը կ'արտասանէր, որոշած էր ռազմափորձ կատարել Թրակիոյ նահանգին մէջ, Էտիրնէի հիւսիսային կողմը. արձակուրդի մէջ գտնուող բոլոր սպաները դրօշի տակ կանչուած էին. կէս պաշտօնական զեկոյց մը կը ծանուցանէր թէ ռազմափորձերը տեղի պիտի ունենան սեպտեմբեր 23ին, մասնակցութեամբ 50,000 զինուորներու, և պիտի տեւեն ութ օր(*)։ Պոլսոյ կառավարական շրջանակները յոյս կը յայտնէին թէ այս որոշումը հանդարտեցուցիչ ազդեցութիւն մը պիտի գործէ Պալքանեան Պետութեանց վրայ։

Օսմ. Կառավարութեան ձեռք առած այս միջոցները պարզ ինքնապաշտպանութեան միտքեր էին անշուշտ, ամէն կերպով օրինաւոր. բայց այդպէս չպիտի մեկնուէր իր ընթացքը. Պուլկարիա մանաւանդ չիտակէ չիտակ սպառնալիք մը պիտի նկատէր Թուրքիոյ ձեռք առած միջոցները և զանոնք պատրուակ պիտի դարձնէր իր կարգին յայտնաբար առաջ տանելու այն ապառազինութիւնները որոնք արդէն ձեռքի տակէ տեղի կ'ունենային ժամանակէ մը ի վեր։ Պուլկար Կառավարութիւնը ակած էր հաւաքել բոլոր կառքերն ու ձիերը, ինչպէս նաև շոգեմի վաճառանոցներու մէջ գտնուող բովանդակ ապրանքը։ Սերպիոյ պատերազ-

---

(*) Եհնի Կազիբա, Քեամիլ փաշայի օսկանը, կը հաւաստէր թէ ռազմափորձերը պիտի ունենան աւելի տարածուն հանգամանք, և անոնց պիտի մասնակցին ո՛չ միայն Էտիրնէի, այլ նաև Սելանիկի, Մանասթըրի և Քօսովոյի բոլոր պահեստիներու զօրաբաժինները և գործօն բանակէն 12 զօրաբաժին։ Ստուգութիւնն ալ ատ էր։ Իսկ Թանզիմաթ կը ծանուցանէր թէ ռազմափորձերուն պիտի մասնակցին 300,000 հոգի, եւրոպական Թուրքիոյ մէջ գտնուող զինուորներուն գրեթէ ամբողջութիւնը։

մական նախարար զօրավար Բուբինիք ծպտուած Սօֆիա հասած էր պատերազմական պատրաստութեանց վրայ խորհրդակցելու համար, և Պուլկար Կառավարութիւնը հաւաքել տուած էր Եարօ թերթին այն թիւերը որոնց մէջ այդ գաղտնի այցելութեան մասին կը խօսուէր։ Նոյն ատեն, թնդանօթներ կը փոխադրուէին դէպի սահմանագլուխ։ Պուլկարիոյ պատերազմական նախարար զօրավար Նիքիֆօրօֆ այլևս չէր ծածկեր պատերազմի հաւանականութիւնը, և ռուս թերթի մը թղթակցին յայտարարած

Վիրաւորներ Սեւ Լերան հիւանդանոցի մը մէջ

էր հետևեալը. «Եւրոպա մեզ գգուշութեան կը հրաւիրէ, առանց նկատի առնելու մեր դժուարին վիճակը։ Մակեդոնիոյ մէջ տիրող անիշխանութիւնը կը կասեցնէ մեր ազգային տնտեսական զարգացումը։ Իւրաքանչիւր գարնան կ'արթննայ պատերազմի ուրուականը, որ կը կաշկանդէ ժողովուրդին բնականոն կեանքը։ Մենք փնտռեցինք խաղաղ ելք մը, բայց մեր ջանքերը մինչև հիմայ ապարդիւն մնացին, անանկ որ մեզի այլևս զէնքի դիմելէն ուրիշ միջոց չի մնար։ Այս պատճառաւ՝ ես հաւանական կը գտնեմ պատերազմի մը մօտաւորութիւնը, և իմ ամբողջ ոյժս կը գործադրեմ որ զայն դիմագրաւենք կատարելապէս սպառազինուած վիճակի մէջ։ Կը կրկնեմ, մեր Կառավարութիւնը չի փափաքիր պատերազմի. սակայն պատերազմին բռնկումը ո՛չ միայն հնարաւոր է, այլ և դժբախտաբար հաւանական, նոյն իսկ մօտիկ ապագայի մէջ»։ Սեպտեմբեր 13ին՝ սահմանագլուխի ծանր ընդհարում մը տեղի ունեցաւ նորէն Վէլիի մէջ և երկուստեք մեռնողներ եղան։ Երեք օր վերջ՝ Մակեդոնա-ադրիանուպոլսական կազմակերպութեան կեդր. Քոմիթէն մեծ միթինկ մը գումարեց Սօֆիայի մէջ. բուռն ճառեր արտասանուեցան. առենախօս մը ըսաւ

թէ «Պուլկարիա անպատճառ պէտք է պատերազմի ո՛չ թէ աշխարհակալութեան մտքով այլ նոյն ինքն իր սեփական անկախութիւնը փրկելու համար»։ Մինինկին նախագահն էր հանգամեան կոչուած դեր-գնդապետ Բ օթօկիրօֆ, որ կոչում ըրաւ Մակեդոնիոյ և Թրակիոյ Պուլկարներուն՝ պատրաստ ըլլալ ամէն զոհողութեան։ Ճիշդ այդ օրերուն Էտիրնէի մէջ մեծ իրարանցում մը առաջ եկաւ, որովհետեւ ոստիկանութիւնը լուր առած էր թէ Պուլկար յեղափոխականներ 12 պօմպաներ մտցուցած են քաղաք և կը պատրաստուին մահափորձերու։ Դրամատուները, նամականատունը, հիւպատոսարանները իսկոյն գաղտնի ոստիկաններու հսկողութեան ենթարկուեցան, և շրջուն պահակներուն թիւը կրկնապատկուեցաւ։ Մէկ քանի օր վերջ՝ Պուլկարիա սկսաւ երկիր կանչել օտար տեղեր աշխատող մշակները և առհասարակ բոլոր Պուլկարները։ Պոլսոյ մէջ, բանջարավաճառ, կաթնավաճառ կամ պարտիզպան Պուլկար գրեթէ բնաւ չէր մնացած. մեծ մասը ինքնաբերաբար մեկնած էին։ Յեղափոխական կազմակերպութիւնները զօրաւոր հրոսախումբեր զինած էին, բոլորն ալ Մակեդոնացիներ, որոնք սահմանագլուխի գլխաւոր կէտերուն վրայ կը սպասէին մեկնումի հրաւէրին։ Այս հրոսախումբերը շատ մեծ ծառայութիւն պիտի մատուցանէին պուլկար բանակին, մանաւորաբար իբր լրտես և առաջնորդ։ Ա. և Բ. կարգի պահեստիները նոյնպէս զօրակոչի կը սպասէին իրենց զօրաբաժիններուն միանալու համար։ Պուլկար զինուորական իշխանութիւնները ահագին քանակութեամբ պարէն, մանաւանդ կենդանիի կեր կ'ամբարէին սահմանագլուխի կայաններուն մէջ։ Երկրին մէկ ծայրէն միւսը առևտուրը կասած էր, որովհետեւ ամէն մարդ մէկ օրէն միւսը կը սպասէր զօրակոչի։ Ճամբաները լեցուն էին սայլերով, որոնք զինուորական իրեղէններ կը փոխադրէին զօրահանութեան գլխաւոր կէտերուն վրայ։ Իտալական լրագրի մը անգաղտնապահութիւնը կը յայտնէր թէ Պուլկարիա արդէն իսկ 120,000 հոգի ունի զէնքի տակ, կազմ ու պատրաստ։

Ընդհանուր կարծիքը այն էր որ Պուլկարիա և առհասարակ Պալքանեան Դաշնակցութեան մաս կազմող Պետութիւնները կը սպասեն Պ. Սազոնօֆի երրեակ այցելութեանց արդիւնքին, անոր համեմատ պատերազմի սկսելու համար։ Իսկ Մահմուտ Մուխթար փաշայի Դահլիճը յանձնուած էր անտարբերութեան մատեցող լաւատեսութեան մը։ Թուրք մամուլը նոյնպէս լաւատես էր, և կամ շատ շատ պատերազմի կը սպասէր գարնան, այն մտածմամբ թէ ձմրան եղանակին պատճառաւ Պուլկարիա չպիտի կրնայ զինուորական գործողութեանց ձեռնարկել. չէին հաշուէր թէ պուլկար ժողովուրդը՝ խստագոյն կլիմայի մը վարժուած՝ ձմրան պատճառաւ չպիտի կասէր, եթէ իրօք պատերազմը հնարաւոր դառնար։ Նոյտատունկեան էֆէնտի ալ այդ սխալ համոզումը ունէր արդեօք։ Ամէն պարագայի մէջ, մինչդեռ անդին՝ Պուլկարիոյ մէջ՝ զինուորական պատրաստութիւնները առաջ կը տարուէին. Պոլսոյ թերթի մը կը յայտարարէր թէ «Բնաւ պատճառ մը չունի տարակուսելու Պուլկար Դահլիճին խաղաղասիրական յայտարարութեանց անկեղծութեան վրայ», և յոյս կը յայտ-

նէր որ եթէ Պուլկարիա չարունակէ այդպէս խաղաղութեան պահպանման կուսակից մնալ, միւս Պալքանեան Պետութիւններն ալ իր օրինակին պիտի հետեւին։ Թերեւս դիւանագիտական խաղ մըն էր Նորատունկեանն էֆէնտիի այս յայտարարութիւնը, բայց Պոլսոյ մէջ ոչ մէկ զինուորական պատրաստութիւն կար այդ օրերուն. նոյն իսկ գործօն ծառայութեան մէջ գտնուող 1304ի զինուորներուն արձակման Իրատէն ալ ելած ըլլալով, կը գործադրուէր(*)։ Հաւանականը սա է որ Թուրքիա չափազանց յոյս դրած էր տէրութեանց կողմէ ի նպաստ խաղաղութեան կատարուող ձեռնարկներուն. և կը հաւատար թէ անոնք պիտի յաջողին առաջքը առնել պատերազմի մը որ կրնար ընդհանուր Եւրոպայի խաղաղութիւնը վրդովել։ Թերեւս կը յուսար նաև Պալքանեան Պետութիւնները ահաբեկել իր ծանուցած ռազմափորձերով, զորս սակայն չպիտի կրնար կատարել։

Կը սպառազինուէր նաև Սերպիա, գրեթէ նոյնքան յայտնաբար՝ որքան Պուլկարիա։ Օսմ. կառավարութիւնը բաւական կարեւոր գումարներ տրամադրած էր Պէրանայի ջարդին առթիւ վնասուողներուն. Ալպանիոյ հրամանատար Մուշիր Իպրահիմ փաշա միմիայն 2040 ոսկի յանձնած էր տեղւոյն հրկիզուած վանքին վերանորոգութեան համար։ Բայց ջարդուողները կարելի չէր նորէն ողջնցնել. և Թուրք կառավարութեան բարիկամեցողութիւնը չէր կրցած մարել Սերպիոյ մէջ մարմին առած գըրգռութիւնը։ Մուխթար փաշայի դահլիճը ուզեց նոր զիջում մըն ալ ընել, և 20 վակոն սերպիական թնդանօթներն ու ռազմամթերքը զոր վար դըրած էր Սկիւպի մէջ, ճամբայ հանեց դէպի Սերպիա. արտօնեց նաև որ Սելանիկի մէջ վար դրուած ուրիշ 20 վակոն ռազմանիւթեր ալ միեւնոյն նպատակով ճամբայ հանուին։ Սակայն Իպրահիմ փաշայի մէկ հեռագրէն տեղեկանալով որ Սերպիա չի դադրեցներ իր զինուորական պատրաստութիւններն ու գրգռիչ ընթացքը. ետ առաւ տուած որոշումը, և վակոններէն առաջինները Քումանովայի և վերջինները ալ Սկիւպի մէջ վար դըրուեցան նորէն։ Մաս մըն ալ Սելանիկ կը մնար։ Վար դրուած վակոններուն մէջ կը գտնուէին 52 դաշտային արագահարուած թնդանօթ՝ 72 միլիմէթր տրամագծով, 107 ռազմամթերքի կառք. 30,000 հարուածի համար դաշտային թնդանօթի ռումբ, 4800 հարուածի համար խոշոր թնդանօթի ռումբ, 52054 հարուածի համար անծուխ վառօդ և 2553 քիլօ սև վառօդ։ Բոլոր այս ռազմանիւթերը կը գրաւէին 7912 սնտուկ, որոնցմէ 3041ը Քումանովայի մէջ կը մնար, 1982ը Սկիւպի և 2889ն ալ Սելանիկի մէջ։ Սերպիա բողոքեց բուռն կերպով և սպառնացաւ որ ինք ալ վար պիտի դնէ Թուրքիոյ հաշուին իր երկրէն անցնելիք աւստրիական ու գերմանական ռազմամթերքը(**)։ Բ. Դուռը, առանց այդ բողոքին կա

(*) Այդ զինուորներուն կէսը, որոնց մէջ բազմաթիւ Հայեր, Պոլիս կը գտնուէին, երբ երկու շաբաթ վերջ պատերազմը պայթեցաւ. իսկոյն դրօշի տակ առնուեցան անոնք. մնացեալ կէսն ալ որ հայրենիք մեկնած էր, կէս ճամբէն ետ դարձուեցաւ։ Լաւ մարզուած զինուորներ էին ամէնքն ալ։

(**) Ռուսիա ալ Բ. Դրան մօտ միջնորդեց այդ խնդրին առթիւ, և յորդորեց յանձնել գրաւուած սնտուկները, ապահովցնելով որ Սերպիա յարձակողական նպատակներ չունի Թուրքիոյ դէմ

բեւորութիւն ընծայելու, բացատրութիւն պահանջեց Պոլսոյ սերպիական դեսպան Պ. Նենատովիչէն՝ Սերպիոյ պատերազմական պատրաստութեանց

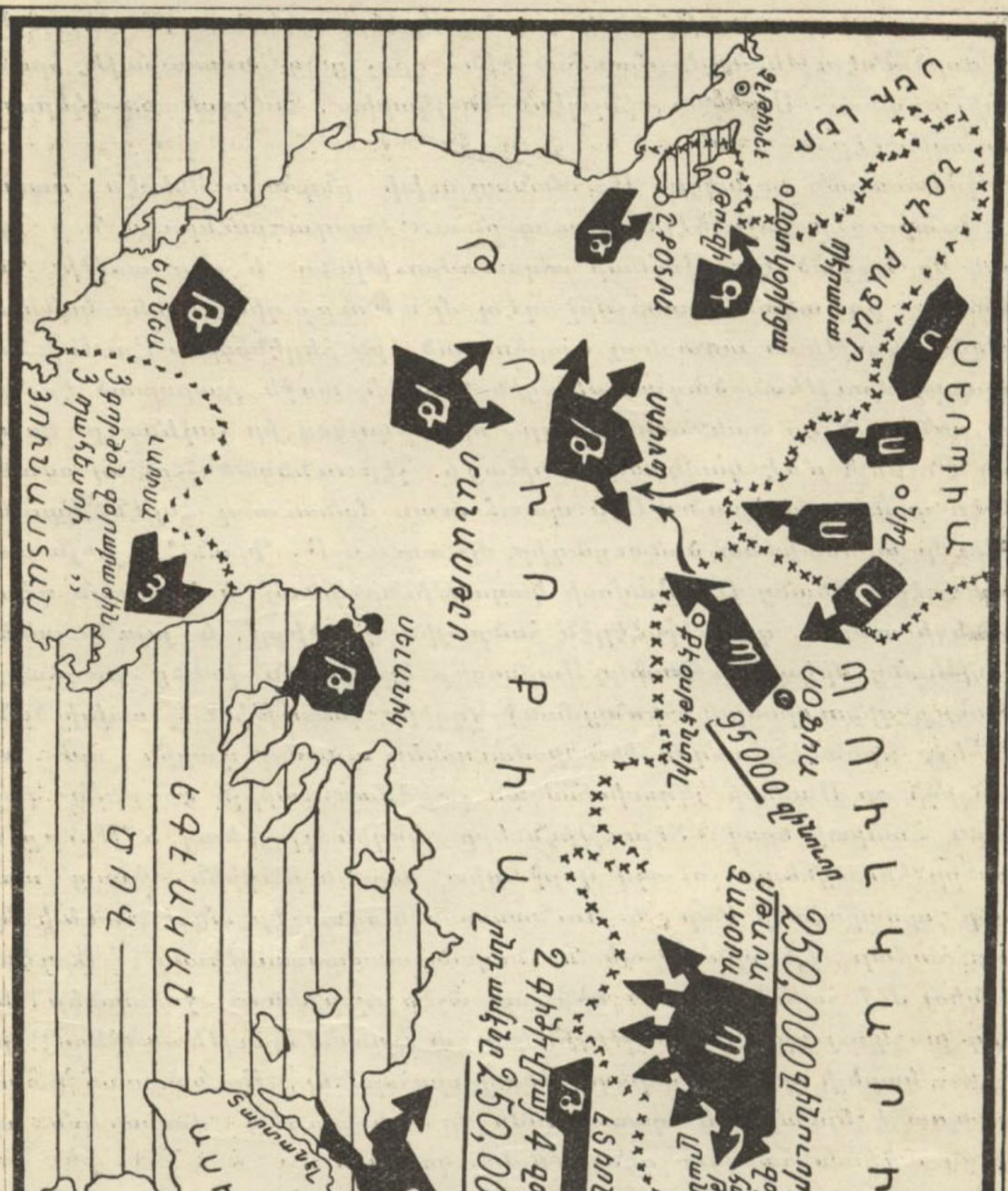

Պատերազմին բանակներու դիրքը Սեպտեմբեր 1914

համար: Պ. Բաշիչի դաշինքն ալ այդ բացատրութեան պահանջին արտա- քոյ կարգի կարեւորութիւն չընծայեց, ու չարունակեց մեծաքանակ ձի,

ալիւր ու ցորեն գնել Ռուսիայէն։ Պուլկարիոյ մէջ եղածին պէս, Սերպիոյ մէջ ալ արտակարգ ոգեւորութիւն, մանաւանդ աշխատութիւն կար ամէն կողմ։ Զօրահանութեան հրաման չէր տրուած տակաւին, սակայն տենդագին պատրաստութիւնները որոնք երկիրը մէկ ծայրէն միւսը ջղայնոտ գործունէութեան մը մատնած էին, որոշ ցոյց կուտային թէ հրամանը չպիտի ուշանայ. Սերպիա, ինչպէս Պուլկարիա, անպաշտօն կերպով կը սպառազինուէր։

Ցունաստան նոյնպէս։ Սահմանագլուխի ընդհարումներէն զատ, որոնք իրարու կը յաջորդէին առանց բնաւ կարգադրուելու, նոր պատրուակ մը ծագած էր. Սամոսի ապստամբութիւնը և այդ առթիւ տեղի ունեցած բաւական ծանր միջադէպ մը։ Թուրք զինուորներ կանոնաւոր հրացանաձգութեան առարկայ դարձուցած էին հելլէնական Րուվէի նաւը, որ ապստամբութեան ծագած միջոցին վաթիի առջև խարսխած էր. հրացանի բռնուած էր նաև նաւապետը, որ մակոյկով իր չոգենաւը կը փութար։ Րուվէի ո՛ւէ կասկածելի ընթացք չէր ունեցած, ոչ ալ օժանդակած էր ապստամբներուն։ Այս պատճառաւ մանաւանդ Հելլէն կառավարութիւնը ամենախիստ ծանուցագիր մը տուաւ Բ. Դրան(*)։ Նոյն առեն, զեկոյց տէրութեանց թէ Սամոսի կացութիւնը կրնայ ծանրագոյն դէպքերու տեղի տալ ու գրգռել Հելլէն հանրային կարծիքը, և յոյս յայտնեց որ տէրութեանց միջամտութեամբ Սամոսցիք կը հաստին իրենց բաղձանքին, — Թուրք զինուորներու հեռացման։ Կղզիին կացութիւնը աւելի ծանրացաւ, երբ Կրետէէն բազմաթիւ կամաւորներ այնտեղ գացին ոյժ տալու Սօֆուլիսի որ Սամոսի յեղափոխական շարժման վարիչն էր միշտ, ինչպէս էր նաև Համիտի օրով։ Տէրութիւնները, կղզին գրաւելով և թուրք զինուորները հեռացնելով չուտով վերջ պիտի տային խնդրին. բայց առժամաբար՝ պատրուակը կար, և Ցունաստան կ'օգտուէր անկէ, աւելի մղում տալու համար իր զինուորական նախապատրաստութեանց։ Արդէն իսկ Թեսալիոյ մէջ համալրուած էին ամրոչէն զօրքերու չոկատներ, և Պ. Վէնիզէլոս կը յայտնէր որ եթէ հակառակ կառավարութեան ջերմ!! բաղձանքին՝ կարելի չըլլայ խաղաղութիւնը պահպանել, Ցունաստան կազմ ու պատրաստ է երկարատև պատերազմի մը, և առանց վարանման պիտի փութայ ահեղ հարցերը զէնքի ոյժով լուծելու։

Իբր թէ չէին բաւեր այս բոլոր հոգերը, պայթեցաւ նաև Մալիսորներու ընդհանուր ապստամբութիւնը, և պատերազմի պաշտօնական յայտարարութենէն օրերով առաջ կատարեալ ռազմադաշտի մը վերածեց Շքօտրայի նահանգին հիւսիսային մասը և Գարատաղի բովանդակ սահմանագլուխը։ Շքօտրայի չրջակայ կեդրոններու բոլոր պաշտօնեաները փախան քաղաք. Մալիսորները բռնած էին գլխաւոր անցքերը, կտրած էին հեռագրաթելերը և կէս մը պաշարած էին Շքօտրան։ Քաղաքը նոյնպէս խռով էր. չարժման առաջին օրերուն՝ երկու ոստիկան զինուորներ սպաննուեցան հրապարակաւ և իրենց զէնքերը առնուեցան. ուրիշ օր մը՝

(*) Հրացանաձգութիւն տեղի ունեցած էր նաև Հելլէն հիւպատոս Պ. Սթէֆանոպուլոսը կրող մակոյկի մը վրայ, առանց արդիւնքի։

թնդանօթաձիգ սպայ մը հրազէնի հարուածով մը վիրաւորուեցաւ սրունքէն, դարձեալ հրապարակաւ։ Շէնքինի թղթաբերը կողոպտուեցաւ Մա-

ՋՕՐԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ՕՐԵՐ

Թուրք կիներ, խանդավառուած, զինուորական հագուստ կը գնեն իրենց տղոց

լիաբներէն ։ որոնք սպաննեցին նաև Իտհէմ պէյ անունով երիտասարդ սպայ մը որ Եւրոպա ուսած էր։ Գարատաղ՝ Մալիխա մոցուցած էր 6000 ռուսական և իտալական հրացաններ ու 300,000 փամփուշտ. ա-

սունցմէ զատ, Մալիսորներուն յանձնած էր 50 անտուկ պայթուցիկ նիւթեր, որոնք պիտի գործածուէին սահմանագլուխի թրքական աշտարակները օդը հանելու, ինչպէս որ ալ եղան: Մալիսորները մէկիկ մէկիկ քանդեցին բոլոր անջատ աշտարակները և սպաննեցին պահակները: 1200 Գարատաղցիներ, կատարելապէս սպառազինուած, սահմանը անցնելով անոնց կ'օժանդակէին: Չէթինեէի կառավարութիւնը այդ ընդհարմանց չնորհիւ լաւ մը կը մաքրէր սահմանագլուխի անցքերը, մօտալուտ պատերազմին առթիւ ազատ ու անարգել թրքական հողը արշաւելու համար: Բօտկօրիցայի գրեթէ բովանդակ արուբնակչութիւնը անցած էր սահմանը և կէս պաշարման վիճակի մէջ էին Մաթի ու Թուզի, ճիշդ Շքօտրայի պէս: Չէթինեէէն անընդհատ ռազմանիւթ կը ղրկուէր անոնց, ինչպէս նաև Մալիսորներուն, որոնցմէ աւելի քան 15,000 հոգի յարձակեցան Պէրանայի վրայ և ամբողջ ևօթ ժամ կռուեցան օսմանեան զինուորներուն հետ: Երկուստեք բաւական մեծ եղան կորուստները: Շքօտրայի լիճին վրայէն անցնող թրքական չոգեմակոյկ մը հրացանի բռնուեցաւ Գարատաղցիներու կողմէ, որոնք չոգեմակոյկին մէջ գտնուող զինուորներէն մէկ մասը սպաննեցին և հինգ հոգիի ալ քիթը կտրեցին: Սեպտեմբեր 20ին Վիեննայէն հեռագիր մը կը ծանուցանէր թէ Նիքօլա Թագաւոր Բօտկօրիցա կը կը մեկնի՝ սահմանագլուխին վրայ ձեռք առնուած զինուորական միջոցները աչքէ անցընելու համար: Յաջորդ օրը, Բ. Դրան մէջ գումարուած Նախարարաց Խորհուրդը որոշեց բողոքել Եւրոպական Տէրութեանց մօտ՝ Գարատաղի կառավարութեան կողմէ Մալիսորներու ընծայուած յայտնի օժանդակութեան համար: Նոյն օրը Չէթինիէի Դահլիճն ալ կ'որոշէր տէրութեանց ծանուցանել թէ աւելի երկար առեն չպիտի կրնայ սպասել սահմանագլուխի ճշդման, պնդելով որ անպատճառ որոշ պայմանաժամ մը նշանակուի այդ մասին:

Միանգամայն չորս սահմանագլուխներու վրայ բռնկած այս հրդեհները մարելու անկարող տէրութիւնները, տակաւին ելից հնար մը գտած չըլլալով, կ'աշխատէին ժամանակ շահիլ: Ցորդորներ տուին Սեւ Լեռան, ու նոյն առեն Ալպէնքի, Սոֆիայի և Պէլկրատի դահլիճներուն յանձնարարեցին հանդարտութիւն և չափաւորութիւն, վստահեցնելով զանոնք թէ տագնապը պիտի լուծուի իրենց համար գոհացուցիչ կերպով մը: Պուլկար, Սերպ և Ցոյն կառավարութիւնները, այս յանձնարարութեան վրայ պատրաստեցին համիմաստ յիշատակագիրներ, որոնցմով կը պարզէին իրենց պահանջները Եւրոպական Թուրքիոյ քրիստոնեայ բնակչութեանց մասին. այդ պահանջներուն մէջ գլխաւոր տեղը կը բռնէին Սուլթանէն անկախ, տէրութիւններէն ընտրուած և լոկ անոնց պատասխանատու քրիստոնեայ կառավարիչի մը նշանակումը, տեղական զինուորագրութիւն, ելմտական անկախութիւն, տեղական ընդհանուր ընտրովի ժողովներ, և դեռ խել մը բարենորոգումներ: Տէրութեանց դեսպանները, որոնց անպաշտօն կերպով ցոյց տրուած էր այդ յիշատակագիրը, խորհուրդ տուին Պալքանեան Պետութեանց որ առ այժմ չմատուցանեն զանոնք, որպէս զի կացութիւնը, արդէն իսկ տագնապալից, բոլորովին չկրնաճ-

ռոտի։ Վերջապէս տակաւին յոյս կար թէ կարելի կ'ըլլայ խաղաղ լուծում մը տալ խնդրին։ Ապահովաբար Պալքանեան Պետութիւններէն ոչ ոք այդ յոյսը ունէր, և իրենցմէ իւրաքանչիւրը տէրութեանց ընելիք կարգադրութենէն առելի վնաս կը սպասէր քան օգուտ. սակայն ամէնքն ալ երեսանց համբերող ցոյց տուին ինքզինքնին, ձեռքի տակէ առաջ տանելու համար իրենց զինուորական պատրաստութիւնները։ Սկսելիք պատերազմը արագութեան պատերազմ մը պիտի ըլլար քան ոյժի, ուրիշ կերպ ըսելով՝ արագութիւնը պիտի դառնար պատերազմին մեծագոյն ոյժը և անոր բախտը պիտի վճռէր. այս պատճառաւ անոնք կ'ուզէին պատրաստ ըլլալ առաջին նշանին։

Այդ միջոցին Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարարը՝ Պ. Սազոնօֆ, Լոնտոնի մէջ Սըր Էտուարդ Կրէյի հետ կը խորհրդակցէր Եւրոպական ու Ասիական Թուրքիոյ, ինչպէս նաև Պարսկաստանի գործերուն նկատմամբ։ Տարակոյս չկայ որ երկու բարեկամ տէրութեանց դեսպանները կը զգային թէ դամոկլեան սուրին պէս Եւրոպայի գլխուն վրայ կախուած վտանգը գլխաւորաբար Թուրքիա կրնար անհետացնել, կարգ կանոն մտցնելով երկրին մէջ։ Այս մտքով, Պոլսոյ անգլիական և Ռուսական դեսպանները զեկուցում մը ըրին Իրան, զգուշացնելով զայն առաջ գալիք կացութենէն ուրկէ գլխաւոր վնասուողը ինք պիտի ըլլար, և կարգ մը թելադրութիւններ ըրին Րումելիի և Անատոլըի նահագներուն բարեկարգութեան մասին։ Նոյնիմաստ զեկուցում մը եղած էր նաև Բեթերսպուրկի Օսմ. դեսպան Թուրխան փաշային։ Թէ՛ այս զեկուցումները և թէ՛ անգլեռուս թելադրութիւնները՝ բարենորոգմանց մասին, Պէրխթոլտի առաջարկութիւնը հակակշռող ձեռնարկներ էին անշուշտ։ Երրեակ Զինակցութեան և Երրեակ Համաձայնութեան ծանուցեալ համամտութիւնը լոկ խօսք էր. անոնք այդ օրերուն դարձեալ իրենց բնական մրցակցութեան յանձնուած էին (*)։ Եւ Մահմուտ Մուխթար փաշայի դահլիճը, որուն մէջ Քեամիլ փաշայի անգլասէր ոգին կը տիրապետէր, այդ երկու մրցակիցներէն պիտի նախընտրէր Երրեակ Համաձայնութիւնը։

Երբ այս զեկուցումները եղան, Բ. Դուռը չատ դժուարին դիրքի մը մէջ կը գտնուէր ո՛չ միայն արտաքուստ, այլ նաև ներքուստ։ Իթիհատականները հանդարտ չէին կրնար. նոր Դահլիճին կողմէ ձեռք առնուած կարգ մը վրդովիչ միջոցներ, ինչպէս օրինակի համար Համիտի աւազանին և նշանաւոր լրտեսներուն չնորհուած ներումն ու Երեսի. ժողովը ջնջելու մտադրութիւնը մատերնին փաթթած, հաւարի աղաղակ կ'արձակէին թէ Սահմանադրութիւնը վտանգի մէջ է և բռնակալութեան վերադարձը մօտալուտ։ Շէյխ Ուլէյտուլլահ, յայտնի իթիհատական մը, Այա Սոֆիայի մզկիթին մէջ քարոզ տալու պատրուակով բուռն բառերով քննադատած էր դահլիճը և բանտարկուած։ Բանտն էին նաև Հիւսէյին Ճահիտ և նախ-

(*) Աւելի ետքը, շնորհիւ Ֆրանսայի նախարարապետ (վերջէն՝ Հանրապետութեան նախագահ) Պ. Բուանքարէի ջանքերուն, այդ համամտութիւնը իրօք պիտի գոյանար, բայց ո՛չ առաջքը առնելու համար պատերազմին որ արդէն իսկ հռչակուած էր, այլ գոնէ պատերազմը Պալքաններուն մէջ սահմանափակելու համար։

կին եւմտական նախարար Մէհմէտ Ճավիտ պէյերը, Թանինի մէկ խմբագրին հետ, կառավարութեան դէմ հրատարակուած խիստ քննադատութեանց պատճառաւ։ Անոնց բանտարկութենէն քիչ առաջ, կառավարութիւնը յաջողած էր ցրուել իթիհատական գումարում մը որ Դահլիճին դէմ ցոյցի մը նախաքայլը պիտի ըլլար։ Միւս կողմէ, զինուորական ըմբոստութիւնները կը չարունակուէին քիչ մը ամէն կողմ։ Իթիհատական և իթիլաֆական սպաներու պառակտումները գէշ օրինակ կ'ըլլային նաև պարզ զինուորներուն։ Ալպանացւոց դէմ գործող բանակը կատարեալ քայքայման մէջ էր. տեղ տեղ դերերը չրջուած էին, զինուորներ կը հրամայէին սպա-

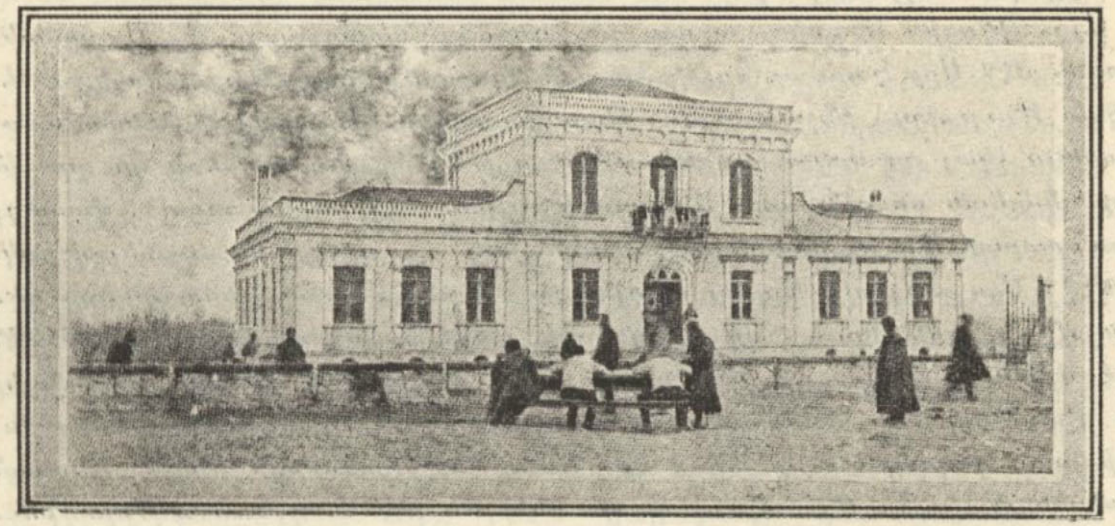

Մուսթաֆա Փաշայի ժէօն-Թիւրք վարժարանը զոր Ռուկարները զօրանոցի վերածեցին

ներուն։ Կառավարութիւնը ստիպուեցաւ թնդանօթ գործածել Ջանաքքալէի մէջ, ուր նոյնպէս զինուորական ծանր ըմբոստութիւն մը ծագած էր։ Այսպէս՝ մինչդեռ միանգամայն չորս երկիրներ կը սպառնային միահողոյն իր վրայ յարձակիլ, Պոլիս յանձնուած էր էապէս բիւզանդական վիճաբանութեանց և ներքին կուիւներու, ճիշդ ինչպէս վեց դար առաջուան Բիւզանդիոնը՝ Ֆաթիհի յարձակման նախօրեակին։

Դահլիճը, անգլիական և ռուսական դեսպաններուն զեկուցման վրայ, Համիտի սիրական մէթոտին դիմեց, պահանջուածէն աւելին խոստացող բարենորոգմանց ծրագիր մը մշակելու վրայ ըլլալը ծանուցանելով։ Անկեղծութեամբ մը որ կրնայ զարմանալի թուիլ Թուրք պետական մարդոց համար, նախարարները հաւաքաբար կը խոստովանէին իրենց վրայ բանեցուած արտաքին ճնշումը, ինչպէս նաև անգլեռուս առաջարկութեանց նախապատուութեան տալերնին. հաւատարիմ եղած զեկուցմանց, իրենց մշակելիք ծրագիրը լոկ Րումէլին նկատի չպիտի ունենար, այլ նաև Անատոլըն, որովհետև այդ տեղերը հայկական նահանգներուն մէջ կատարեալ գուլումի վիճակ մը վերատեղծուած էր և գրեթէ ամէն օր նորանոր սպանութեանց գոյժեր կը հասնէին Պոլիս։ Կառավարութիւնը, ազգային պահանջմանց իբր գոհացում՝ նոր կուսակալներ ղրկած էր Վան, Մուշ և ուրիշ տեղեանք, իբր թէ Ջարդերու և հարստահարութեանց հեղինակ-

ները պատժել տալու և նմանօրինակ տխուր դէպքերու կրկնութիւնը արգիլելու համար, բայց այդ կուսակալները յայտնի ոճրագործներ ազատ արձակելէ զատ ուրիշ բան չէին ըրած գրեթէ և ջարդերը վերսկսած էին մասնաւորաբար Վանայ, Բաղէշի ու Տիարպէքիրի կուսակալութեանց մէջ։

Բ. Դրան բարեկարգութեան նոր ծրագիրը կը յաւակնէր հանդարտեցնել նաև Հայաստանի մէջ ծագած բուռն յուզումը, որուն արձագանգ կ'ըլլային Կեդրոնի Պատրիարքարանը, Ազգ. Երեսփ. Ժողովն ու մամուլը, և որ ժողովրդային ցոյցերու տեղի կու տար։

Ահա թէ ինչ էին այդ ծրագրին նախագիծերը.—

Րումէլիի և Անատօլուի բարեկարգութեան հարցին մասին եւրոպական դեսպանատուններու կողմէ քանիցս դիմումներ կատարուած էին արտաքին գործերու նախարարութեան մօտ, և նոյն իսկ վերջերս այդ առթիւ Ռուսիոյ արտաքին գործերու նախարարը ևս տեսակցութիւն մը ունեցած էր Փէթերսպուրկի օսմանեան դեսպան Թուրխան փաշայի հետ։

Այս առիթներով փափաք յայտնուած էր որ՝

Ա. Րումէլիի մէջ բարձուին բոլոր այն պատճառները որոնք զանազան տարրերու միջև ցրտութիւն կը սերմանեն։

Բ. Ժողովուրդին կառավարութեան հետ ունեցած խնդիրներն ու գործերը վճռուին իրաւունքի և օրէնքի սահմանին մէջ։

Գ. Պէտք եղած ձեռնարկները ըլլան անդորրութիւնը և ապահովութիւնը երաշխաւորելու համար, և այս առթիւ անհրաժեշտ հրահանգները տրուին գաւառական իշխանութեանց։

Դ. Ալպանիոյ մասին ծրագրուելիք բարենորոգումները գործադրուին երկրին միւս մասերուն մէջ ալ։

Արտաքին գործերու նախարարութիւնը այս կէտերը յատուկ թէզքէրէով յայտնած ըլլալով, ներքին գործոց նախարարութիւնը հետեւեալ մասնաւոր ծրագիրը պատրաստած է, զոր Նախարարական խորհուրդը նկատի առաւ.—

1. Այն տեղերը ուր դատական կազմակերպութիւն չկայ՝ այդ կարգի գործերը պիտի կարգադրուին ըստ տեղական սովորութեանց, և պաշտօն պիտի տրուի դատական նախարարութեան օրինագիծեր պատրաստելու այդ մասին։

2. Պաշտօնեաները պիտի ընտրուին առանց ցեղի և կրօնքի խտրութեան, օրինական պայմանները լրացնող անձերէ, նախապատուութիւն տալով տեղական լեզուի և սովորութեանց ծանօթներուն։

3. Նահանգներու կեդրոնը, ինչպէս նաև առնուազն 300,000 բնակիչ ունեցող սանճագներու կեդրոնը պիտի հիմնուին սուլթանիէ և երկրագործական վարժարաններ՝ տեղական լեզուներն ալ նշանակելով դասաւանդութեանց փրօկրամին մէջ։

4. Էվգաֆի նախարարութեան հրահանգ տալ աշխատելու կրօնական վարժարաններու զարգացման։

5. Երկրին երջանկութիւնը կախուած ըլլալով տնտեսական զարգացումէն, և ասոր՝ հաղորդակցութեան միջոցներէ, պարկ պիտի տրուի երկաթուղիներու, խճուղիներու, գետային նաւարկութեանց և ոռոգումներու նման ձեռնարկներու, և դիւրութիւններ պիտի տրուին ձեռնարկուներուն։

6. Միջոցներ ձեռք պիտի առնուին առևտրական և երկրագործական զարգացման, անտառներու և հանքերու շահագործման համար։

7. Դիւղախումբերու կազմութիւն (նահիէ թէշքիլաթը) պիտի ըլլայ հոն ուր չկայ։

8. Րումէլիի գինուորները պիտի ծառայեն՝ բացի պատերազմի և ներքին բացառիկ դէպքի պարագաներէն՝ բուն իսկ Րումէլիի մէջ։

Պիտի ըլլայ պիտի ըլլայ պիտի ըլլայ... իսկ դրականն՝ ոչինչ։ Քանի՛ տարի կար որ Թուրքիա կը կիրարկէր այս մէթոտը, քանի՛ տարի կար որ

կը խոստանար, քանի՛ տարի կար մանաւանդ որ իր խոստումները չէր յարգեր, կամ հաւրով ու սուրով, աւերակներով և արիւնի հեղեղներով կը ջնջէր իր յանձնառութիւնները...։ Ինչ կը վստահեցնէր որ Մուխթար փաշայի դահլիճը, Թրքական վաղընջուց մէթոտներուն հաւատարիմ իր վարիչներով, այս անգամ տարբեր պիտի վարուէր։ Ընդհակառակը, պարզ կ'երեւար որ Պէրխթոլտի առաջարկը ջուրը ձգելու և Երրեակ Համաձայնութեան համակրանքի ապացոյց մը ընծայած ըլլալու համար էր որ բարենորոգմանց նոր ծրագիր մըն ալ կը խոստանար բարդել տարիներու փոշիին տակ թաղուած բիւրաւոր ծրագիրներուն։ Իթիհատական մամուլը սակայն՝ առիթէն օգտուելու համար՝ լրջօրէն առաւ դահլիճին խոստումը և սկսաւ ամենախիստ քննադատութեանց։ Ազգային արժանապատուութեան դէմ կը նկատէր դեսպաններուն պահանջմամբ բարենորոգում կատարելը, կ'ամբաստանէր Ղազի Մուխթար-Քեամիլ փաշաներու նախարարութիւնը թէ երկրին մէջ առանձնաշնորհեալ նահանգներ ստեղծելով կը դիւրացնէ կայսրութեան բաժանումը, և կ'ընդունի տէրութեան ներքին գործերուն մէջ եւրոպական դեսպաններուն միջամտութիւնը, ինչ որ գործքով վերջ կու տար Թուրքիոյ անկախութեան։ Թանիին՝ որուն քննադատութիւնները խստագոյններն էին, այդ առթիւ կը յայտարարէր նաև թէ Թուրքիոյ համար գոյութեան ամէն իրաւունք կորսնցուցած է Պէրլինի Դաշնագիրը, որ դեսպաններուն միջոց կ'ընծայէր Թուրքիոյ առանձին գործերուն խառնուելու, իբր թէ Քրիստոնեաները պաշտպանելու համար։

Իրերը այս վիճակին մէջ էին, երբ Սեպտեմբեր 18ին յանկարծ պայթեցաւ քանի չաբաթէ ի վեր սպասուած փոթորիկը։

ՋՕՐԱՎԱՐ ՐԻԶԱ ՓԱՇԱ

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ԽՕՍՔԸ ԹՆԴԱՆՕԹԻՆՆ Է

1912 Սեպտեմբեր 18ի առտուն Պոլսոյ ժողովուրդը անսահման յուզմունքի մատնուեցաւ յանկարծ։ Իտալեթուրք պատերազմին բերմունքով առաջ եկած կացութիւնը արդէն իսկ կործանման դուռը բերած էր երկիրը. ո՛չ գործ, ոչ առեւտուր, ոչ դրամ, ոչ ալ վարկ. վաճառականութիւնը կասած, վաստհութիւնը վերցած, շատեր անանկացած կամ անանկանալու վրայ, ապրուստը սուղ, խեղճութիւնը ընդհանուր. և իբր թէ այս ամէնը քիչ էին, կործանարար տուրքի յաւելումներ՝ զորս Սահիտ փաշայի դահլիճը ընծայ թողած էր ժողովուրդին, և որոնց բարձման խոստումով պաշտօնի անցած էր Մուխթար փաշայի Դահլիճը։ Բայց, ան ալ, իր խոստումը մէկ կողմը դրած, նոր տուրքեր աւելցնելու հնարքներ փնտռելու վրայ էր։ Պետական գանձը ժողովուրդին քսակէն մեծ տարբերութիւն չունէր, և իթիհատական մամուլը գրեթէ հեչտանքով կը ծանուցանէր թէ պաշտօնեաներու առհասկանը անվճար պիտի մնայ։ Աւիկա պայքարի ամէնէն ազդու միջոցն էր զոր կրնար երբեք գործածել՝ դահլիճը տապալելու համար ըրած յեղափոխական ճիգերուն մէջ։ Ուտելու հարցն էր վերջապէս, կարելի չէր կատակել անոր հետ. օրուան ամէնէն թունդ իթիլաֆականը կրնար չուտով պակիլ բոլոր իթիլաֆիներէն՝ երբ իր որկորին չահերը վտանգուէին, և յարիլ այն կուսակցութեան որ այդ չահերը պիտի ապահովէր։ Մէկ կամ միւս կողմը այս մասին իրարու ըսելիք չունէին. Սահիտ փաշայի անկումէն վերջ՝ իթիհատականներէն շատեր նոյն որկորի չահերուն սիրոյն դարձած էին Ֆեամիլ փաշայի կողմը, և անշուշտ ատ էր պատճառը որ Թուրք տարրին հոգեբանութեան խորապէս թափանցած ծերունի դիւանագէտը, գործի գլուխ վերադարձած առեններէն չէր վարաներ յայտարարելու թէ «իթիհատը մեռած է և թէ չուտով զայն

պերեզման պիտի դնէ»։ Ըսել կ'ուզէր թէ ամսականի բաշխումները իրենց ձեռքը ըլլալով, կուսակցութեանց մեծագոյն ոյժը կազմող պաշտօնեաները չուտով կառավարութեան պիտի յարին։ Այդ միեւնոյն որկորի չահերը վտանգուած ցոյց տալով, Իթիհատական մամուլը կը յուսար ծանրապէս հարուածել դահլիճը. ու դիտելի է որ այդ միջոցին Պոլսոյ թերթերուն հրատարակած մէկը միւսէն վրդովիչ զրոյցներուն մէջ, որոնք անհունապէս աւելի կենսական հարցերու չուրջ կը դառնային, կառավարութիւնը մի՛ միայն այդ ամսականներուն լուրը հերքեց։

1912 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 18Ի ՕՐԸ ՊՈԼՍՈՑ ՄԷՋ
Ժողովուրդը կը կարդայ հանդող հեռագիրները

Ժողովուրդը այդ միջոցին յուսալից էր թէ վերջ պիտի գտնէ Ադրիանապոլսոյ Տրիպոլսոյ պատերազմը, որ Թուրքիայէն զատ ոչ մէկուն կը վնասէր դրապէս։ Արդէն ժամանակէ մը ի վեր հաչտութեան բանակցութիւնները առաջ կը տարուէին. հաւանական կը նկատուէր որ չուտով գոնէ ցիչ կարգադրութեան մը յանգին և վերջ տան անտեսական տագնապին ու պատերազմին առթիւ դրուած յաւելուածական տուրքերուն։ Գալով պալքանեան տագնապին, վերջին մէկ քանի տարիներու ընթացքին բազմիցս այդ կարգի կնճռոտութիւններու վարժուած ըլլալով, գրեթէ ոչ ոք արտաքոյ կարգի կարեւորութիւն կ'ընծայէր անոր։ Հին դահլիճին թողած փորձանքն էր, և յոյսը մեծ էր ամէնուն քով թէ Անգլիոյ հովանաւորութեամբ գործի գլուխ անցած նոր դահլիճը ելից հնար մը կը գտնէ ուշ կամ կանուխ։ Արդէն Բ. Դուռը միշտ լաւատես մնացած էր և Թուրք նախարարնե-

բու կողմէ եղած յայտարարութիւններ, որոնց ամէն օր արձագանգ կ'ըլլային Թերթերը, կացութիւնը ծանր ցոյց տալով հանդերձ, պատերազմի մասին ամէն կասկած կը վանէին։ Այս է պատճառը որ Պոլսոյ ժողովուրդը յան-

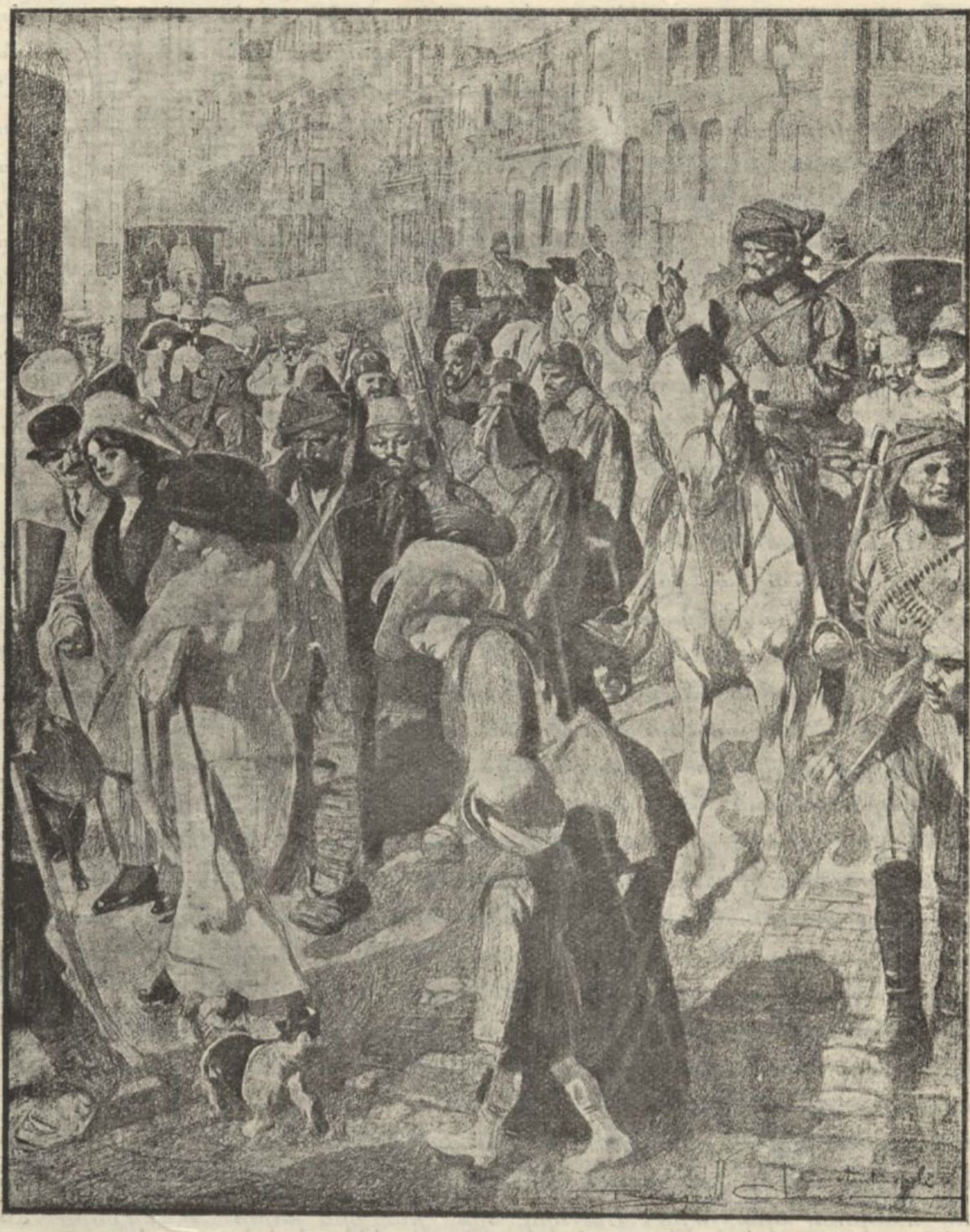

ԶՕՐԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ՕՐԵՐՈՒՆ

Տեսարանը Պոլսոյ փողոցներուն մէջ

կարծակիի եկաւ Սեպտեմբեր 18ի առտուն, հասած հեռագիրներէն տեղեկանալով որ Պուլկարիա, Սերպիա, Գարատաղ և Յունաստան ընդհանուր զօրահանութեան ձեռնարկած են։ Առաջ եկած յուզումը սաստկացաւ,

երբ ցերեկուան հեռագիրները այլևս տարակոյս չթողուցին թէ իրօք պաշտպանողական և յարձակողական զինակցութիւն մը կնքուած է Պալքանեան երեք Պետութեանց ու Ճնշաստանի միջև. և թէ շուտով վերջնագիր մը պիտի տան Թուրքիոյ։

Պուլկար կառավարութիւնը, Էտիրնէի շրջակայքը և սահմանագլուխին վրայ՝ ռազմափորձի համար կատարուած Թրքական զինուորական համախմբումը պատրուակ բռնելով, հրամայած էր ընդհանուր զօրահանութիւն. արդէն դահլիճը, առանց այդ հրամանին, դժուար թէ կարենար կանգուն մնալ, որովհետև ընդդիմադիրները, մակեդոնացի տարրին միացած, «կա՛մ պատերազմ կամ ներքին ապստամբութիւն» կը գոռային քանի օրէ ի վեր, և չատ ալ տրամադիր կ'երևային գործը խօսքին միացնելու։ Զօրահանութեան հրամանը եղած էր սեպտ. 17ի ցերեկին. լուրը ընդունուած էր մեծ խանդավառութեամբ. հրամանագրին օրինակները ձողերու վրայ իբր դրօշ պարզուած, կը պտտցուէին քաղքին փողոցներուն մէջ։ Ահագին բազմութիւն մը ոտքի վրայ էր մինչեւ իրիկուն, «Հուրրա՛»ներ կ'արձակէր պատերազմը տարիոզելով, կը շրջէր փողոցները՝ անընդհատ կրկնելով պուլկարական ազգային երգը։ Յաջորդաբար խանդավառ ցոյցեր տեղի կ'ունենային արքայական պալատին, պատերազմական նախարարութեան, մասնաւորապէս Ճնշաստանի և Սերպիոյ դեսպանատանց առջեւ։ Նոյնքան համակիր ցոյցերու առարկայ կը դառնար նաև իտալական դեսպանատունը։ Բոլոր կառախումբերը յատկացուած էին զինուորներու և ռազմամթերքի փոխադրութեան, գրաւուած էին կառքերն ու ձիերը, և օտար ջուրերու մէջ գտնուող պուլկարական բոլոր նաւերուն հրամանգ ղրկուած էր որպէս զի փութան վառնա կամ Պուրկազ դառնալ։

Ֆիլիպէի մէջ՝ ուր կը կեդրոնանար չարժման մէջ դրուած զինուորներու կարեւոր մաս մը, սեպտեմբեր 17ի առտուն տակաւին ոչ մէկ նշան կար թէ ընդհանուր զօրահանութեան հրաման պիտի եղլէ. բայց իրիկունը՝ կառքերով շրջող զինուորներ քաղքին ամէն կողմը ծանուցած էին լուրը։ Անմիջապէս փակուած էին բոլոր խանութները և ամէն մարդ փողոցները լեցուած, աճապարանքով պատրաստութիւն կը տեսնէր։ Զինուորական տարիքի մէջ գտնուողները ինքնաբերաբար կը ներկայանային իշխանութեանց. հրատարակուած էր պատերազմական վիճակ և զինուորներ կը հսկէին ամէն կողմ. ժողովուրդը մինչև կէս գիշեր փողոցները մնացած էր, անձնատուր ըլլալով խանդավառ ցոյցերու. ձիաւորներ փութացած էին շրջակայ գիւղերը լուր տալու, և մէկ քանի ժամ վերջ, ամէն կողմէ գիւղացիներ սկսած էին խումբ խումբ քաղաք ժամանել, երգելով, պարելով ճամբուն երկայնքը։ Յաջորդ օրը՝ քաղքին բոլոր Թուրքերը ձերբակալուելով առաջնուրդուած էին Ցրդ վաշտին զօրանոցը, և Թրքական տուները խուզարկութեան ենթարկուած էին. իրիկուան դէմ՝ պատերազմական ատեանին կողմէ կարգուած յանձնաժողով մը իր առջև բերել տուած էր ձերբակալուող Թուրքերը և մեծ քաղաքավարութեամբ անոնցմէ ներողութիւն խնդրած էր ձեռք առնուած այդ միջոցին համար. «կը ցաւինք որ, ըսած էր յանձնաժողովին նախագահը, հակառակ մեր հայրենա-

կիցները ըլլալնուդ, ստիպուեցանք ձեզ ձերբակալել. բայց այսպէս կը պահանջէր հայրենիքին շահը. կը խնդրենք որ ամէնքդ ալ ձեր տեղերը վերադառնաք և իբր Պուլկար քաղաքացիներ չըներք ձեր պարտականութիւններէն. անոնք որ պիտի անսաստեն այս պատուէրին, անողորմ կերպով պիտի պատժուին»: Քիչ ետքը՝ բոլոր Թուրքերն ալ սկսած էին պըտըտիլ ազատ համարձակ: Ուրիշ ո՛և է միջոց չէր առնուած անոնց դէմ, և զինուորական ու քաղաքային իշխանութիւնները ամէն հոգ տարած էին որ անոնք բռնութեան կամ տգեղ ցոյցերու առարկայ չդառնան: Զօրահանութենէն օր մը առաջ՝ գիւղացի Պուլկար մը եօթանասուն տարեկան Թուրքի մը կռնակին ոտքի հարուած մը տուած էր՝ «Փիս Թիւրք» ըսելով, սակայն անմիջապէս ձերբակալուելով բանտարկուած էր: Նոյն օրը, իրիկուան դէմ, գնչու մը դանակոծութեամբ պատժուած էր՝ Թրքուհիի մը տգեղ բառ մը ուղղած ըլլալուն համար(*): Կառավարական պաշտօնեաները կը յայտարարէին զինուորներուն թէ պատերազմը կը մղուէր Թուրք կառավարութեան և ոչ թէ Թուրք ժողովուրդին դէմ: Անհագին բազմութիւն կուտակուած էր նաև Ֆիլիպէի փողոցներուն մէջ. ամէն վայրկեան՝ 20-30 վակոններէ բաղկացած կառախումբեր անվերջ զինուոր կը հասցընէին, և ասոնք իսկոյն կը փոխադրուէին սահմանագլուխին զանազան կողմերը: Ամենախիստ հսկողութիւն կը կատարուէր: Գիւղերէն հասնողները միշտ աւելի կը շատնային. կառքեր, ձիեր, մարդիկ, կիներ որ իրենց ամուսիններուն կամ զաւակներուն կ՚ընկերանային՝ առաջ բերելով զարհուրելի իրարանցում մը զոր սակայն ոչ մէկ անհաճոյ դէպք կը խանգարէր: Ամէնուն դէմքը ուրախ էր, ոչ ոք կուլար. բաժանման, մահուան հեռանկարին առջև նոյն իսկ կիները կը մնային արի ու անայլայլ. բոլորն ալ հայրենիքի հրաւիրեալներու երևոյթը ունէին: Շատ կիներ կամաւոր կ՚արձանագրուէին՝ Կարմիր Խաչի մէջ ծառայելու համար: Տեղական իշխանութիւնները, անհաճոյ դէպքերու տեղի չտալու մտքով, գրաւած էին բոլոր գինավաճառներու գինիքերը. զինուորներ կը պաշտպանէին Թրքական հիւպատոսարանը. ամէն ճիգ կ՚ըլլար որպէս զի յարձակման չենթարկուէին Ֆիլիպէ գտնուող բազմաթիւ օսմ. հպատակները: Մամլոյ խիստ օրէնք մը կ՚արգիլէր թերթերուն ժողովուրդը գրգռող յօդուածնե-

(*) Պոլսոյ Թուրք մամուլը՝ զօրահանութեան առաջին օրերուն մէկը միւսէն ահաւոր նամակներ և յօդուածներ հրատարակեց, Պուլկարներու կողմէ բնիկ և եկւոր Թուրքերու դէմ գործուած կարծեցեալ բռնութեանց մասին: Իբր թէ մզկիթներ եկեղեցիի փոխած էին, կիներ ու աղջիկներ բռնաբարած, Իսլամ կրօնքը անարգած և կրօնաւորները դանակոծութեան ենթարկած: Կարգ մը թերթեր կը գրէին թէ Իսլամուհիներ՝ հալածանքէ զերծ մնալու համար՝ ստիպուած էին գլխարկ դնել և դէմքերնին բաց պտտիլ: Գրուեցաւ նոյնիսկ թէ Թրքուհի մը Հայ ձեւացած էր ազատելու համար: Այս տեսակ տեղեկութիւններ առատ էին մասնաւորաբար իթթիհատական թերթերուն մէջ, և կը հրատարակուէին՝ պարզապէս հանրային կարծիքը գրգռելու և երկիրը պատերազմի մղելու համար: Բոլոր այդ հրատարակութիւնները հերքուեցան ճշմարտապէս արժանահաւատ մարդոց ու եւրոպացի թղթակիցներու կողմէ: Պատերազմի ընթացքին սակայն, պուլկար չէթէներ իրօք գործեցին ծայրայեղութիւններ, անցեալին վրէժը լուծելու պատրուակով:

րու և զինուորական շարժմանց վերաբերող տեղեկութեանց հրատարակումը։ Ուրիշ օրէնք մը պատիժներ կը սահմանէր այն խանութպաններուն համար որոնք պատերազմը առիթ բռնելով իրենց ծախած ապրանքներուն գիները պիտի բարդէին։ Կառք չկար ահագին քաղաքին մէջ, որ ամբողջովին զօրանոցի վերածուած էր. գրեթէ ամէն փողոցի մէջ կը կատարուէին զինավարժութեան փորձեր։ Գործի վրայ էին մանաւանդ դերձակները. հակառակ անոր որ 150,000 ձեռք պատրաստ զինուորական հագուստ հասած էր Ռուսիայէն, կառավարութիւնը գնած էր շայագի և ապայի բովանդակ մթերքը. ու դերձակներ գիշեր ցերեկ հագուստ կը կարէին՝ հետզհետէ մրջիւններու պէս հասնող զինուորներուն համար։ Համանման տեսարան մը պարզուած էր նաև Պուլկարիոյ բոլոր գլխաւոր քաղաքներուն, մասնաւորաբար սահմանագլուխին երկայնքը գտնուողներուն մէջ։

Նոյն պատրուակով զօրահանութեան հրաման տուած էր նաև յոյն կառավարութիւնը։ Եէօրխոս Թագաւոր որ Քոբէնհակ կը գտնուէր, փութով ճամբայ ելած էր դէպի Աթէնք, ուր մեծ խանդավառութեամբ տեղի կ'ունենային զինուորական պատրաստութիւնները։ Հեռագիր մը կը ծանուցանէր թէ մէկ քանի օրէն Յունական Խորհրդարանը արտակարգ նիստի պիտի հրաւիրուի, և թէ կրէտացի երեսփոխանները պիտի կրնան այլևս Խորհրդարան մտնել։ Յուզումը մեծ էր նաև Կրետէի մէջ, որ մէկ քանի օրուան խնդիր մը կը նկատէր մայր հայրենիքին կցումը։

Սերպիա՝ ընդհանուր զօրահանութեան հրամանը արդարացնելու համար, իրեն յատկացուած ռազմանիւթերու Թուրք Կառավարութեան կողմէ վար դրուիլը պատրուակ կրնար նկատել, մանաւանդ որ Բ. Դուռը կը մերժէր իր վար դրած թնդանօթներն ու ռազմանիւթերը Մարսիլիա վերադարձնել։ Պ. Նէնատովիչ, Պոլսոյ սերպ դեսպանը, այդ մասին նոր տեսակցութիւն մը ունեցած էր Նորատունկեան էֆէնտիի հետ, և պահանջած էր 48 ժամուան ընթացքին գոհացում տալ, խնդիրը կարգադրելով։ Սպասելով առոր, Սերպ Կառավարութիւնը զբաղած էր զօրահանութեամբ, որ նոյնքան ոգևորութեամբ, խանդով ու մանաւանդ արագութեամբ տեղի կ'ունենար որքան պուլկարականն ու յունականը։ Պէլկրատ ալ, ինչպէս նաև սերպիական ուրիշ քաղաքներ, բազմամբոխ ցոյցերու թատերավայր դարձած էին. երկիրը նոյնպէս ոտքի վրայ էր, և ամէն մարդ ինքնաբերաբար կը փութար կանխել զօրակոչի հրաւէրը, մեծապէս դիւրացնելով զինուորական իշխանութեանց աշխատութիւնը և բանակներու կեդրոնացումը։

Իսկ Գարատաղ թէև իր Դաշնակիցներուն պէս ընդհանուր զօրահանութեան հրաման տուած էր, բայց ատիկա իրեն համար զուտ ձևակերպութիւն մըն էր միայն, որովհետև քանի ատենէ ի վեր իր զօրահանութիւնը լրացուցած էր, ու կը պատերազմէր՝ առանց պատերազմի պաշտօնական յայտարարութեան։ Նոյն օրն իսկ իր զինուորները՝ Կրախովինչայի մէջ յարձակած էին օսմ. պահակ խումբի մը վրայ և տասը Թուրք զինուորներ սպաննած։ Դարձեալ, Մալիսօրներուն հետ ձեռք ձեռքի, մեծ

Թուով կը համախմբուէին Թուղլի չուրջը, զոր պաշարած էին բոլո-րովին։

Ահա այս վրդովիչ լուրերը կը բերէին Սեպտեմբեր 18ի ցերեկուան հեռագիրները։ Լուր կար նաև թէ Ռուսիա ալ Կովկասի կողմը զօրահա-

Կառապաններու հայրենասիրական ցոյցը

նութեան ձեռնարկած է, Թուրք կառավարութեան վրայ զիջողութիւն պարտադրող ճնշում մը ի գործ դնելու համար։ Այս բոլոր լուրերուն վրայ ծանր անկում կրեցին օսմանեան արժեթուղթերը։ Նոյն օրը, առտուան ժամը 10ին գումարուած Նախարարաց Խորհուրդը արտաքոյ

կարգի նշանակութիւն ստացաւ, որովհետեւ նիստին մասնակցեցան նաեւ Ընդհանուր Սպայակոյտի նախագահ Հատի եւ Ա. Զօրաբանակի հրամանատար Ապտուլլահ փաշաները։ Մորհուրդը, տէրութեանց մօտ գտնուող օսմ. դեսպաններէ հասած տեղեկագիրները կարդալով, որոշեց բողոքել Պալքանեան Պետութեանց, մասնաւորաբար Պուկարիոյ գրգռիչ ընթացքին դէմ. նոյն ատեն Րումէլիի զինուորական հրամանատարներուն հրահանգ ղրկեց որ ամէն պատահականութեան պատրաստ գտնուին, զգուշանալով սակայն նախայարձակ ըլլալէ։ Նախարարաց Մորհուրդին ցրուելէն անմիջապէս վերջ եղաւ կայսերական Իրատէ մը որ կը հրամայէր ընդհանուր զօրահանգութիւն։ Նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնելով հանդերձ, Դահլիճը իր խաղաղասիրական ապացոյցը տուած ըլլալու համար, տէրութեանց պաշտօնապէս ծանոյց թէ ծրագրուած մեծ ռազմափորձերը յետաձգուած են (*)։ Արդէն իսկ զիջում մըն էր ասիկա, բայց դժուար թէ կարենար առաջքը առնել պատերազմին, զոր ամէն մարդ այլեւս անխուսափելի կը նկատէր։ Թուրքիոյ ամէն կողմերէն հասած հեռագիրներ կը ծանուցանէին թէ թուրք ժողովուրդը խանդավառութեամբ կ'ընդունի պատերազմը։ Սելանիկ ու Փըրք Քիլիսէ, երկու զինուորական կեդրոններ որոնք մէկ քանի չաբաթ վերջ թշնամիներէն պիտի գրաւուէին, անդրանիկ հեռագիրները հասցուցին Պոլիս. բոլոր սպաները կը յայտնէին իրենց անհամբերութիւնը՝ դաշնակիցներուն դէմ գրոհ տալու։ Տրապիզոնէն, Սամսոնէն, Գոնիայէն, Գարահիսարէն, Էնկիւրիէն, Սինոպէն, Գաստէմունիէն եւ Պրուսայէն կը ծանուցանէին թէ մեծ թիւով մարդիկ կամաւոր արձանագրուելով ճամբայ կ'ելլեն դէպի Պոլիս։ 40,000 հոգինոց միթինկ մը գումարուեցաւ Գօսօվայի մէջ, Խիւսաւէնտիկեարի դամբարանին մօտ. միթինկին մասնակցողները տողանցք մը կատարեցին կառավարական պաշտօնատանց առջեւ, «Կեցցէ՛ պատերազմը» գոռալով։ Պալքանեան Պետութեանց Սկիւպի հիւպատոսարաններուն առջեւ անարգալից ցոյցեր տեղի ունեցան։ 20,000 Իթալիներ ու Քրիստոնեաներ նոյնպէս միթինկ մը գումարեցին Կեսարիոյ մէջ, նախագահութեամբ վերջին Մորհրդարանին մէջ Կեսարիոյ երեսփոխանը եղող գնդապետ Ալի Կալիպ պէյի (Իթիւաֆական)։ Թրքութեան այդ միջնաբերդին մէջ հայրենասիրական խանդը այնքան մեծ էր որ միթինկէն վերջ կատարուած հանգանակութիւն մը մօտաւորապէս 5000 ոսկի արդիւնք տուաւ. բնակիչները հարկահաւաքներ կը փնտռէին իրենց տուրքերը յանձնելու համար. իրաքանչիւր գիւղ որոշեց 200ական ձի ընծայել բանակին. միակ աղաղակ մը կ'ելլէր Կեսարիոյ բովանդակ բնակչութեան բերնէն. «Կեցցէ՛ պատերազմը, դէպի Սոֆիա, դէպի Սոֆիա»։ Այդպէս կը պոռային նաեւ Պոլսոյ մէջ, որ տակաւ պատերազմական քաղքի մը երեւոյթը կը ստանար։ Երկաթուղի-

(*) Բ. Դուռը, Պալքանեան Պետութեանց բողոքներուն, մասնաւորաբար Անգլիոյ, Ռուսիոյ եւ Ֆրանսայի դեսպաններուն միջնորդութեան վրայ, արդէն անգամ մը յայտարարած էր թէ կը հրաժարի ընդհանուր եւրոպական Թուրքիոյ մէջ ըլլալիք ռազմափորձերէն, եւ թէ իր կատարելիք ռազմափորձերը պիտի կեդրոնանան լոկ Թրակիոյ նահանգին մէջ, Էտիրնէի շուրջը։ Հիմայ ալ ատկէ էր որ կը հրաժարէր։

ներու երթևեկը սահմանափակուած էր ճամբորդներու համար(*). թէև արտակարգ զօրահանութիւն չկար տակաւին, բայց զինուորական առաքումներ կ'ըլլային օրն ի բուն. մամուլը պատուէր ստացած էր բանակին շարժումներուն նկատմամբ բացարձակապէս գաղտնապահ մնալու: Քաղաքական կուսակցութիւնները կ'աշխատէին մոռնալ իրենց հերուան աւելութիւնները. «Հայրենիքը վտանգի մէջ է» աղաղակը Պոլսոյ մամուլին շրջանը կ'ընէր, ընդհանուր ձեռնտուութեան անհրաժեշտութիւնը զգացնելով: Իթիհատականները, որոնք դեռ մէկ քանի օր առաջ կը պայքարէին կառավարութեան դէմ, կը յայտարարէին թէ դահլիճին հակառակ ըլլալով հանդերձ այժ պիտի տան անոր, ներկայ պատերազմին ընթացքին: Պոլսոյ կառապանները, որոնք նոյն աւեններուն գործադուլ հռչակած էին, յանուն հայրենասիրութեան դադրեցուցին գործադուլը: Մէկ երկու օր վերջ՝ պիտի բռնադատուէին ակամայ գործադուլի մը, որովհետև զինուորական իշխանութիւնները պիտի գրաւէին Պոլսոյ ձիերը: Սկսած էին նաև ցոյցեր մայրաքաղաքին գլխաւոր պողոտաներուն վրայ: Իրարանցումը, կարելի է նոյն իսկ ըսել՝ չփոթութիւնը այնքան մեծ էր որ կառավարութիւնը մոռցաւ նոյն իսկ Սուլթանին ծննդեան տարեդարձին բուն օրը որ սեպտեմբեր 20ին կը զուգադիպէր և որ օր մը առաջ տօնուեցաւ. մինչև անգամ կառավարութիւնը դիտողութիւն ըրաւ Պոլսոյ սերպիական, պուլկարական, յունական և Սև Լերան դեսպանատուններուն թէ դրօշ չեն պարզած այդ առթիւ, և անոնցմէ իմացաւ թէ բուն տարեդարձը յաջորդ օրն է: Կառավարութեան հրաւէրին վրայ, Սև ծով գտնուող բոլոր Օսմ. չոգենաւերը Պոլիս դարձան: Բ. Դուռը հրամայեց նաև արգիլել պուլկարական և յունական նաւերու մեկնումը. առաջինները, միշտ ճարպիկ և արթուն, այդ հրամանէն առաջ պուլկարական ջուրերը հասած էին արդէն. բայց յունական բազմաթիւ նաւեր որոնք չէին կրցած հեռանալ, արգելքի տակ առնուեցան(**): Նախարարաց խորհուրդը կայս. Իրատէով մը արտօնուեցաւ 399,935,100 ղրուշի բացառիկ վարկ մը (պատերազմական պահեստը) բարդելու պատերազմական նախարարութեան պիտճէին: Ուրիշ Իրատէ մը Օսմ. բանակներու սպարապետ անուանեց Պատերազմական նախարար Նազըմ փաշան:

Սեպտեմբեր 19ին, Օսմ. Համալսարանի ուսանողները մեծ ցոյց մը կազմակերպեցին պատերազմին ի նպաստ: Ուսանողները նախ գացին պատերազմական պաշտօնատան առջեւ ուր խանդավառ ճառեր արտասանուեցան: Պատերազմական նախարարութեան խորհրդական Ֆուատ պէյ գոհունակութիւն յայտնելով ապահովցուց ուսանողները թէ կառավարութիւնը իր պարտականութիւնը պիտի կատարէ: Համալսարանականները և անոնց միացած խուռնամբոխ ժողովուրդ մը որ հետզհետէ կը սաստկանար, դրօշներ բարձրացուցած անցան Պոլսոյ փողոցներէն և ուղղուեցան

(*) Պուլկարիա ծանուցած էր Արեւելեան Երկաթուղիներու Ընկերութեան թէ ճամբորդներու երթեւեկը դադրեցուցած է նոյն գիծին վրայ:

(**) Յունական կիւլիա շոգենաւը թէև փորձեց Գալաքէն նեղուցը անցնելով Սև ծով մտնել, բայց ամրոցներէն արձակուած թնդանօթներ զինքը բռնադատեցին կեցնալ:

Կայս. Պալատ, ուր Սուլթանը պատուհանէն երեւալով իր գոհունակութիւնը յայտնեց։ Ճամբուն վրայ՝ ցուցարարները կը պոռային անընդհատ.

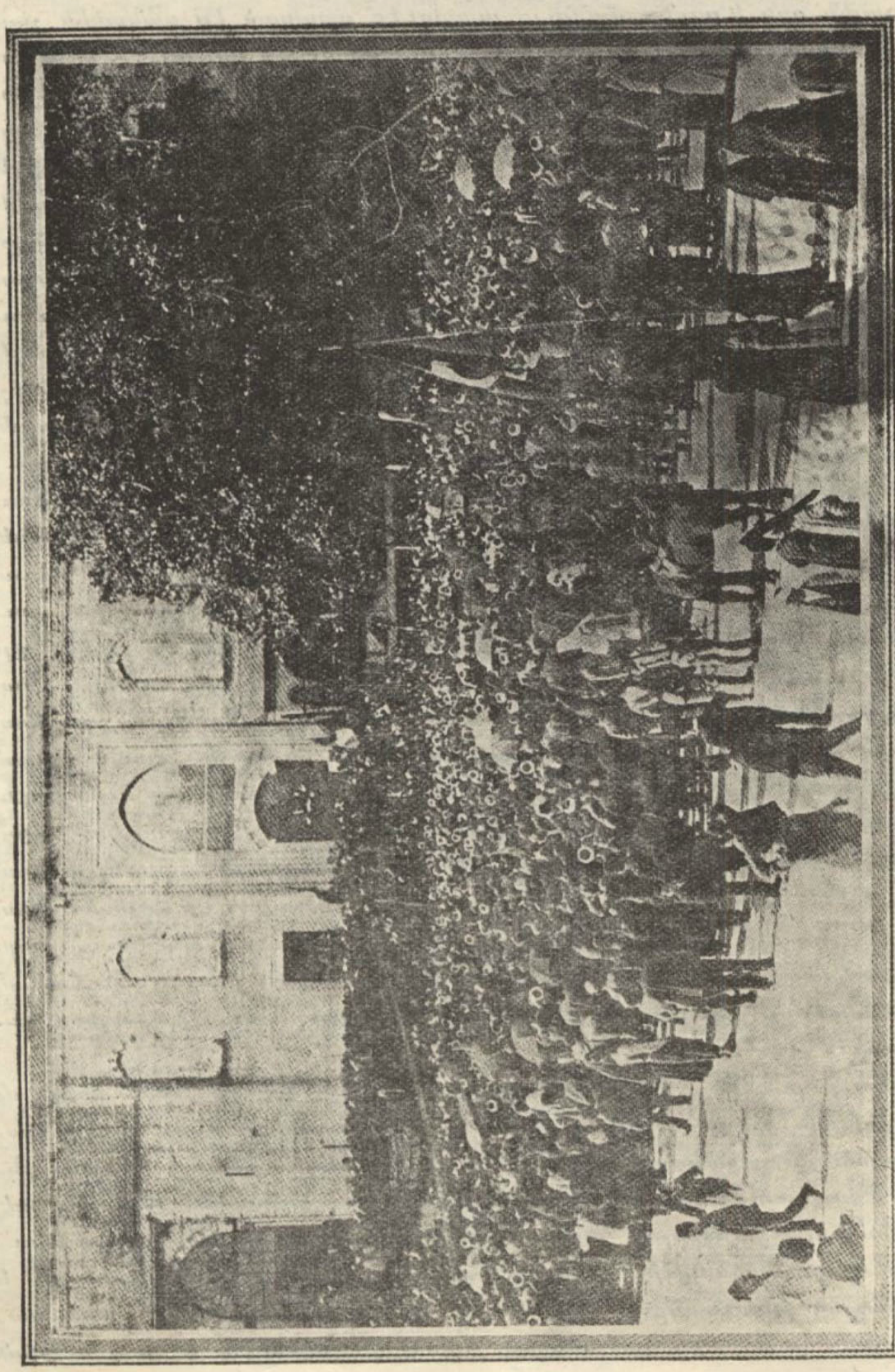

Սուլթան Ահմէտի Իթթիլաֆական միթինկը

«Անկցի՛ Պուլկարիա, անկցի՛ն Պալքանեան Պետութիւնները, անկցի՛ն չանաֆ եաղայըճը (պնակալէզ!!) Պուլկարները, կեցցէ՛ պատերազմը»։ Ուսանողները Պէշիքթաշի մէջ հանդիպեցան Քեամիլ փաշայի և Նորատունկեան

էֆէնտիի, որոնք Պալատ կ'երթային Սուլթանին ծննդեան տարեդարձը շնորհաւորելու։ Իսկոյն չրջապատեցին անոնց կառքը և սկսան գոռալ թէ պատերազմ կ'ուզեն։ Մերուն Քեամիլ փաշան մէկ քանի բառով գրաւեց անոնց սիրտը. իր խօսքերը այնքան յուսադրիչ եղան որ ուսանողներ կառքն ի վեր չուլլուելով ձեռքերը համբուրեցին։ Այնտեղ հանդիպեցան նաև ներքին գործոց նախկին նախարար և յայտնի իթթիհատական Թալէադ պէյի, որ նոյնպէս խանդավառ ցոյցերու առարկայ դարձաւ. «կեցցէ՛ Իթթիհատը», կը պոռային ուսանողները. Սաիտ փաշայի անկումէն ի վեր առաջին անգամն էր որ Իթթիհատի անունը համակրական ցոյցի մը առարկայ կը դառնար։ Վերադարձին՝ համալսարանականները անցան Բեռայէն և բուռն ու աղմկալից ցոյցեր ըրին Պալքաններան Պետութեանց դեսպանատանց առջեւ։ Ցունական և պուլկարական դեսպանատուններուն ապակիները քարկոծուեցան։ Ոստիկանութիւնը ստիպուեցաւ միջամտել և հեռացուց ցուցարարները որոնք միեւնոյն աղաղակներով անցան Պոլիս և կանգ առին Իգտամի խմբագրատան առջեւ։ Կառավարական թերթին խմբագրապետը՝ Ալի Քէմալ պէյ՝ պատչգամէն խանդավառ ճառ մը արտասանելով ըսաւ նաև հետեւեալը. «Մենք այսօր պէտք է ուրախանանք որ մեր դէմը ելլողը մէկ թշնամի չէ, երկուք չէ, այլ չորս թշնամի. 80 հոգի էինք երբոր Րումէլի մտանք, այսօր 80 միլիոն ենք և աւելի փառաւոր յաղթութիւններ կրնանք չահիլ»։ Անվերջ ծափահարութիւններ ողջունեցին այս խօսքերը։ Ոմանք կը պոռային. «Եթէ մեր դէմը տասը թշնամի, քսան թշնամի ունենայինք, աւելի գոհ պիտի ըլլայինք»։ — «Հայհա՛յ...», կը պատասխանէր ժողովուրդը։ Համալսարանականները յետոյ պատերազմաշունչ ցոյց մը ըրին նաև Գապը Ալիի առջեւ ու ցրուեցան, Պուլկարիոյ մայրաքաղաքին՝ Սօֆիայի մէջ իրարու ժամադիր ըլլալով։

Մարտին մէջ ալ նոյն իմաստով հրատարակութիւններ կ'ըլլային ամէն օր. մասնաւորաբար աչքի կը զարնէին Իթթիհատական թերթերը, որոնք անպայման պատերազմի կողմն էին, Թուրքիոյ դէմ անարգանք մը նկատելով Պալքաններան Պետութեանց ընդհանուր զօրահանութեան հրամանը։ Իրենց ոճը աւելի գրգռիչ կը դառնար անոր համար մանաւանդ որ լուր կար թէ Դանիմը տարակարծիք է պատերազմի հրատարակութեան նկատմամբ, և թէ նախարարներու մեծամասնութիւնը, իրեն հետ նաև Քեամիլ փաշան, հակառակ է պատերազմին։ Գաղափար մը տալու համար Իթթիհատականները տոգորող մտայնութեան վրայ, այստեղ կ'արտագրենք Թանինի սեպտեմբեր 21ի թիւին մէջ հրատարակուած նշանաւոր յօդուածի մը մէկ քանի մասերը զոր ստորագրած էր համալսարանական էնիս Ալիի պէյ՝ «Ագա կիւնտուզ» կեղծանունով։ Յօդուածը հայցուած մըն էր Ջաթիհ Սուլթան Մէհմէտի, և էնիս Ալիի պէյ, ծնրադիր անոր դամբարանին առջեւ, կ'ըսէր. —

Պաստրդըմ թօբրագլարըն հէր թուֆամընտան գան փըշգըրաճագ...
Ուզաթտըդըմ բէնչէմին ալթընտա պահարլար խիզան, խիզանլար զընտան օլաճագ...
Թաշ իւսթիւնտե թաշ պըրագըրսամ, արզատա գալան օճաղըմ սէօնսիւն...

Կիւլհանեանլարը սիւնկիւմէ գապրիհեան իտէճէյիմ. . . Թարիհէ՝ տիւմ տիւզ ալիր խարապա պըրագաճաղըմ քի, իւսթիւնէ, օն ասը, ալիր մէտէնիյէթ գուրտմասըն . . .

Տալ իւսթիւնտէ եաբրագ, պուրճ իւսթիւնտէ պայրագ պրագըրսամ, իման թահ-թամըն օրթասընա գարա տամկա վուրուլսըն . . .

Նէֆէսիմտէն եանկըն, սիլահըմտան էօլիւմ, ատըմըմտան ուչուրում սազաճաղըմ...

Հէր պէյազ ըէնկէ պիր բէնչէ պարուէթ լէքէսի, հէր պարուէթ լէքէսինէ պիր ա-վուճ գան պուլայաճաղըմ. . .

Մէրհամէթի եաթաղանըմըն աղըընա . . . միւֆքէրէյի թիւֆէնկիմին գաբսօլը-նա . . . մէտէնիյէթի աթըմըն արգա նալընա ատաճաղըմ. . .

Տաղլարըն գօվուքլարը, օրմանլարըն կէօկէլէրի, խարապալարըն պուրուշուք չէհրէլէրի էպէտիյէթէ «պուրալարտան կէչէն Թիւրք հիքեայէսինի» սէօյլէյէճէք . . .

Ահաւասիկ թարգմանութիւնը . —

Կոխոտած տեղերուս ամէ՛ն մէկ մասէն արիւն պիտի ժայթքի . . .

Երկարած թաթիս տակ գարուններ աշնան և աշուննե՛րը ընտանի՛ պիտի վերած-ուին . . .

Եթէ քար քարի վրայ ձգեմ, ետիս թողած օջա՛խս թող քանդուի . . .

Վարդաստաններ մեռելաստան պիտի ընեմ սուինովս . . . պատմութեան պիտի թողում անա՛նկ կործանուած ու գետնի հաւասար աւերակ մը որ տասը դար չկարե-նան քաղաքակրթութիւն կանգնեցնել անոր վրայ . . .

Եթէ ճիւղերու վրայ տերեւ, ու պատնէշի վրայ դրօշ թողում, թող սև կնի՛ք զարնուի հաւատքիս տախտակին վրայ . . .

Շունչէս հուր պիտի սփռեմ, ղէնքէս՝ մահ, իսկ քայլափոխէս՝ անդունդ . . .

Ամէն ճերմակ գոյն բուռ մը վառօդի արատով պիտի խարանեմ, և ամէն վառօ-դի արատ՝ ափ մը արիւնով պիտի թաթաւեմ. . .

Գթութիւնը պիտի կախեմ եաթաղանիս սայրին, իմաստութիւնը հրազէնիս փամ-փուշտին, քաղաքակրթութիւնն ալ նժոյգիս ետեւի պայտին . . .

Լեռներու փապարները, անտառներու հովանին և աւերակներու կոշկոճ գուղ-ձերը պիտի խօսին յաւիտենութեան՝ «այդ տեղերէն անցնող Թուրքին պատմութիւնը»...

Երբ համալսարանականները այս մտայնութիւնը ունէին, ինչ կրնային ըլլալ հասարակ, ռամիկ ու մոլեռանդ ժողովուրդին անուցած զգացումները։ Թերեւս այդ կարգի հանրային արտայայտութեանց թողած յոռի տպաւորութիւնը մեղմելու համար էր որ Նորատուն-կեան էֆէնտի պատերազմին սկզբնաւորութեան օրերուն փութաց յայտարարել օտար թղթակցի մը. «Այս պատերազմը չատ կատաղի պիտի ըլլայ, բայց մեր կողմէ ամէն բան պիտի ընենք որպէս զի վայրագ չդառնայ. պիտի կռուինք քաղաքակիրթ ժողովուրդներու պէս, և եթէ թշնամի երկիր մտնենք, օտար տուն մը գտնուող հիւրերու վարմունքը պիտի ունենանք. Եւրոպա կրնայ ապահով ըլլալ որ ջարդ տեղի չպիտի ունենայ թշնամի երկրի մէջ (*)»։

Սեպտեմբեր 21ը ճշմարտապէս պատմական օր մը եղաւ Պոլսոյ համար։ Մէկ երկու օր առաջ ծանուցուած էին հակայ միխինկներ զոր Իթի-

(*) Պատերազմական նախարարը Նազըմ փաշա, թշնամութիւնները սկսած միջոցին բանակին օրակարգ մը ուղղելով ծանոյց թէ թշնամի երկրին մէջ մտնելէ վերջ զին-ուորական օրէնքներուն հակառակ գտնուողները հրացանի պիտի բռնուին։ Սուլթանն ալ, երբ վերին հրամանատար բանակին, նոյն յանձնարարութիւնը ըրաւ օրակար-գով մը։

լաֆի և Իթիհատի կուսակցութիւնները պիտի դումարէին Սուլթան Ահմէտի մզկիթին ընդարձակ հրապարակին մէջ։ Մօտաւորապէս 30,000 ժողովուրդ առտուն կանուխ լեցուած էր մզկիթին չորջը. մէկ քանի ժամ վերջ անոնց թիւը կրկնապատկուած էր. ցերեկին՝ աւելի քան 100,000 հոգի էին որոնք իրենց թոքերուն բովանդակ զօրութեամբ «Օսմ. Հայրենիքը անարգուած» կը հռչակէին ու պատերազմ կը պահանջէին։ Լեցուած էր մանաւանդ Սուլթան Ահմէտի հրապարակը, մզկիթին առջեւէն մինչեւ կեդրոնական բանտին դուռը. բազմաթիւ էին նաեւ կիները։ Ամէն կողմ կը ծածանէին զանազան հաստատութեանց կողմէ ղրկուած դրօշներ, պատերազմաչունչ վերտառութիւններով։ Ժողովուրդ եղած էր նաեւ մզկիթին տանիքներուն վրայ։ Ցուստ փաշայի

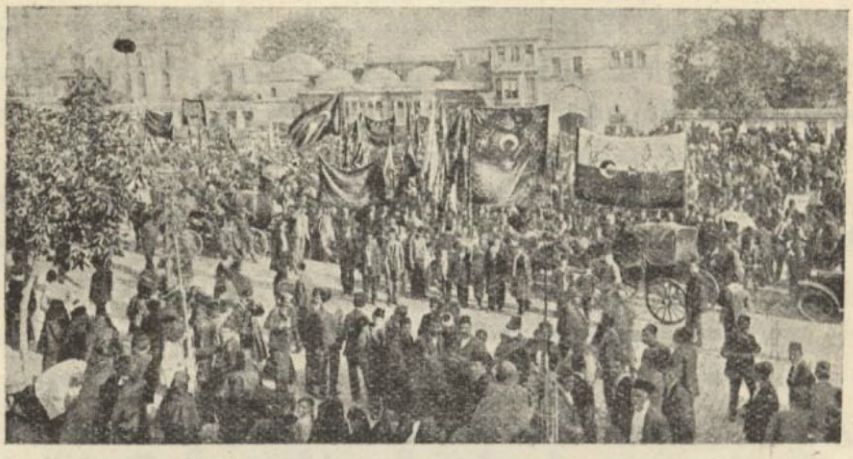

Սուլթան Ահմէտի Իթիհատական միթինկը

հակիրճ բացման ճառէն վերջ որով կը յայտարարէր թէ «Պատերազմ կը պահանջեն Եւրոպայի ցոյց տալու համար որ Օսմանցիները գիտեն պաշտպանել իրենց պատիւը», խօսք առաւ Սապահի խմբագրապետ Տիրան էֆ. Քէլէկեան, և պատերազմին փառաբանութիւնը ըրաւ, յայտնելով որ անով միայն կարելի պիտի ըլլայ Պալքաններու մէջ հանդարտութիւն ստեղծել. յիշեց Նամըգ Քէմալ պէյի խօսքը թէ «Դանուբը ձեռքէ ելլելուն պէս Հայրենիքը ձեռքէ կ'ելլէ», և յայտարարեց որ «Օսմ. սահմանագլուխը պէտք է Դանուբը ըլլայ»։ Այդ միջոցին իր քով բերին ութ տարեկան թուրք տղայ մը, զինուորական համազգեստով և պզտիկ հրացանով մը։ «Հայրենակիցնե՛ր, ըսաւ Քէլէկեան էֆէնտի, ահաւասիկ օսմանցի զինուորին մարմնացումը. ես անոր մէջ կը տեսնեմ ամբողջ բանակին հոգին, և ինչպէս այն խոր յարգանքին զոր կը տածեմ բանակին նկատմամբ, կը համբուրեմ զայն»։ Ցետոյ անգամ մըն ալ պատերազմի կոչ ուղղեց, յարելով. «Բուքրէշի մէջ նահատակուող մեր նախահայրերուն հոգիները վրէժի կը կանչեն մեզ»։ Իրմէ վերջ՝ յաջորդաբար խօսեցան Կիւմիւլճինէցի Իսմայիլ Հագգը պէյ որ յայտնեց թէ «Օսմանցիները կամ 30 միլիոն գերեզմաններ պիտի ձգեն և կամ Պալքանեան Պետութեանց գլուխը ճզմելով ինքզինքին ցոյց պիտի տան Եւրոպայի»։ Ցետոյ Տէր-

վիչ Հիմա պէյ, տակաւին երէկ վարիչներէն մէկը ալպանական ապստամբութեան, Ալպանացւոց օժանդակութիւնը խոստացաւ տէրութեան, ըսելով. «Կրօնքը եկեղեցիին թողլով, իսլամ ու քրիստոնեայ բոլորս ալ պէտք է միանանք»: Ալի Քէմալ պէյ որ իրեն յաջորդեց, կրկնեց նախորդ օրուան իր խօսքը. «Թշնամին մէկ չէ, այլ չորս. մենք կը պարծենանք սոր համար, որովհետեւ հազարներու դէմ չէ, միլիոններու դէմ պատերազմելու վարժուած ենք: Տասնըչորս տարի առաջ Հելլենական պատերազմին մէջ ինչպէս որ թշնամիին գլուխը ջախջախեցինք հիմակ ալ այնպէս պիտի ընենք»: Տօքթ. Րիզա Նուր պէյ, անկէ ետքը խօսք առնելով, հրաւիրեց 7էն մինչեւ 70 տարեկան պատրաստ ըլլալ պատերազմի և քալել մինչեւ Սօֆիա, Պէլկրատ, Աթէնք ու Զէթինէ. «Եթէ հարկ ըլլայ, յարեց, սանճագը շէրիֆը հանելով բոլոր Իսլամները կրօնական պատերազմի պիտի կանչենք»: Խօսեցան նաև ուրիշ մէկ քանի հոգիներ որոնցմէ Իգտամի երիտասարդ խմբագիրներէն մէկը՝ Շէֆիգ Էսատ պէյ՝ բիճ անուանեց պալքանեան ժողովուրդները, ու նաև Ֆէրտինանտ Զարը, աւելցնելով որ «Օսմ. չորս զօրաբանակներէն իւրաքանչիւրը Սօֆիա, Պէլկրատ, Աթէնք և Զէթինէ երթալով այդ քէօփէք սօյուները տէֆ պիտի ընէ»: Հիւսէյին Քեամի պէյ ալ կարդաց Պուլկարները անարգող ոտանաւոր մը, որուն մէկ տողը՝

Տեսայ պուլկարական զինուորներ
ճակատնուն վրայ «վախկոտ» գրուած էր . . .

ժողովուրդը յաջորդաբար երեք անգամ արտասանել տուաւ: Բոլոր այս ճառերը կ'ընդմիջուէին պատերազմաշունչ կանչերով, յաճախ նաև Դաշնակիցներուն հասցէին ուղղուած անարգալից կամ արհամարհական բառերով ու հայհոյութիւններով: Ճառերէն վերջ ծափահարութիւններով ընդունուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը.—

Սուլթան Ահմէտի հրապարակին մէջ միթինկ գումարող հազարաւոր Օսմանցիները Պալքանեան փոքրիկ պետութեանց դէմ միաբերան պատերազմ կը պահանջեն և կ'որոշեն իրենց այս պահանջումը հեռագրով հաղորդել բոլոր նահանգներուն. նաև Միւշիր Ֆուատ փաշայի նախագահութեամբ պատուիրակութիւն մը ղրկել Վեհ. Սուլթանին:

Այս բանաձեւին համաձայն Թափօր կազմեցին աւելի քան 30,000 հոգի, որուն առջեւէն կ'երթային սուսերամերկ Արաբներ, իրենց բնիկ լեզուով հայցումներ և աղօթքներ արտասանելով: Զանազան կողմերէ ճամբայ ելած ցուցարարներու դրօշակիր խումբեր անոնց միացան, անանկ որ երբ Թափօրը հասաւ կամուրջ, բազմութիւնը դարձած էր այնքան խիտ որ երթեւեկութիւնը դադրեցաւ: Կամուրջին վրայ, Տէրվիշ Հիմայ պէյ նոր ճառ մը արտասանելով, ըսաւ. «Այս պատերազմը որ կը մղուի Պալքանեան Պետութեանց դէմ, կրօնական պատերազմ չէ, զուտ հայրենիքի և հայրենասիրութեան պատերազմ է. մեր երկրին բնակչութիւնը խառն է. իսլամ, քրիստոնեայ՝ մէկ դրօշի տակ կ'ապրինք, մէկ դրօշով կը պանծանք, և Մահիկը ամէնուս համար հաւասարապէս նուիրական է: Աղօթատեղիները միայն թող մեզ իրարմէ բաժնեն. իսլամը թող իր մզկիթը

երթայ, քրիստոնեան ալ իր եկեղեցին. անկէ դուրս՝ զգացումով, սրտով, անձնուիրութեամբ մէկ ենք և մէկ պիտի մնանք իբր միևնոյն հայրենիքին զաւակը, միևնոյն հողին տէրը և միևնոյն երկրին պաշտպանը(*)»: Ղալաթիոյ մէջ՝ Թափօրը համակրական ցոյցի առարկայ դարձուց անգլ. հիւպատոսարանը, անցաւ Բերա, և Թէփէ Պաշըի իտալական դեսպանատան առջև կանգ առաւ եուհա՛ներ արձակելով ու ապակիները կոտրելով: Ոստիկանութիւնը դժուարաւ յաջողեցաւ հեռացնել այդ ահաւոր բազմութիւնը, որ աւելի վերջ՝ համակրական ցոյց մը ըրաւ անգլիական դեսպանատան առջև. քիչ մը աւելի վեր՝ եուհաները վերսկսան հէլլէն դեսպանատան առջեւ, զոր ոստիկաններ կը պաշտպանէին. «Գա՛հր օլսուն Եունանիստան Եունանիլըլար պաշ աշաղը», կը պոռային, հայհոյելով, թքնելով, նախատելով: Շատեր՝ քարեր դրած էին իրենց գրպանը, որոնցմով կոտրտեցին ապակիները: Աւելի անդին, պուլկարական դեսպանատան առջև, ամբոխին կատաղութիւնը հասաւ իր ծայրագոյն աստիճանին: Ապակիները նոյնպէս քարկոծուեցան, և երբ քարերը հատան, ցուցարարներ մօտակայ պտղավաճառներէ ընկոյզ գնելով անոնցմով շարունակեցին կոտրել ապակիները: Ընդհանուր հայհոյչներու մէջ ցուցարար մը գետնի վրայ պարզեց պուլկարական դրօշ մը որ անմիջապէս կոխոտուեցաւ ամբոխին կողմէ. վայրկեան մը վերջ՝ անգոյն ու անճանաչ քուրջ մը դարձած էր: Թափօրին մէկ ուրիշ մասը, ճիշդ այդ միջոցին, համանման ցոյցեր կը կատարէր Միսք փողոցին մէջ, Սերպիոյ և Գարադաղի դեսպանատանց առջև: Համակրական ցոյցերու առարկայ դարձաւ նաեւ ռումանական դեսպանատունը. ցուցարար մը, — որ ապահովաբար մոռցած էր Պլէվնայի պաշարումը, որու միջոցին Ռումէնները Ռուսերուն օժանդակեցին, — դրուատեց Ռումանիան, յայտարարելով որ գաղտնի դաշնագիր մը ստորագրած է Թուրքիոյ հետ: Թափօրը յետոյ խռնուեցաւ Նորատունկեան էֆէնտիի բնակարանին առջև, որ պուլկարական դեսպանատան մօտը կը գտնուի, նոյն կարգին վրայ: Նախարարը ստիպուեցաւ պատշգամը ելլել. Տէրվիշ Հիմայ պէյ, ի դիմաց ցուցարարներուն, յայտնեց թէ «Այստեղ Իսլամ և Քրիստոնեայ հաւասարապէս պատերազմ կ'ուզեն»: — «Ամէն բան օրէնքի և կանոնի համաձայն պիտի կատարուի և ձեր պահանջները նկատի պիտի առնուին», պատասխանեց Նորատունկեան էֆէնտի: Այս դիւանագիտական պատասխանը սակայն գոհ չթողուց ցուցարարները. «Պիզ քօնֆէ

(*) Յաջորդ օրը, քրիստոնեայ, մասնաւորաբար հայ մամուլը երախտագիտութեամբ արձանագրեց այս խօսքերը: Մեզի համար մանաւանդ, վախ կար որ մոլեռանդութեան պոռթկում մը կրնայ ջարդերու յանգիլ Հայաստանի մէջ, ուր արդէն կացութիւնը շատ վարդագոյն չէր: Վերջէն՝ Ֆիլօզօֆ Տօքթ Րիզա Թէվֆիգ պէյ, Իսլամներուն մէջ առաջ եկած կրօնամոլ զգացումներէն վրդովուած, Իգտամի մէջ հրատարակուած յօդուածով մը կոչում ըրաւ յարգելու բնիկ Քրիստոնեաները, մանաւանդ Օսմ. հպատակ Սերպերը, Պուլկարներն ու Յոյները: «Օսմանցիները, կ'ըսէր, վեհանձն են. պէտք չէ մոռնան թէ ժամանակաւ իրենց հայրենի օճախէն հեռացողները իրենց տունն ու տեղը Աստուծոյ, բայց տան գործերն ու կառավարութիւնը կը յանձնէին քրիստոնեայ դրացիներու. ասիկա չմոռնանք. խառնակիչները Աստուած անիծէ»:

րանսըզ հարպ խաթէրիզ» , կը պոռային(*) : «Զաւակներս , յարեց նախաբարը , ապահով եղէք որ Աստուած մեզի հետ է ու մենք պիտի յաջողինք մեր բոլոր ձեռնարկներուն մէջ» : Երգերով ու նուագներով թափորը ուղղուեցաւ դէպի Երլտըզի պալատը ուր կը կարծէին գտնել Սուլթանը: Ամէն մարդ միաբերան ու եղանակաւոր կերպով կը պոռար . «Հա՛րպ… հա՛րպ… հա՛րպ…» :

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՀՄԷՏԻ ՄԷՋ
Իթթիլաֆական բանախօսներու շուրջը

Շատերու ձայնը մարած էր արդէն , և սակայն կը ճգնէին պոռալ . այլևս չէր հասկցուեր թէ ինչ կ'ըսեն : Օխլամուրի ղաւիվերին ստորոտը , մէկ քանի հոգի առաջարկեցին Պուլկարիոյ մայրաքաղաքին գրաւման նախա-

(*) Լուր կար այդ օրերուն թէ տէրութիւնները դեսպանախորհուրդով մը լուծում պիտի տան Մակեդոնիոյ հարցին .

փորձը ընել, և սկսան արշաւել «Սօֆիայա sօղրու . . . Սօֆիայա sօղրու . . .» (դէպի Սօֆիա . . .) աղաղակելով. 60,000 ցուցարարներ իրենց հետևեցան, և այդ խելացնոր արշաւով հասան Երլտըզ: Սուլթանը սակայն հոն չէր: Ցուցարարները իման Տօլմապահչէ և կայս. Պալատին առջև խռնուելով սկսան խանդավառ աղաղակներ արձակել ի պատիւ վեհապետին: Սուլթանը չուտով երևցաւ, և մոիկ ըրաւ ճառեր ու ոտանաւորներ. իր յուզումը այնքա՜ն մեծ էր որ աչուըները լեցուեցան երբ գոհունակութիւնը յայտնելէ վերջ կ'ըսէր. «Ինչալլահ մեր բոլոր գործերուն մէջ պիտի յաջողինք»: Թափօրը, պալատէն մեկնելէ վերջ բաժնուեցաւ զանազան մասերու. խումբ մը ցուցարարներ քարափին վրայ ծափահարեցին Ռումանական Տաֆիա չոգենաւը. ուրիշներ անցան Բերա, վերակրկնեցին ցերեկուան ցոյցերը դեսպանատուններուն առջև, նոր ապակիներ կոտրեցին, մութը կոխելուն մօտ հասան Բ. Դրան առջև, և անկէ ցրուեցան, առանց երբեք «Հա՛րպ... հա՛րպ...» աղաղակելէ դադրելու:

Նուազ չունդալից չեղաւ նաև Իթիհատի կազմակերպած մրիթինկը, նոյն օրը, ցերեկէն ետք, նախագահութեամբ Նազիմի նախկին նախարար Թալէաթ պէյի: Այս անգամ ցուցարարները խմբուած էին Սուլթան Ահմէտի անսահման հրապարակին վրայ: 30,000 հոգիի բազմութեան մը մէջ տեղ տեղ ցցուած աւելի քան 1000 դրօշակներ բոլորովին ակնապարար երևոյթ մը կու տային հաւաքման: Իթիլաֆի կազմակերպած մրիթինկին մէջ գլխաւորաբար աչքի կը զարնէին փաթաթացաւորները. իսկ այստեղ՝ մեծամասնութիւնը կը բազկանար երիտասարդներէ և ուսանողներէ: Ցաջորդաբար խօսեցան Թալէաթ պէյ, Հասան Ֆէհմի էֆէնտի, Ճէմալէտտին Արիֆ պէյ, Ցակոբ էֆ. Պօյաճեան, Նէսիմ Մազլիա էֆէնտի և ուրիշներ: Միշտ նոյն ռազմաչունչ ճառերն էին, և դարձեալ «Սօֆիա քալելու» նոյն վատահութիւնը կը յայտնուէր: Ծերակուտական Պեսարիա էֆէնտի յայտարարեց. «Ես իբրև բումէլիցի և իբրև քրիստոնեայ, բացարձակապէս կը մերժեմ Պալքանեան Պետութեանց Բումէլիի Քրիստոնեաները պաշտպանելու յաւակնութիւնը»: Տօքթ. Փաշայեան էֆ. խօսք առաւ յանուն Դաշնակցութեան, և ըսաւ. «Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը առ հասարակ դէմ է պատերազմին որ ժողովուրդը թշուառութեան և կարօտութեան կ'ենթարկէ. սակայն չի կրնար իր համամտութիւնը չյայտնել պայքարի մը որ նպատակ ունի պաշտպանել հայրենիքը դուրսէն եկող յարձակումներու դէմ»: Ի վերջոյ՝ Էօմէր Նաճի պէյ,—պերճախօս ինչպէս միշտ,—արտասանեց հայրենասիրական կարճ ճառ մը, ոգեկոչելով հոգին այն ցեղին որ յաղթանակը միայն ձանչցեր է, որ վեհութեան և փառքի մարմնացումը եղեր է դարերէ ի վեր, և հրաւիրեց ներկայ ժողովուրդը այդ ոգիով թևաւորուիլ ու «երթալ թքնել երեսը այն մէկ քանի ճղճիմ ազգերուն որոնք կու գան անպատուել 700 տարուան դոյութիւնը Թուրք ցեղին»: Ցետոյ ցոյց տուաւ բազմութեան մէջ ծածանուղ դրօշները և ցանկութիւն յայտնեց որ անոնք «նոյնքան փառքով ծածանին նաև Սօֆիայի, Ադիէնքի, Պէլկրատի և Զէթինէէի վրայ»: Նաճի պէյ խօսքը աւարտած էր, բայց խանդավառուած ամբոխը կը պոռար. «Մի՛ իջներ, չարունակէ՛, չարունակէ՛»: Այս ան-

գամ՝ Նաճի պէյ հրաւիրեց ժողովուրդը որ այդպէս բազմութեամբ երթան Ֆաթիհի դամբարանը և ուխտ ընեն իր վրէժը լուծելու։ Ծափերուն վերջը չէր գար։ Թալէաթ պէյ դժուարաւ կրցաւ լռութիւն գոյացնել և կարդաց հետևեալ բանաձևը, զոր ցուցարարները նոյնպէս ծափերով ու «Հայհա՛յ... հայհա՛յ...» աղաղակելով ընդունեցին. —

«Հա՛րպ . . . հա՛րպ . . . հա՛րպ խթէրիզ . . .»

Այսօր Սուլթան Ահմէտի հրապարակին վրայ հաւաքուած ամէն ցեղի և կուսակցութեան պատկանող ժողովուրդը, լսելէ ետք զանազան ատենաբանները՝ որոնք ցոյց տուին ազգին և կառավարութեան բռնելիք ընթացքը՝ պատերազմի սպառնալիք ընող Պալքանեան Պետութեանց հանդէպ, կուտայ հետեւեալ որոշումները.

1. Արտաքին վտանգին դէմ բոլոր Օսմանցիները միացած են.

2. Ամէն Օսմանցի՝ ո՛ր կուսակցութեան և ո՛ր ցեղին ալ պատկանի՝ կողմնակից է կառավարութեան որ կը պաշտպանէ Հայրենիքին շահերը ընդդէմ պատերազմի վտանգին.

3. Պարտաւոր է ամէն կերպ զոհողութիւն ընել՝ երկրին ամբողջութիւնը, փառքն ու պատիւը պահպանելու համար։

Գործադիր մարմինը պաշտօն ունի այս որոշումները հաղորդելու վարչապետութեան և բովանդակ մամուլին։

Թափօրը, որուն համեմատ ուղղուեցաւ դէպի Ֆաթիհի դամբարանը, հրապարակէն մեկնելէ առաջ խանդավառ ծափահարութեանց առարկայ դարձնելով Հիւսէին Ճահիտ պէյը, որ կեդրոնական Բանակին պատուհանէն երեւցած էր, և որ «Կեցցէ՛ Հայրենիքը» կը պոռար, թաշկինակը շարժելով։ Էօմէր Նաճի պէյ կը տարուէր ուսամբարձ։ Թափօրին առջեւէն և ետեւէն կը քալէին նուագախումբեր. աչքի կը զարնէին նաև տասուչ զաւրնայով պարող քիւրտ բեռնակիրներու խումբ մը և զանազան ցեղերէ, Քիւրտերէ, Արաբներէ, Չէրքէզներէ ու Լազերէ բաղկացած զինեալ մադիկ որոնք թափօրը կ'առաջնորդէին սուրեր, եաթաղաններ, խո-

չոր դաշոյններ ճօճելով և անհաշտեցիկ աղաղակներ արձակելով: Փօթինի Դամբարանին այցելելէ վերջ, Թափօրը որ չորս կողմէն եկած մարդիկ ու հետաքրքիրներ ստուարացուցած էին, ուղղուեցաւ Կայս. Պալատ, անընդհատ «Հարպ իսքէրիզ... Հա՛րպ... Հա՛րպ... Հա՛րպ...» աղաղակելով: Սուլթանը դարձեալ սիրալիր կերպով մը և յուսադրիչ խօսքե-

Իթթիհատական Թափօրը Պոլսոյ փողոցներուն մէջ

րով ընդունեց ցուցարարները, որոնք վերադարձին, Բերայի մէջ, բուռն ցոյցերու առարկայ դարձուցին Դաշնակից Պետութեանց դեսպանատուն-ները, կոտրելով ողջ մնացած վերջին ապակիները: Մաս մը ցուցարարներ ուզեցին քարկոծել նաև Իտալական դեսպանատունը, բայց զինուորներու խումբ մը հրացանի բուներով ցրուեց զանոնք: Ուրիշ մաս մը փութաց համախմբուելու Ռուսական դեսպանատան առջև, որուն մէջ իբր պահակ կեցող չորս նաւային զինուորներ սուինը անցուցին իրենց հրացաններուն: Ոստիկաններ սակայն շուտով վրայ հասան և ցրուեցին բազմութիւնը, առաջքը առնելով ծանր միջադէպի մը:

Անկէ վերջ, ցոյցերը այլևս դարձան քրոնիկ, և Պոլսոյ գրեթէ բոլոր փողոցներուն մէջ կարելի էր տեսնել շատ մը դրօշակիր խումբեր որոնք

յանկերգի կարգ անցած «Հարպ իսքերիզ... հա՛րպ... հարպ... հա՛րպ...» ը կը կրկնէին և կամ իրենց ամբողջ ոյժով «Սօֆիայա տօղրու... Սօֆիայա տօղրու...» կը պոռային։ Յոյնին, Սերպին կամ Գարաստաղցիին արտակարգ կարեւորութիւն տուող չկար. կառավարութիւնը մանաւանդ Պուլկարներուն դէմ էր։ Յոյներ կառարեցին նաև Պոլիս գանուող Ալպանացիներ, թէեւ իրենց ոյժին գիտակից մարդոց չափաւոր ու պատկառազդու լրջութեամբ։

Յոյներուն հետ կ'աւելնար նաև ժողովրդային խանդավառութիւնը։ Կեդրոնի հրամանատարութեան կողմէ կամաւորներու արձանագրութեան համար բացուած տետրակի մը էջերը արագութեամբ կը լեցուէին։ Պրուսայի, Սամսունի, Ատա-Բազարի, Տիւզճէի, Գարասուի, Սըվազի և ուրիշ քաղաքներու Չէրքէզներ պատրաստակամութիւն յայտնած էին կամաւոր արձանագրուելու, իրենց ձիերն ու կազմածները իրենք հայթայթելու պայմանաւ։ Բեռնակիրներու արհեստապետութիւնը կը խոստանար ձրիաբար կատարել հրամայուած փոխադրութիւնները, նոյն իսկ զէնք առնել ու կռուիլ։ Համանման շարժում մը կը տեսնուէր նաև Պոլսոյ Քիւրտերուն մէջ, որոնք նոյնպէս կը փափաքէին սահմանագուխ մեկնիլ, ինչ որ մեծ հրճուանքով կը դիտուէր Պոլսոյ Քրիստոնեաներուն կողմէ...։ Կամաւոր գրուեցան բազմաթիւ Հայեր ալ (*), ինչպէս կը գրուէին նաև Պուլկարիոյ մէջ։ Կայս. իշխաններէն Զիհէտտին և Ապտիւլ Հալիմ էֆէնտիները նոյնպէս կամաւոր կ'արձանագրուէին՝ օրինակ ընծայելու համար թուրք երիտասարդութեան։ Պատերազմ պահանջող հեռագիրներ կը հասնէին Կայսրութեան գրեթէ ամէն կողմերէն, ինչպէս նաև նուէրներ։ Հեռագիրներ կը ծանուցանէին թէ Հնդկաստանի Իսլամները հանգանակութեան ձեռնարկած են, պատերազմի ծախքերուն օժանդակելու համար։

Հակառակ այս բոլոր ցոյցերուն, Դահլիճը կը յայտարարէր թէ կարելի պիտի ըլլայ պատերազմին առաջքը առնել։ Նորատունկեան էֆէնտի ալ շատ լաւատես խօսքեր ըրած էր Թանիր Պոլսոյ Թղթակցին, աւելցնելով որ ատոնք ո՛չ միայն «Նախարարի դիւանագիտական կարծիքն են, այլ և իր անձնական կարծիքը, իր ներքին համոզումը»։ Հակառակ անոր որ ընդհանուր զօրահանութեան Իրատէ ելած էր, Սուրիոյ, Միջագետքի և Արեւելեան գաւառներու մէջ զօրակոչ չէր ելած. սահմանափակուած զօրահանութեան մասին ալ տէրութեանց ուղղուած էր շրջաբերական մը, որուն մէջ գրեթէ ցաւ կը յայտնուէր ձեռք առնուած միջոցին համար, յարելով որ Պալքանեան Պետութեանց ընդհանուր զօրահանութիւնը Թուրքիան ատոր բռնադատած էր։ Բ. Դուռը, իր խաղաղասիրութեան նոր ապացոյցներ ալ տուաւ՝ այդ լաւատեսութիւնը արդարացնելու հա-

---

(*) Կամաւոր արձանագրուելու համար զինուորական իշխանութեանց դիմեց նաև Հայ-Կաթոլիկ վարդապետ մը, ի յարգանս իր կրօնական հանգամանքին, յանձնարարուեցաւ իրեն մանակցիլ Կարմիր Մահիկի աշխատութեանց։ Վարդապետին անունն էր Հ. Ռաֆայէլ Սիքահեան։

մար։ Բօշնայի Չարդին կազմակերպիչներէն մէկը մահուան, ուրիշ մը ցմահ տաժանակիր աշխատութեան դատապարտուեցան. իսկ միւս ձերբակալուողներն ալ զանազան պատիժներու առարկայ դարձան։ Միւս կողմէ, Վաթիի առջև Րումէլի շոգենաւին կրած հրացանաձգութեան համար պաշտօնապէս ցաւ յայտնուեցաւ Հէլլէն Կառավարութեան, և աւելի ետքը Սամօսը բոլորովին պարպուեցաւ Թուրք զինուորներէ. եթէ չըլլար Դաշնակիցներու զօրահանութիւնը, Դուռը պիտի արձակէր գրաւուած հէլլէն նաւերը և պիտի արտօնէր սերպիական ռազմամթերքներու յանձնումը(*)։

Այս մանր մունր զիջումները սակայն ո՛ և է հանդարտեցուցիչ ազդեցութիւն չըրին Պալքաններու մէջ. չորս Դաշնակիցները տենդագին աճապարանքով առաջ կը տանէին իրենց զօրահանութիւնը։ Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցած ցոյցերուն արձագանգը մեծ զայրոյթ առաջ բերած էր պալքանեան ժողովուրդներուն մէջ. մանաւորաբար դեսպանատուններուն դէմ եղած յարձակումները շատ խիստ մեկնութեանց առարկայ կը դառնային։ Աթէնքի, Պէլկրատի և Սօֆիայի մէջ համալսարանական ուսանողները շըռընդալից միթինկներ գումարեցին, բայց տակաւ ցոյցերու շրջանը փակուեցաւ, և ամէն մարդ՝ կառավարութենէն մինչև յետին անհատը՝ լրջօրէն զբաղած էր զօրահանութեամբ.

Շատ սրտագրաւ անցքեր տեղի կ'ունենային։ Աթէնքի մէջ՝ գահաժառանգ Կոստանդին Իշխանը սպարապետի երդումը ըրած էր Պ. Վէնիզէլոսի և Սինօդին ներկայութեան։ Հանգստեան կոչուած զօրավար Բումունտուրոս՝ գահաժառանգին դիմելով խնդրած էր կրկին գործօն բանակը մտնել։ Կոստանդին Իշխանը սակայն, արքայական հրամանագրի մը հակառակ չվարուելու համար, մերժած էր խնդիրքը. ասոր վրայ՝ զօրավարը սպառնացած էր անձնասպան ըլլալ՝ եթէ արգելքը չվերնար. ու գահաժառանգը ստիպուած էր տեղի տալ, շնորհաւորելով զօրավարին հայրենասիրութիւնը։ Այս վեհանձնութիւնը բոլորովին աւելցուցած էր Կոստանդին Իշխանին ժողովրդականութիւնը։ Աթէնքի իտալական դեսպան Բարլօթիի Մարքիզը համբուրած էր մարդ մը որ ընդհանուր զօրահանութեան լուրը տուած էր իրեն։ Կրէտէի մէջ՝ օր օրի աւելի կը մեծնար խանդավառութիւնը։ Կամաւոր խումբեր կը կազմուէին ամէն օր, կը զինուէին իրենց ծախքով, և հանդիպած առաջին շոգենաւին մէջ նետուելով կ'անցնէին Յունաստան։ Կրէտէ գտնուող օտար հիւպատոսները այդ մասին դիտողութիւն ըրած էին կղզիին կառավարութեան, յայտնելով որ Յունաստանի պարտութեան պարագային Կրէտէ ալ կրնայ անոր բախտին ենթարկուիլ. կրէտական կառավարութիւնը պատասխանած էր թէ ինչ որ ալ ըլլայ Յունաստանի բախտը, սիրով պիտի բաժնեն զայն։ Կղզիին բոլոր գլխաւոր քաղաքներուն մէջ հսկայ ցոյցեր կը կազմակերպուէին, և Կրէտացիք ծափերով ու «զիթօ»ներով կը պատուէին իրենց նշանաւոր հայրենակ-

(*) Փոխադարձաբար Սերպ Կառավարութիւնն ալ վար դրած էր Գերմանիայէն ղրկուած և Թուրքիոյ յատկացուած բաւական քանակութեամբ ռազմամթերք որոնք Սերպիայէն կ'անցնէին. գրաւուած բեռներուն մէջ կը գտնուէին նաև մէկ քանի ատրճանակներ.

ցին՝ Պ. Վէնիզէլոսի մեծադիր պատկերները։ Ծունաստանի կցումը որ այլևս ապահով կ'երևար անոնց, իրաւամբ հէլլէն նախարարապետին գործն էր։ Իսկ Աթէնք գտնուող Կրէտացի երեսփոխանները յայտարարած էին Պ. Վէնիզէլոսի թէ կացութեան փափկութիւնը նկատի առնելով՝ իր հրահանգներուն համեմատ պիտի չորժին(*)։ Ամերիկա գտնուող Հէլլէնները հեռագիր հեռագիրի վրայ կը հասցնէին Աթէնք թէ խմբովին ճամբայ կ'ելլեն դէպի հայրենիք. ամէնքն ալ զինուորական մարզանք տեսած էին և իրենց հետ կը բերէին զէնք ու հանգանակութիւններէ գոյացած դրամ։ Ժողովուրդին խանդավառութիւնը աւելի մեծցած էր՝ լսելով որ կառավարութիւնը գներ է Արժանթինի կառավարութեան հաշուին Անգլիոյ մէջ չինուած չորս Թորփիլանաւեր։ Եւրոպա գտնուող Ծոյն ուսանողները, իրենց Սերպ, Պուլկար և Սև Լեռնցի ընկերներուն հետ փութով կը դառնային հայրենիք։ Բարձր դասու պատկանող բազմաթիւ տիկիններ կամաւոր կը գրուէին, Կարմիր Խաչի կազմակերպութեան մէջ ծառայելու համար։ Սրբազական իշխանները խնդրած էին նախարարապետէն որ զինուորագրութենէ ազատ են, դրօշի տակ մտած էին։ Զարգացած եւրիտասարդութիւնը մանաւանդ որ լաւագոյն կերպով մը կ'ըմբռնէր Թուրքիոյ դէմ մղուելիք պատերազմին նշանակութիւնը, ամէնէն աւելի խանդավառութիւն ցոյց կուտար։ «Երեսուն տարի է այս օրուան կը նայէինք, կը յայտարարէին չատեր. մեր սերունդը նոր չէ որ այս պատերազմին կը պատրաստուի. գիւղին նախակրթարանէն այս օրուան յառած էին մեր աչքերը, և դարձեալ այս օրուան կը նայէինք քաղաքը՝ երկրորդական վարժարանին գրասեղաններուն վրայէն. Եւրոպա անցանք և աչքերնիս միշտ մեր եռին, միշտ նոյն կէտին վրայ գամուած մնաց. եթէ մենք մեռնինք, վաղը մեր կիներն ու մեր քոյրերը պիտի վերցնեն մեր ձեռքէն իյնող հրացանը և Թուրքին դէմ պիտի խոյանան»։ Բոլոր պահեստիները մէկ ոստումով փութացած էին պատասխանել զօրակոչին. չատեր որոնք իրենց տարիքին կամ տկարութեան բերմամբ յոյս չունէին թէ կ'ընդունուին զինուորական իշխանութեան կողմէ, հազարումէկ վարպետութիւններու կը դիմէին, անպատճառ դրօշի տակ առնուելու համար։ Բոլոր դպրոցները պարպուած էին, այլևս ոչ կին, ոչ տղայ կը տեսնուէր անոնց մէջ։ Հողագործներն ու հովիւները, պաշտօնեաներն ու գործաւորները, իրենց գործիքները թողած ու զէնքի փարած էին։ Չկար ճամբայ մը որ ծածկուած չըլլար զինուորական կարաւաններով և կամ կենդանիներու հօտերով զոր փութով կը հաւաքէին ամէն կողմէ։ Բարիզի դեսպան Պ. Սթան-

(*) Թուրքիոյ հետ արտաքուստ լուռ յարաբերութիւններ մշակած ատենը, Պ. Վէնիզէլոս զինուորական ոյժով արգիլած էր անոնց մուտքը Հէլլէն Թորհրդարանէն ներս։

չիօֆ, Պալկարիոյ ամէնէն յայտնի դիւանագէտներէն մէկը, կը փութար երկիր՝ դրօշի տակ մտնելու համար։ Նոյն նպատակով Բէթերապուրկէն կը մեկնէր տեղւոյն պուլկարական դեսպանը՝ զօրավար Բարրիքօֆ։ Մակեդոնական յեղափոխական կազմակերպութիւնները 20,000 մարզուած հրոսակներ կը դնէին կառավարութեան տրամադրութեան տակ(*)։ Գարաստաղի ու Սերպիոյ մէջ նոյն տեսարանը. 1876ի պատերազմին մասնակցած բոլոր Գարաստաղցի ծերունիները կազմած էին մասնաւոր խումբ մը, որուն չատ սիրալիր ընդունելութիւն րրած էր Նիքօլա Թագաւոր, ինք ալ 1876ի լա-

Կրէտացի երեսփոխան մը իր քնիկ տարազով

ւագոյն ռազմիկներէն մէկը։ Սերպիոյ մէջ, բազմաթիւ ծերունիներ ու տակաւին զինուորագրութեան տարիքը չմտած պատանիներ խնդրագիր կուտային դրօշի տակ մտնելու համար։ Սերպիոյ Ժօռժ իշխանը որ գահաժառանգութեան իրաւունքէն հրաժարած էր և արքունիքէն հեռու՝ օտար երկիր կ'ապրէր, վերադարձած էր հօրը մօտ, պատերազմին մասնակցելու մտքով։ Կիներ հրապարակաւ զինուորական մարզանք կը կատարէին,

(*)Առնց կարգին պէտք է յիշել նաև Սաոնոյ հերոս Անդրանիկը՝ իր հազարի մօտ կամաւորներով։

իրենց մեծագոյն մասը, որոնց մէջ մասնաւորապէս յիշատակելի պիտի մնայ օրիորդ Սօֆիա Իվանօվիչ, վերջէն մասնակցեցան մղուած կռիւնե-րուն։ Շատ Սերպեր իրենց հարստութիւնը կառավարութեան կը նուիրէին՝ պատերազմի ծախքերուն նպաստելու համար։ Թեթեւ յանցանքներով բանտարկուած բոլոր Սերպերը կ'ազատուէին բանտէն որպէսզի իրենց պինուորական պարտականութիւնը կատարեն։

Քորհրդարանական արտասովոր նիստեր, թէ՛ Պէլկրատի, թէ՛ Սօֆիայի մէջ, բոլորովին չեչտեցին պատերազմի ի նպաստ գոյացած չարժումը։ Սեպտեմբեր 22ին բացուեցաւ պուլկարական Սօպրանիէն. այդ օրուան կը զուգադիպէր նաև Պուլկարիոյ անկախութեան տարեդարձը. հակառակ օդին անձրեւոտ ըլլալուն, անհամար բազմութիւն խռնուած էր խորհրդա-րանական չէնքին առջեւ, ծափահարելու համար Ցէրտինանտ Զարն ու երեսփոխանները. մասնաւոր հետաքրքրութեան առարկայ էին Սօպրանիէ-ին Թուրք երեսփոխանները որոնք ամբողջովին ներկայ գտնուեցան՝ ֆէ-սով։ Զարը՝ բուռն ծափահարութեանց մէջ կարդաց Գահաճառը զոր վեր-ջացուց հետեւեալ խօսքերով. «Համոզուած ըլլալով որ դուք Պուլկար պետութեան շահերը նկատի ունենալով, ըստ այնմ պիտի կատարէք ձեր պարտականութիւնը, աստուածային օրհնութիւն կը հայցեմ ձեր աշխա-տութեանց վրայ և բացուած կը հռչակեմ ազգային 15րդ ժողովին ար-տասովոր նստաշրջանը»։ Կառավարութիւնը Սօպրանիէին ներկայացուց կարգ մը օրինագիծեր որոնք աւելի քան ութսուն միլիոնի յաւելուածա-կան վարկեր կը խնդրէին բանակին ծախքերուն համար. ուրիշ օրինագիծ մը կը խնդրէր որ ելմտական նախարարը արտօնուի պետական պաշտօնա-տարներու և աշխատաւորներու տարեթոշակէն զեղչեր ընելու և զինուո-րագրութենէ զերծ մնալու փոխարէն առնուած գումարին քանակութիւնը բարձրացնելու։ Յետոյ՝ Սօֆիայի Մէտրապոլիտը գոհաբանական աղօթք մը կատարելով նիստը փակուեցաւ։ Յաջորդ օրը Սօպրանիէն ծափերով որոշեց եղբայրական ողջոյնի հեռագիրներ ուղղել Պէլկրատի և Աթէնքի Քորհրդարաններուն ու Փարատաղի կառավարութեան։ Յետոյ, առանց վիճաբանութեան վաւերացուց արքայական հրամանագիրը որով պաշար-ման վիճակ կը հրատարակուէր բովանդակ Պուլկարիոյ մէջ։ Նախարարա-պետ Պ. Կէչօֆ ճառ մը արտասանելով յայտնեց թէ Պուլկարիա իր համ-բերութիւնը սպառելէն վերջ միայն ձեռնարկեց զօրահանութեան, որուն պատասխանատու նկատեց Թուրք կառավարութիւնը. յետոյ չնորհակա-լութիւն յայտնեց ընդդիմադիր տարրերուն ու բոլոր քաղաքական կազ-մակերպութեանց որոնք կառավարութեան այժ կու տային այդ տագնապի օրերուն։ Քորհրդարանական բոլոր խմբակցութեանց պետերը կրկնեցին թէ ամէն կերպով պիտի չարունակեն աջակցիլ կառավարութեան։ Բուռն ծափերով ու խանդավառ աղաղակներով վաւերացուեցաւ բանակը չարժ-ման մէջ դնող արքայական հրամանագիրը, որուն դէմ խօսեցան միայն ընկերվարականները։ Առանց վիճաբանութեան ընդունուեցան նաև կա-ռավարութեան ներկայացուցած բոլոր օրինագիծերը։ Սեպտեմբեր 24ին, վերջին նիստի մը մէջ, երեսփոխանները մեծ խնդութեամբ քուէարկեցին

գահաճառին պատասխանը՝ ուր ըսուած էր նաև թէ «Երբ խնդիրը կը կայանայ Պուլկարիոյ գերագոյն շահերուն պաշտպանութեան և անոր արժանապատուութեան մասին, ամբողջ Պուլկար ազգը և իր ներկայացուցիչները, գահին շուրջը բոլորուած, պատրաստ են անխուսափելի բոլոր զոհողութիւնները ընելու հայրենիքին համար»։ Ցետոյ, Պ. Կէշոֆ նստաշրջանը փակուած հռչակեց։ Բազմաթիւ երեսփոխաններ սկսան հայրենասիրական տաղեր երգել. ամէնքն ալ իրենց ամսականները նուիրեցին պատերազմական ծախքերուն ինչպէս նաև սուտառնակներու գնման համար։

Սեպտեմբեր 22ին բացուեցաւ նաև սերպիական Սքուպչինային արտասովոր նստաշրջանը՝ միևնոյն ոգեւորութեան մէջ։ Բէթար թագաւոր կ'ըսէր իր գահաճառով. «Մեզի անմիջապէս մօտաւոր երկիրներու մէջ ծագած անսովոր դրութեան պատճառաւ տեղի կ'ունենայ Սքուպչինային այս արտասովոր նստաշրջանին բացումը։ Որքան ալ կը հետաքրքրուէինք Թուրքիա բնակող մեր ազգակիցներուն անտանելի կացութեամբ, դարձեալ միշտ կը դիմադրէինք ընդհանուր հանրային կարծիքին որ կը պահանջէր մեզմէ միջոցներ ձեռք առնել՝ մեր ազգակիցներուն կեանքի տանելի պայմաններ և խաղաղ զարգացման միջոցներ տալու համար։ Բայց ահա յանկարծ զարմացմամբ լսեցինք որ Թուրքիա զօրահանութեան ձեռնարկած է մեր սահմաններուն մօտ։ Մեծ տէրութիւնները, — ասիկա կը հաստատեմ գոհունակութեամբ և խորին երախտագիտութեամբ, — բարեկամական խորհուրդներ տուին Թուրքիոյ, բայց ի զուր։ Թրքական զօրահանութեան պէտք էր որ պատասխաներ Սերպ բանակը չարժման մէջ դնելով։ Մեր կացութիւնը չատ որոշ ու պայծառ է. մենք պարտաւոր ենք միջոցներ ձեռք առնել մեր ապահովութիւնը պաշտպանելու համար, և Պալքանեան միւս քրիստոնեայ Պետութեանց հետ համախորհուրդ, պէտք է ընենք ամէն ինչ որ կրնանք՝ Պալքաններու մէջ խաղաղութեան ճշմարիտ, դրական ու տեւական պայմաններ ստեղծելու համար»։ Թագաւորին ճառը ընդմիջուեցաւ «կեցցէ՛ արքան» «կեցցէ՛ Պալքանեան Քրիստոնեայ Դաշնակցութիւնը» աղաղակներով։ Նոյն խանդավառութեամբ ընդունուեցան նաև կառավարութեան խնդրած անհրաժեշտ վարկերն ու գահաճառին պատասխանը. միայն ընկերվարականները առարկութիւններ ըրին։ Սեպտեմբեր 24ին փակուեցաւ նաև Սքուպչինային արտասովոր նստաշրջանը։

Մինչդեռ մէկ կողմէ Պալքանեան Պետութեանց մէջ պատերազմի հանականութիւնը կը մեծնար, և զօրահանութիւնը հետզհետէ աւելի բանակներ կը դառնար, Պոլսոյ մէջ ալ տակաւ մարմին կ'առնէր խաղաղութեան ի նպաստ հոսանք մը։ Զօրահանութիւնը չատ թուլութեամբ առաջ կը տարուէր տակաւին. յայտնի էր որ Օսմ. բանակին անպատրաստութեան խորապէս համոզուած դահլիճը ամէն գնով կ'աշխատէր խաղաղութիւնը պահպանելու. վտանգը միայն եւրոպական սահմաններէն չէր. ասիական սահմանները նոյնպէս սպառնալիքի տակ էին, և Քեամիլ փաշա կը յայտարարէր թէ պատերազմը Կայսրութեան կործանման պիտի յանգի անխուսափելի կերպով, եթէ երբեք զէնքերու բախտը չժպտի Օսմ. բա-

նակին, ինչ որ չստ ալ հաւանական կ'երեւար։ Կառավարական մամուլն ալ տակաւ խաղաղութեան կողմը կը հակէր. Իրցամ, Սապահ եւ ուրիշ թերթեր յոյս կը յայտնէին թէ տէրութիւնները, խաղաղութեան պահպանման համար հարկ եղած ճնշումը պիտի բանեցնեն Պալքանեան

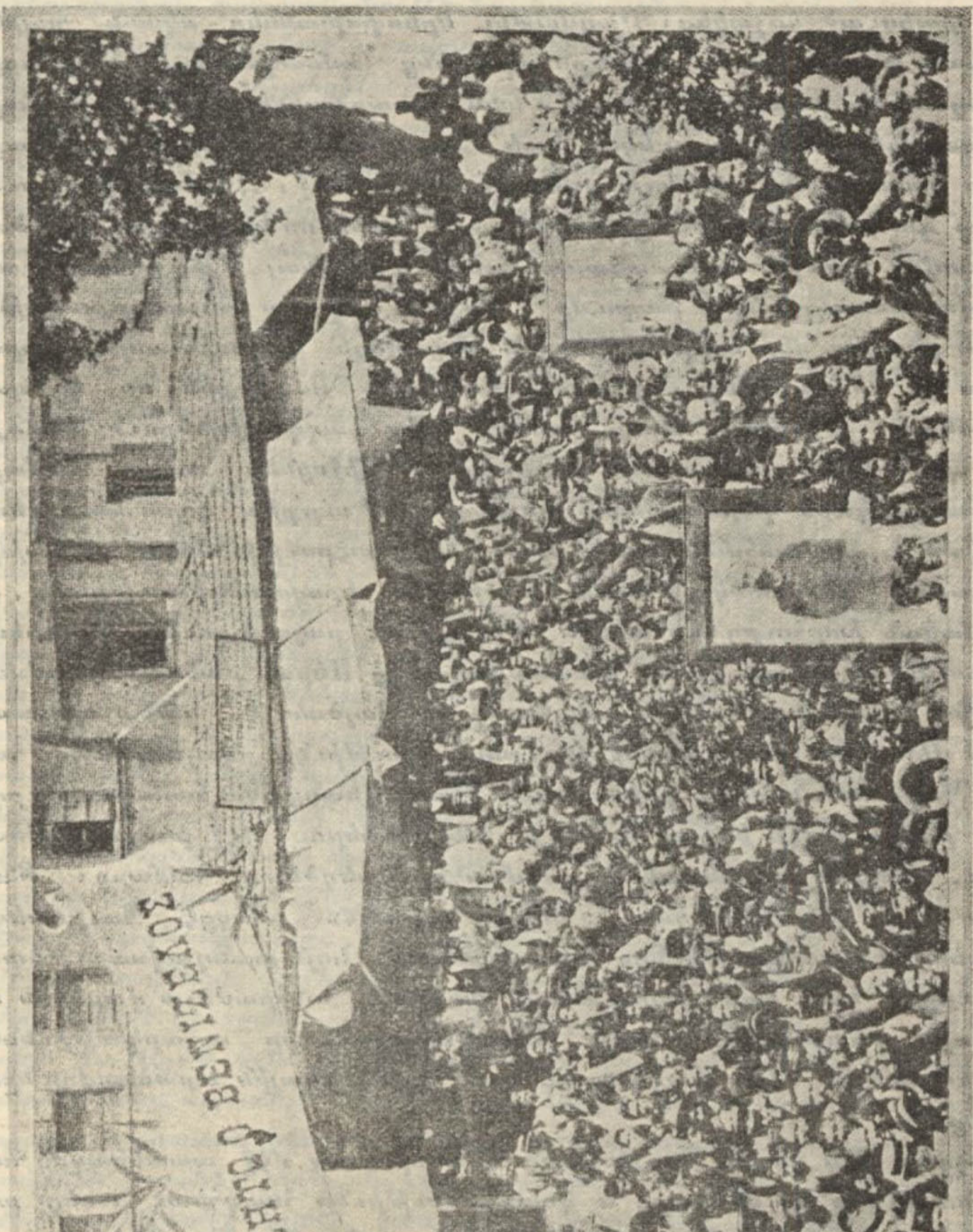

Կրէտացիք ծափերով կը պտտցնեն Պ. Վէնիզէլոսի պատկերը

Պետութեանց վրայ, ի հարկին պաշարման ենթարկելով Ցունաստանի ծովեզերքները, ինչպէս եղած էր եօթանասնական թուականներուն։ Ընդհակառակը, Իթթիհատական թերթերը կը շարունակէին ժողովուրդը պատերազմի գրգռել, ամէն օր քստմնասարսուռ մանրամասնութիւններ հիւ-

սկսով Պալքանեան Պետութեանց մէջ գտնուող Թուրքերու դէմ ի գործ դրուած բռնութեանց մասին։ Նոյն իսկ կը գրէին թէ Սերպերը Իսլամ կիներու ծիծերը կտրեր են։ Միւս կողմէ, հեշտանքով կ'արձանագրէին Նազըմ փաշայի վերագրուած խօսք մը որ չստուգուեցաւ, թէեւ չհերքուեցաւ ալ. իբր թէ փաշան յանձնարարած է եղեր Թրակիա մեկնող սպանեներուն որ իրենց հետ հանդիսական համազգեստներ առնեն՝ Սոֆիայի մէջ կատարուելիք զօրանցքին փայլը աւելցնելու համար։ Ընդհանուր պատերազմաշունչ արտայայտութեանց տակ ծածկուած կը մնային ուրեմն երկու որոշ հոսանք, մէկը՝ որուն գլուխը կանգնած էին Իթթիհատականները՝ անպայման դէմ էր ամէն զիջումի եւ ամէն բարենորոգման ու կուսակից պատերազմի. միւսը՝ որուն կարծեկից կը թուէին դահլիճին մեծամասնութիւնն ու Քեամիլ փաշա, ինչպէս նաեւ Իթթիլաֆը՝ սկսած էր դեղեւիլ իր ռազմական զեղման մէջ եւ տագնապը խաղաղութեամբ անցընելու միջոց կը խորհէր, հակառակ անոր որ միանգամայն չորս սահմանագլուխներուն վրայ մանր մունր ընդհարումներ տեղի կ'ունենային։ Յաղթանակը պահ մը, — բայց շատ կարճատեւ պահ մը, հազիւ երկու օր, — խաղաղասէրներուն պիտի մնար, յուսադրելով գործի, առեւտուրի տէր եւ վաճառական տարրը, որ արդէն իսկ ծանրապէս հարուածուած, ծագելիք պատերազմէն կործանումէ զատ ուրիշ ոչինչ կրնար սպասել(*)։ Պոլսոյ հրապարակը անհագին համեմատութեամբ առուտուր կ'ընէր Րումէլիի հետ. շատեր խոշոր պահանջքներ ունէին Րումէլիցի վաճառականներէ. պատերազմը կրկնակի կորուստ պիտի պատճառէր իրենց։

Խաղաղասէրներու վախ տուող գլխաւոր կէտը տէրութեանց անհամաձայնութիւնն էր։ Ֆրանսայի նախարարապետ Պ. Բուանքարէ գերմարդկային ճիգեր կ'ընէր անոնց ընդդիմամարտ շահերը հաւասար գիծի մը վրայ բերելու, եւ բոլոր տէրութիւնները մէկանց համախմբելու համար Պ. Սազօնոֆի գործակցութեամբ պատրաստուած ծրագրի մը շուրջը, որ պատերազմին առաջքը առնելու միակ գործնական եղանակը կ'երեւար այդ շփոթութեան օրերուն։ Պ. Բուանքարէ կ'առաջարկէր մէկ կողմէ ճնշում բանեցնել Պալքանեան Պետութեանց վրայ՝ եւ ստիպել որ խաղաղութիւնը չվրդովեն, ու միւս կողմէ բռնանալ Թուրքիոյ վրայ՝ որպէսզի գործադրէ անհրաժեշտ բարենորոգումները որոնց իրականացման իրենք, տէրութիւնները պիտի հսկէին։ Առաջինները ապահովցնելու եւ համոզելու համար՝ տէրութիւնները պիտի ըսէին. «Այդ բարեկարգութիւնները Թուրքիայէն չէ որ պիտի սպասէք, այլ մեզմէ. մենք կ'երաշխաւորենք անոնց գործադրութիւնը»։ Գալով Թուրքիոյ՝ փրկութիւն մը կ'առաջարկէին անոր, եւ անշուշտ դիւրաւ պիտի կրնային խօսք հասկցնել։ Արդէն տէրութեանց միջամտութիւնը օրինական հիմ մը ունէր, Պերլինի Դաշնագրին 23րդ յօդուածը, որ իրենց իրաւունք կուտար այդ պահանջը դնե-

---

(*) Այդ միջոցին շատ լաւ ճամբու մէջ էին նաեւ Իտալեւթուրք հաշտութեան բանակցութիւնները, եւ յոյս կար որ Ուշիի մէջ կատարուած բանակցութիւնները խաղաղութեան կը յանգէին։

լաւ. որքան ատեն որ միահամուռ կերպով կատարէին իրենց ճնշումը, Թուրքիա չէր կրնար անկէ խուսափիլ։

Ահա թէ ինչ կը տրամադրէր աւելի քան երեսուն տարիէ ի վեր մոռացութեան տրուած այդ յօդուածը.—

Յօդուած 23.—Բ. Դուռը յանձն կ'առնէ ամբողջովին գործադրել 1868ին կրետէի համար պատրաստած հիմնական կանոնագրութիւնը՝ արդար դատուած բարեփոխումներ մտցնելով անոր մէջ։ Բումէլիի նահանգներուն համար ալ, որոնց մասնաւոր վարչութեան եղանակը չէ ճշդուած ներկայ Դաշնագրով, տեղական պէտքերու համաձայն նմանօրինակ կանոնագիրներ պիտի շինուին, դուրս ձգելով միայն Կրէտէի շնորհուած ապահարկութիւնը։ Բ. Դուռը իւրաքանչիւր նահանգի մէջ յիշեալ նոր կանոնագրերուն մանրամասնութիւնները խմբագրելու համար յանձնաժողովներ պիտի կազմէ, որոնց անդամներուն մէջ լայն տեղ պիտի ունենան տեղական տարրերը։ Այդ աշխատութեանց արդիւնքով շինուելիք կազմակերպութեան ծրագիրներ պիտի ներկայացուին Բ. Դրան քննութեան. Բ. Դուռը անոնց գործադրութեան հրամանագիրը տալէ առաջ՝ Բումէլիի եւրոպական յանձնաժողովին կարծիքը պիտի հարցնէ»։

Ինչպէս կը տեսնուի՝ ասիկա վարչային ապակեդրոնացում էր՝ եւրոպական յանձնաժողովի մը քօնթրոլին տակ, իրաւունք մը կը հաստատէր Թուրքիոյ եւրոպական նահանգներուն համար, անխուսափելի պարտաւորութեան մը կ'ենթարկէր Թուրք կառավարութիւնը և պարտականութիւն մը կը դնէր Եւրոպայի վրայ։ Եթէ տառապէս գործադրուէր՝ անոր շնորհիւ պիտի հաստատուէր կատարեալ հաւասարութիւն, ներքին վարչական ազատութիւն և Թուրք պաշտօնատարներու հեղինակութեան,— չարիքի բուն աղբիւրին,— նուազում, ինչ որ իրօք բարօրութեան չրջան մը պիտի բանար յիշեալ նահանգներուն համար։ Զգործադրուեցաւ երբեք, որովհետեւ Թուրք կառավարութիւնը, հաւատարիմ իր վաղընջուց մէթոտին, աւելի խոստմնառատ ծրագիր մը ներկայացուց ինքնաբերաբար, միանգամայն թէ Բումէլիի և թէ Անատոլուի համար. ինչո՞ւ մինակ Բումէլիին նպաստաւորուէր. Անատոլուին յանցանքը ինչ էր.— «Պիրի եեր պիրի պազար, գըյաւեր օնսան գօբար». քանի որ բարեկարգութիւններ պիտի ըլլային, լաւագոյն էր որ բովանդակ կայսրութեան վրայ հաւասարապէս տարածուէր անոնց բարիքը։

Արեւելեան Բումէլիի եւրոպական Յանձնաժողովը 1880 օգոստոս 23ին վաւերացուց այդ ծրագիրը, որ ծանօթ է «Վիլայէթներու Օրէնք» անունով։ Առաջին գլուխը կը խօսի «բնակչութեանց ընդհանուր իրաւունքներուն» վրայ և մանաւանդ կը տրամադրէ թէ (Յօդ. 2) «իւրաքանչիւր նահանգի մէջ բնակիչները հաւասար են օրէնքի առջեւ. միեւնոյն իրաւունքները ու միեւնոյն պարտականութիւնները ունին, առանց ցեղի կամ կրօնքի խտրութեան»։ Յետոյ՝ օրէնքը կ'երաշխաւորէ անհատական ազատութիւնը և այդ ազատութիւնը կը լրացնէ արեւմտեան Սահմանադրութիւններէ քաղուած հետեւեալ տրամադրութեամբ. «Իւրաքանչիւր քաղաքացիի բնակարանը անբռնաբարելի է. առանց օրէնքի ուրք չի գանձուիր. կրթութիւնն ու մամուլը ազատ են»։ Բ. և Գ. Գլուխները կը սահմանեն վալիներու իրաւունքը և իւրաքանչիւր նահանգի կեդրոնական կազմակերպութիւնը։ Վալիները պաշտօնի կը կոչուին հինգ տարուան համար, պետն են գործադիր իշխանութեան և իրենց օժանդակ ունին վար-

չական Ժողովրդ մը (Մէճլիսի Իրատէ) որուն կ'անդամակցին բացի կուսակալէն, փոխ-կուսակալը, տէֆթէրտարը, դատական տեսուչը, կրթական տեսուչը, երկրագործական ու առեւտրական տեսուչը, միւֆթին, ոչ-իսլամ հասարակութեանց հոգեւոր պետերը, և Ընդհանուր Ժողովին կողմէ իր անդամներուն մէջէն ընտրուած եօթը անդամներ: Օրէնքները, հրամանագիրները, ևլն. կը հրատարակուին նաև տեղին գլխաւոր լեզուներով: Եթէ վալին Իսլամ է, փոխ-կուսակալը Քրիստոնեայ կ'ըլլայ ու փոխադարձաբար: Զէրքէս գաղթականներ չեն հաստատուիր այդ նահանգներուն մէջ: Ընդհանուր նահանգային ժողովները՝ զորս օրէնքը կը հաստատէ, կատարեալ գաւառային Ժողովարաններու բնոյթը ունին. ժողովները կը կազմուին չորս տարուան չրջանով, ժողովուրդէն ընտրուած և թոչակաւոր անդամներով. կուսակալը ընդհանուր անդամներու մէկ քառորդին չափ անդամներ միայն կրնայ ընտրել, մեծ սեփականատէրերէ. վաճառականներէ, գիտութեան և կրթութեան մարդոցմէ. ժողովները ամէն տարի հոկտեմբերին կը գումարուին և կ'ունենան առ առաւելն երկու ամսուան նստաշրջան. վիճաբանութիւնները հրապարակային կ'ըլլան. ժողովները գրեթէ սովորական երեսփոխանական ժողովներու յատուկ ամէն իրաւասութիւն ունին, և իրենք կը քննէարկեն նահանգներու ելմտացոյցը ու կը սահմանեն օրէնքներ զորս Բ. Դուռը կը վաւերացնէ: Իւրաքանչիւր հասարակութիւն կ'ունենայ իր անջատ վարչական ժողովը, ընտրովի անդամներով. գիւղերուն և քաղաքներու գլխաւոր թաղերուն մէջ ալ Իհթիյար Մէճլիսներ: Ընտրող է 21 տարեկան և տուրք վճարող կամ կալուածի և կամ վաճառատան տէր ամէն քաղաքացի: Դատական կրթական ու կրօնական կազմակերպութիւնները նոյնպէս կ'ենթարկուին այդ գեղեցիկ հաւասարութեան սկզբունքին: Միեւնոյն հիման վրայ կը ձեւուի սանճագներու, քաղաններու, նահիյներու վարչութիւնն ալ: Օրէնքը կը տրամադրէ նաև որ ի հարկին եւրոպացի սպաներու յանձնուի ժանտարմաներու հրամանատարութիւնը (*):

Այս ամենն գեղեցիկ հաւասարական ոգուով, և ազատամտութեամբ պատրաստուած օրէնքի մը քով ինչ կ'արժէր Պէռլինի Դաշնագրին 23րդ յօդուածը. տէրութիւնները մէկ կ'ուզէին, Բ. Դուռը տասը և աւելի կուտար: Պատճառը պարզ էր. եթէ գործադրուէր Պէռլինի Դաշնագրին 23րդ յօդուածը, եւրոպական միջամտութիւն տեղի պիտի ունենար բարեկարգութեան գործին մէջ. մինչդեռ Վիլայէթներու Օրէնքով Բ. Դուռը թէեւ անհամեմատ աւելի կը չնորհէր, բայց վերջապէս գործադրութիւնը կը վերապահէր իրեն, ինք իր տան մէջ տէր կը մնար, եւրոպական միջամտութեան վտանգը կը հեռացնէր: Արեւելեան Րումէլիի եւրոպական Ջանձնաժողովը, որուն վաւերացման ներկայացուած էր այդ օրէնքը, չէր կրցած իր զարմանքը զսպել Դրան վեհանձնութեան մասին, և իր տեղեկագիրը կնքած էր հետեւեալ դիտողութեամբ. «Վաւ օրէնքներ

(*) Նոյնքան խոստմնատուատ է նաև 1880ի Վիլայէթներու Օրէնքին այն մասը որ կը պատկանի Անատօլուի նահանգներուն:

միչտ գոյութիւն ունեցած են Թուրքիոյ մէջ, բայց սովորաբար անոնց գործադրութիւնը անբաւական եղած է։ Կնքելով այս տեղեկագիրը, ստորագրեալները իրենց գործը կը յանձնարարեն տէրութեանց պաշտպանութեան»։ Այս լաւ օրէնքն ալ սակայն միւսներուն չափ տխուր բախտի մը պիտի արժանանար. ո՛չ միայն հոգ չէ թէ «անբաւական կերպով մը» չպիտի գործադրուէր, այլ նոյն իսկ բնաւ գործադրութեան չպիտի դրուէր։ Արգիլէնք մը չպիտի ծնէր նաև «տէրութեանց պաշտպանութենէն» զոր յանձ-

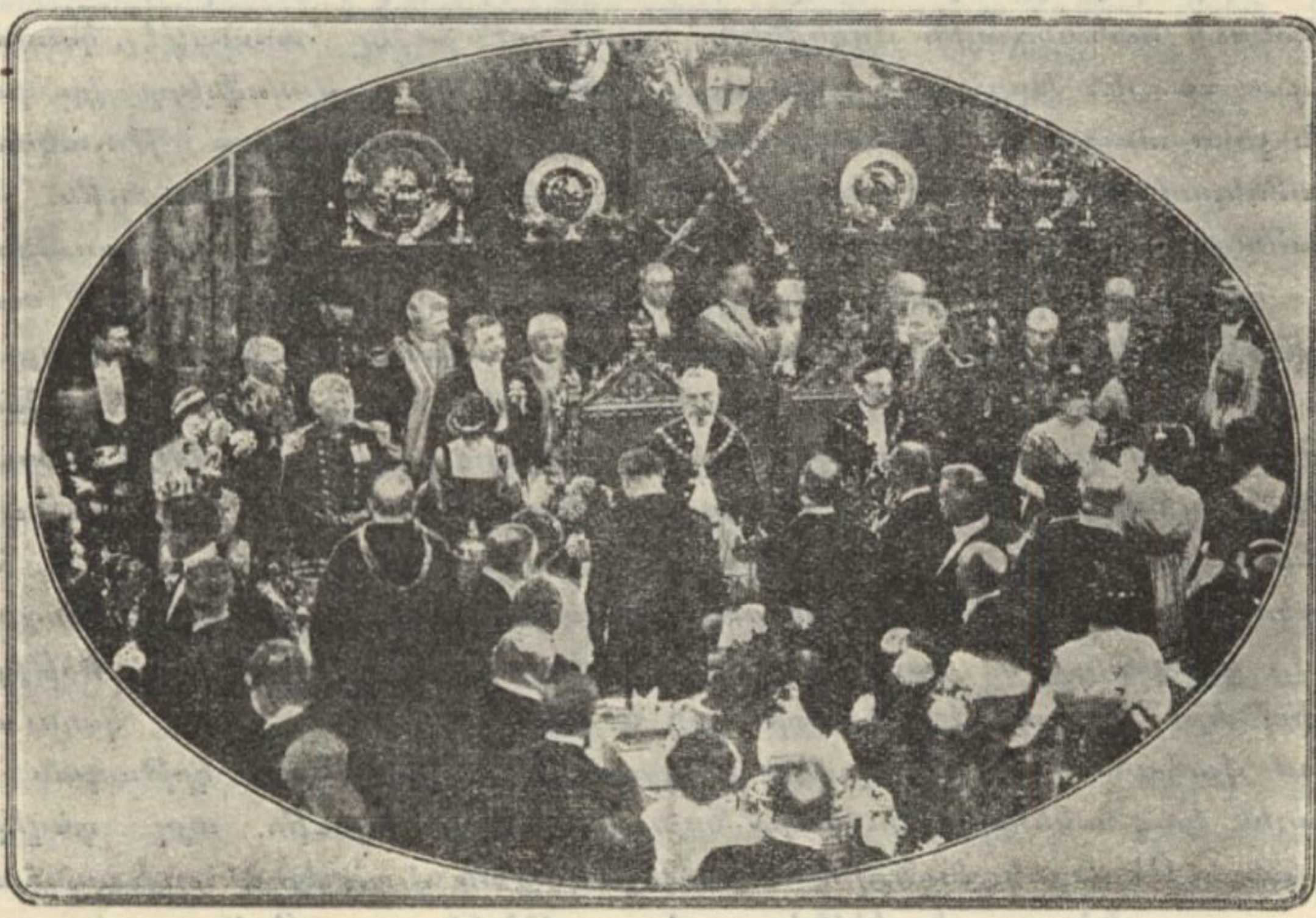

Պ. ԷՍՔՈՒԻԹԻ ՃԱՌԸ

«Երբեք միջազգային հորիզոնը այս աստիճան վտանգաւոր կերպով մթագնած չէր...»

նաժողովը կը հրաւիրէր օրէնքին վրայ. այդ մասին Բ. Դուռը ապահով էր արդէն օրէնքը պատրաստած միջոցին. դիւրին էր անոնց աչքին մէկ մէկ չահու հեռանկար խաղցնել և անոնց ընծայելիք պաշտպանութիւնը դարձընել ապարդիւն. չէ՞ որ անոնց բարենորոգման պահանջները աւելի իրենց սեփական շահերը ապահովելու քան դժբախտ ժողովուրդները բարօրութեան պայմաններով օժտելու համար կ՚ըլլային։

Երբ Պ. Բուանքարէ չարչարագին ու տաժանալից աշխատութիւններէ ետք յաջողեցաւ վերջապէս համաձայնութիւն գոյացնել տէրութեանց միջև, և ընդունիլ տալ իր առաջարկը՝ որուն համաձայն թէ՛ խաղաղութեան ինպաստ ճնչում պիտի ըլլար Պալքանեան Պետութեանց մօտ և թէ մանուանդ տէրութիւնները, Պէրլինի դաշնագրին 23րդ յօդուածին հիման վրայ, Թուրքիան պիտի բռնադատէին գործադրել բարենորոգումներ՝ ուղղակի իրենց հսկողութեան ու քոնթրոլին տակ, Բ. Դուռը ինքզինքը նորէն գտաւ 1880ի վտանգին, եւրոպական միջամտութեան հանդէպ։ Տէ-

բութեանց մտադրութիւնը չատ լուրջ էր այս անգամ, որովհետև իրենց գործը լոկ Եւրոպական Թուրքիոյ տառապող ժողովուրդներուն հետ չէր, այլ ահաւոր սպառազինութեանց յանձնուած և գահավէժ կերպով պատերազմի դիմող Պալքանեան Պետութեանց հետ. կէս միջոցներ այլևս չէին կրնար գոհացնել զանոնք, պէտք էին իրական, երաշխաւորուած բարեկարգութիւններ, ենթադրելով որ այդ քանով ուզէին բաւականանալ: Բ. Դուռը ճիշտ 1880ի միջոցին դիմեց՝ այդ վտանգէն խուսափելու համար, սեպտեմբեր 23ին՝ տէրութեանց Պոլսոյ դեսպաններուն ծանուցանելով թէ անմիջապէս գործադրութեան պիտի դնէ Վիլայէթներու Օրէնքը, ժամանակին պահանջած անհրաժեշտ բարեփոխութիւններով: Նոյն օրը, առտուն, Պոլսոյ մէջ իմացուած էր Պ. Բուանքարէի ձեռնարկին յաջողութիւնը և ամէն մարդ լաւատես դարձած էր, յուսալով որ իրարու հետ համաձայն տէրութիւնները պիտի կրնան ի հարկին բռնադատել Պալքանեան Պետութիւնները հանդարտ կենալու: Օսմ. հեռագրական Գործակալութիւնը կը ծանուցանէր. «Մեր տեղեկութիւնները և արտաստմանէն մեզի հասած հեռագիրները Թուրքևպալքանեան վէճի ոևէ վտանգ չէզոքացուած ցոյց կուտան»: Թերթերու մէջ՝ յուսադրիչ խորագիրներ կ'երեւային ամենախոշոր տառերով, — «Դէպի խաղաղութիւն», «Պատերազմի վտանգը անհետացած», եայլն(*): Իրիկուան կողմ՝ այս յոյսերը բոլորովին ամբապնդուեցան, երբ յայտնուեցաւ Դրան հաստատ մտադրութիւնը 1880ի Վիլայէթներու Օրէնքը գործադրելու մասին, երբ մանաւանդ Օսմ. Գործակալութիւնը պաշտօնապէս հաստատեց իրողութիւնը: Նոյն իսկ այդ մտադրութեան աւելի լուրջ ընոյթ մը տալու համար Բ. Դուռը կը յայտարարէր թէ ինք տէրութեանց դիմումը չէզոքացնելու համար չէ որ կ'որոշէ գործադրել 1880ի օրէնքը, այլ արդէն իսկ աւելի քան քանի օրէ ի վեր անոր վրայ կ'աշխատէր: Թերթեր կ'արձանագրէին տէրութեանց դեսպաններուն կողմէ Պապը Ալիի ներքանցքներուն մէջ արտասանուած խօսք մը՝ «La guerre est écartée», — «Պատերազմին առաջքը առնուած է», ինչ որ աստիճան մը աւելի կը յուսադրէր խաղաղութեան բարեկամները: Դէմքերը նորէն սկսան ժպտիլ, և պատերազմին մղձաւանջէն ազատած Պոլիսը ոչ իսկ կարեւորութիւն ընծայեց Անգլիոյ նախարարապետ Պ. Էսքուիթի ճառին որ կը յամառէր յուսահատ մնալ ընդհանուր լաւատեսութեան մէջ: «Երկար ատեն կայ որ, կ'ըսէր Պ. Էսքուիթ, միջազգային հորիզոնը այսքան սպառնալից կերպով չէր մթագնած», ու կը յարէր թէ խաղաղութեան պահպանումը այլևս իրենցմէ կախուած չէ. իրենք միայն կարելին կրնան ընել: Այս խորատես ճառը անյայտ աննշմար, և սակայն երեք օր վերջ պատերազմը իրօք պիտի յայտարարուէր: Ահա այսպէս Պոլիս խաղաղութեան յոյսերու յանձնած էր ինքզինքը, երբ Դրան յայտարարութեան յաջորդ օրը Սեպտեմբեր 23ի իրիկունը, յանկարծ պայթեցաւ հա-

(*) Իթիհատական մամուլը ամենաբուռն կերպով արտայայտուած էր Պէռլինի Դաշնագրին 23րդ յօդուածին, ինչպէս նաև Դրան կողմէ խոստացուած Վիլայէթներու Օրէնքին դէմ, մինչդեռ միւս բոլոր թերթերը ուրախութեամբ արձագանգ եղած էին Թահլիճին որոշման:

մալաարանական ուսանողներու ցույցը, — աւելի ճիշդը՝ համալսարանական ուսանողներու անունով ու գործակցութեամբ Իթիհատի կողմէ կատարուած ցոյցը, — որ ամէն բան տակն ու վրայ պիտի ընէր։

Օսմ. Համալսարանին մէջ տեղի ունեցած գումարում մը վերջ, որուն մասնակցած էին գրեթէ մի միայն Իթիհատական ուսանողները, կազմուած էր թափօր մը որ նախ հազիւ 100 - 150 հոգիէ կը բաղկանար, և որ ճամբուն ընթացքին, ստուարացած էր բազմաթիւ հետաքրքիրներով, ինչպէս նաև Իթիհատականներով։ Թափօրին առջևէն կը բարձրանար միւսակ դրօշ մը, Օսմ. Համալսարանին դրօշը, և ցոյցին մասնակցողները ճամբուն ընթացքին կը հրաւիրէին ժողովուրդը որ իրենց ընկերանայ պատերազմ պահանջելու, հայրենիքին պատիւը փրկելու համար։ Երբ Թափօրը Պապը Ալի հասաւ, արդէն իսկ 1000ի մօտ ժողովուրդ կար, ցուցարարներէն զատ։ Մէկ երկու ժամ վերջ, այդ թիւը պիտի տասնապատկուէր ամէն ազգէ բաղկացած հետաքրքիրներով։ Ռ. Դրան պահպանութեան յատկացուած ոստիկանները իզուր փորձեցին վանդակապատին դուռը պաշտպանել. ցուցարարները մտան ներս և Եպարքոսական պաշտօնատան սանդուխները գրաւելով սկսան պահանջել որ Թահլիճը գայ ժողովուրդը ապահովցնէ պատերազմի յայտարարութեան մասին։ Իսկոյն գոցուեցան պաշտօնատան ներքին դուռները, ինչ որ կատղեցուց ցուցարարները։ Մէկ քանի ուսանողներ, ինչպէս նաև Իթիհատական ճառախօսներ, Համալսարանին դրօշը սանդուխներուն վրայ բարձրացնել տալէ վերջ, սկսան ամենագրգռիչ ճառեր արտասանել. բոլոր խօսողներն ալ մեծ տպաւորութիւն կը գործէին, որովհետեւ ժողովուրդին քով բուռն զայրոյթ կար արդէն Պալքանեան Պետութեանց դէմ. անոնց կողմէ Օսմ. Կայսրութեան ասպարէզ կարդացուիլը ինքնին անարգանք մըն էր զոր ոչ մէկ լաւ Թուրք կ'ուզէր տանիլ. Թուրք ժողովուրդը, իր անցեալ յաղթանակներուն յիշատակով գեղուն, իրօք կուսակից էր պատերազմի։ «Դեռ երէկ մեր սեղանէն կշտացող այդ չուներուն (Պալքանեան Պետութեանց) ականջէն քաշելու է», կը գոռար ժողովուրդէն մէկը։ Ուրիշներ՝ Թուրք մամուլին մէջ արձանագրուած բրուտ նութեանց լուրերուն ակնարկելով կը պոռային թէ «Պալքանեան չուները Իսլամութիւնը ոտնակոխ կ'ընեն», «Իսլամ կիներն ու աղջիկները կը բռնաբարեն», «Մզկիթներ եկեղեցիի կը վերածեն» և «Կ'անարգեն վեց դարերու յաղթանակներով չքուած կայսրութիւն մը, որ սակայն կրնայ չանոչիներու (Պալքանեան Պետութեանց) այդ կոյտը կրունկի միակ հարուածով մը ճզմել»։ Կային նաև պարզամիտները, որոնք կը հարցնէին թէ արդեօք Սերպիայէն ճամբայ չկա՞յ Իտալիա անցնելու, և Տրիպոլսոյ մէջ չարունակուող պատերազմին հաշուեյարդարութիւնը Հռոմի մէջ ընելու համար...

Ճառախօսներուն բուռն կատաղութիւնը սակայն Պէրլինի Դաշնագրին 23րդ յօդուածին դէմ էր։ «Թահր օղուև եիրմի իւչիւնճի մաատե» կը պոռային ամէն կողմէ. իսկ բեմին վրայէն, իրարու եւէք խօսք առնողներ կը բացատրէին ժողովուրդին թէ այդ յօդուածին ընդունելութիւնը վերջ կու տար Թուրքիոյ ներքին անկախութեան, թէ տուով այլևս

Բումէլի չէր մնար Կայսրութեան ձեռքը, և թէ ատիկա մեծագոյն նախատինքն էր զոր Թուրքիա ու Թուրքերը կրնային կրել երբեք։ «Մեռա՞ւ այս դիւցազն ազգը, իր զաւակները ո՞ր օրուան կը սպասեն արդեօք... մենք ահա պատրաստ ենք մեր արիւնին յետին կաթիլը թափելու, հայրենիքին մատ մը հողի անգամ բաժանումը չթոյլատրելու համար»։ Բոլորը, բոլորը, այդպէս զինուորագրուելու, «անարդ չուներուն» դէմ քալելու և զանոնք ճզմելու պատրաստակամ ըլլալ կը յայտարարէին։

Ամբոխը որ դուրսը և Բ. Դրան բակին մէջ խռնուած էր, համակրութեամբ կ'ողջունէր այս հայրենասիրական պոռթկումը։ Եւ սակայն, Դահլիճը միշտ կը յամառէր չերևալ։ Ցուցարարները պահ մը դադրեցուցին ճառերը և իրենց բովանդակ ճիգը սկսան թափել՝ Սպարքոսը դուրս բերել տալու համար։ Ժամ մը անցած էր արդէն, բայց միշտ ապարդիւն։ Մշտապէս և յամառօրէն կրկնուող հրաւէրներու վրայ, Ահմէտ Մուխթար փաշա լուր ղրկեց թէ ներսը կարևոր խորհրդակցութիւններով զբաղած են, և թէ կ'աշխատին ազգին բաղձանքներուն համաձայն լուծում մը տալ խնդրին. կը վստահեցնէր նոյն ատեն ժողովուրդը թէ Դահլիճը պիտի կատարէ իր հայրենասիրական պարտականութիւնը ու կը հրաւիրէր զայն որ ցրուի և սպասէ ապահով։ Այս պատասխանը սակայն բոլորովին գրգռեց ցուցարարները. «Երբ առջի օր կայս. Պալատ գացինք, պոռացին, Սուլթանը իսկոյն փութաց մեզի երևալ. Մուխթար փաշան Սուլթանէն բա՞րձր է որ չի հաճիր դէմքը ցոյց տալ»։ Ցետոյ յառնեցին թէ մինչև որ նախարարապետը չգայ և զիրենք չապահովցնէ թէ Յդրդ յօդուածը չպիտի ընդունուի, պիտի մնան այդտեղ. տեղի չպիտի տան նոյն իսկ բռնութեան առջև։ Ամէնէն կատաղիները կը գոռային. «Աւելի լաւ է որ ամէնքս ալ մեռնինք այստեղ, քան Կայսրութեան ճակտին նետուած այդ անարգանքը տանինք»։ Վերջապէս նախարար մը դուրս ելաւ՝ ի դիմաց դահլիճին՝ և ուզեց խօսիլ. սակայն ցուցարարները հայհոյներով խափանեցին անոր ձայնը. «Մուխթար փաշան. Մուխթար փաշան, ուրիշ մարդ չենք ուզեր», կը կրկնէին։ Քիչ առ քիչ կը յայտնուէր ցոյցին բուն բնոյթը. ապահովաբար դահլիճը տապալելու փորձ մըն էր եղածը, ինչ որ իշխանութեան գլուխը պիտի վերադարձնէր Իթիհատը, որ անպայման պատերազմի կողմն էր։ Պապը Ալիի չուրջը հետզհետէ խտացող ժողովուրդը, որքան ալ մեծագոյն մասամբ չէզոք ու անտարբեր մարդոցմէ կը բաղկանար, կրկին մեծ ոյժ մըն էր ցուցարարներուն համար. լոկ անոր ներկայութիւնը՝ ժողովրդային հսկայ չարժման մը երևոյթը կու տար բուռ մը համալսարանականներու կողմէ սարքուած այդ ցոյցին։

Մինչդեռ բազմութիւնը այդպէս կը խլրտէր ու ճառերը կը վերսկսէին, այս անգամ դահլիճին դէմ, յանկարծ փողի մը ձայնը հնչեց պոռոտային բարձունքէն։ Նազըմ փաշա որ Բ. Դուռ կը գտնուէր, վտանգը նախազգալով հեռաձայնով զինուոր ուղած էր պատերազմական նախարարութեան պաշտօնատունէն։ Ցուցարարները «կեցցէ՛ բանակը» աղաղակներով և բուռն ծափերով ընդունեցին զինուորները։ Զիաւոր սպայ մը որ Ջոկատին կը հրամայէր, վայրկենաբար չքջապատուեցաւ,

վար առնուեցաւ ձիէն, ուսամբարձ բերուեցաւ ներս, եպարքոսական դիւանին սանդուխներուն վրայ։ Ցուցարարները դիւրաւ չահեցան զայն։ «Հայրենիքին ծառիկներն ենք մենք. Կայսրութեան վառուած յոյսն ենք

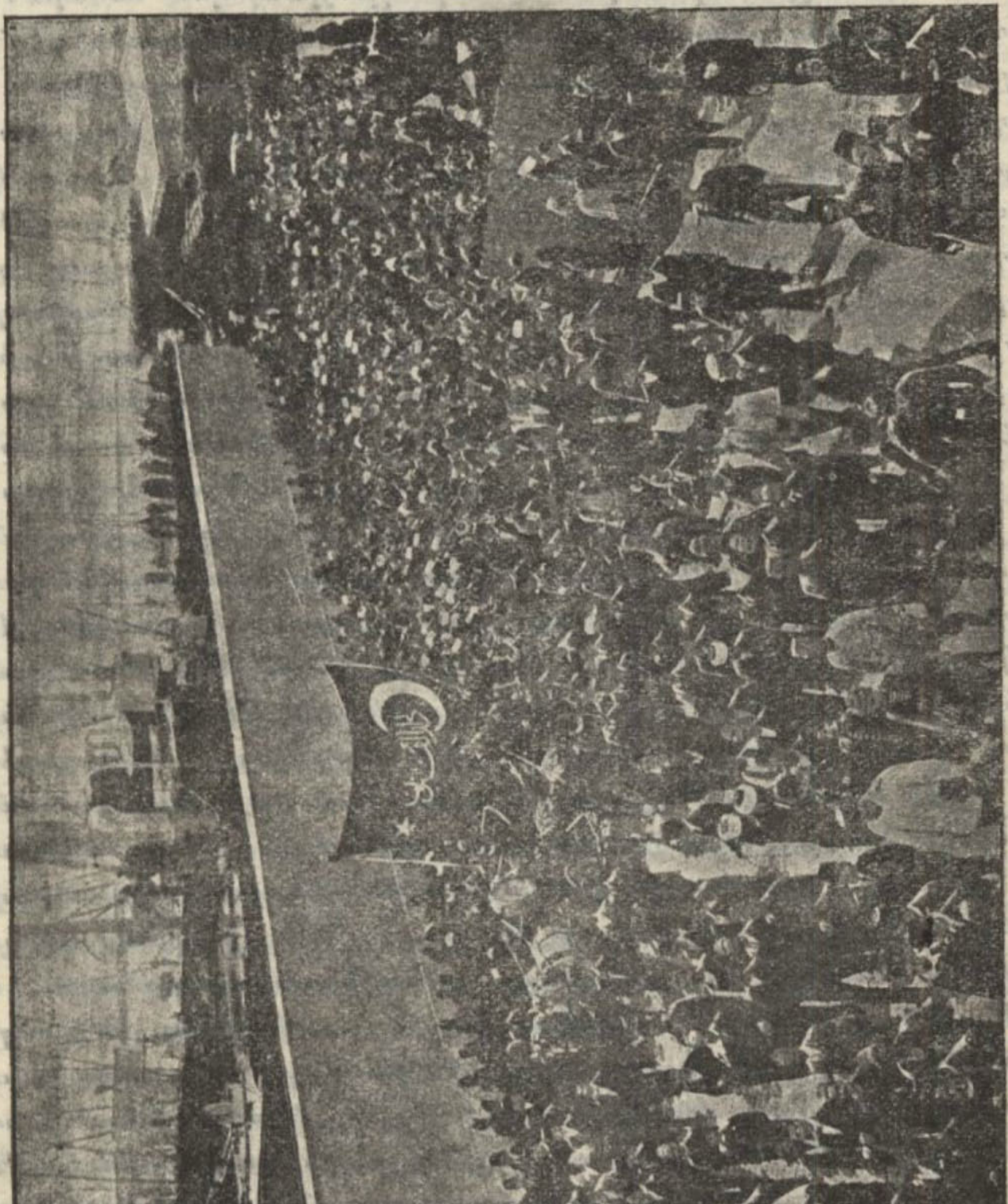

Համալսարանական ուսանողներու ցոյցը

մենք, և ամէնքս ալ ուրիշ բան չենք պահանջեր, այլ միայն սրբել այս արատը երկրին ճակտէն», կը պոռային համալսարանականները, աւելցնելով թէ թշնամին, այդ բոլոր «անարգ չուններուն դէմ խնայուած զինուոր-

ները իրենց դէմ կը ղրկեն»։ Սակայն որ զիրենք ցրուելու եկած էր, իր կարգին հայրենասիրական պատերազմաշունչ ճառ մը արտասանեց ու դարձեալ ուսամբարձ վերադարձուեցաւ իր զինուորներուն մօտ, որոնք վանդակապատէն դուրս փողոցը կը սպասէին, և որոնք իջան պողոտան ի վար, ու վանդակապատին կռնակի դռնէն անցան Պապը Ալիի կռնակը,

Թուրք և Գարատաղեան բանակներու դիրքը պատերազմի յայտարարութեան միջոցին

ժողովուրդը ազատ ձգելով որ ուզածը ընէ՝ ասդին։ Հարկ եղաւ նոր զինուոր ուզել պատերազմական նախարարութենէն։ Սակայն որ այս անգամ Պապը Ալի փութացող ջոկատին կը հրամայէր, իր պարտականութիւնը խղճմտօրէն կատարեց, առանց կարեւորութիւն ընծայելու ցուցարարներու ո՛չ գոռում գոչումին, ոչ ալ ծափերուն։ Իր հրամանին վրայ, զինուորները անմիջապէս ճեղքեցին բազմութիւնը, խոյացան դէպի եպարքոսական պաշտօնատան դուռը, և անկէ ցուցարարները վանեցին։ Մէկ քանի համալսարանականներ ուզեցին ընդդիմանալ՝ գոնէ դրօշը այնտեղ պահելու համար, բայց սակայն կէս միջոցներու մարդը չէր. զինուորներէն

մէկ մասին հրամայեց ապակիները կոտրելով մտնել ներս՝ նախարարները պաշտպանելու, մինչդեռ միւս մասը մավզէրները կը լեցնէր՝ ամէն պատահականութեան դէմ պատրաստ գտնուելու համար։ Քիչ ետքը հասան նաեւ ուրիշ ջոկատներ, որոնք դիրք բռնեցին Պապը Ալիի բակին մէջ։ Այն ատեն միայն՝ այլեւս կարգ կանոնը պահպանելու ապահով Մուխթար փաշան, նախ իր զաւակը՝ ծովային նախարար Մահմուտ Մուխթար փաշան դրկեց, յետոյ ինք անձամբ երեւցաւ ցուցարարներուն, որոնք կը շարունակէին պոռալ. «Անկցի՛ 23րդ յօդուածը… կեցցէ՛ պատերազմը…»։ Հայր եւ որդի երկու նախարարները փոխն ի փոխ խօսեցան ժողովուրդը համոզելու համար թէ փրկութիւնը անպատճառ պատերազմին մէջ չէ։ Ծովային Նախարարը՝ ինչպէս Նախարարապետը՝ զինուորական փառաւոր անցեալի տէր մարդիկ էին. առաջինը հելլէնական պատերազմին մէջ խեկ երկրորդը ռուսական պատերազմին մէջ հերոսաբար կռուած էին. այդ տեսակ անցեալ մը ունեցող մարդիկ կրնա՞յին սոսկալ պատերազմէն։ Այս հարցումը ուղղեցին ցուցարարներուն, որոնք չկրցան տարակոյսի ենթարկել իրենց զինուորական արժանիքը։ Բայց ահա երիտասարդ մը, էնիս Ավնի պէյ, այն որ «Ագա Կիւնեշիւզ» կեղծանունով վերոյիշեալ յօդուածը հրատարակած էր Թանինի մէջ, ի դիմաց Համալսարանի իր ընկերներուն խօսք առնելով, «Փաշա, ըսաւ, դուն երէկուան «Ղազի»ն ես. այս բոլոր երիտասարդները որոնք հայրենիքին ծաղիկն են, վաղուան «Ղազի»ները ըլլալ կ'ուզեն. անոնք ամէնքն ալ պատրաստ են իրենց կեանքը զոհելու. երբ հայրենիքը այս տեսակ պաշտպաններ ունի, ինչպէ՞ս ընդունիլ 23րդ յօդուածը, որ ազգին կուշտին մխուած դաշոյնի հարուած մըն է ինքնին(*)»։ —«Գահր օլսուն, գահր օլսուն 23ճի մասոն…», կը պոռային միւսները։

Այն՝ ատեն Ահմէտ Մուխթար փաշա նոյն այդ յօդուածին և առհասարակ բարեկարգութեանց պատմականը ըրաւ հակիրճ բայց մէթոտիկ կերպով մը. յիշեց ռուսական վերջին պատերազմը՝ որու միջոցին նախ յաղթական էր Օսմ. Կայսրութիւնը. «Պարտքերնիս կատարեցինք», յարեց համեստօրէն, չուզելով յայտնել թէ Օսմ. բանակը այդ անդրանիկ վազանցուկ յաջողութիւնը մասնաւորաբար իրեն կը պարտէր. յետոյ նկարագրեց նաեւ ձախորդութեան օրերը, երբ Օսմ. բանակները ընկճուեցան իրենցմէ շատ աւելի զօրեղ ոյժերու տակ և թշնամին հասաւ Պոլսոյ դուռը, տէրութիւնը բռնադատելով ստորագրելու Սան Ստէֆանոյի Դաշնագիրը, «պիր մասգարա շէյ», ինչպէս կը կոչէր զայն։ Տերունի նախարարապետը անցաւ Պէրլինի Դաշնագրին, և շատ նուրբ ու անժխտ սրամտութեամբ յայտնեց թէ ինչպէ՛ս ծնաւ 23րդ յօդուածը։ «Մեզի համոզեցին թէ, ըսաւ, իսկական հաւասարութիւն չկայ երկրին մէջ. և թէ ատիկա պատճառ կ'ըլլայ որ քրիստոնեայ տարրերը կարգ մը նեղութեանց են-

---

(*) Երբ շաբաթ մը վերջ կառավարութիւնը դրօշի տակ կոչել Համալսարանական ուսանողները, հազիւ 10-20 հոգի միայն ներկայացան. այդ օրուան խոստումը թէ պատրաստ են իրենց արիւնին վերջին կաթիլը թափելու, շուտով մոռցուած էր։

թարկուին. կ'երեւայ թէ մեր պետական մարդոց ըմբռնած հաւասարութիւնը և տէրութեանց հասկցած հաւասարութիւնը բոլորովին տարբեր բաներ էին, որովհետեւ ճիշտ այդ միջոցին ուր տէրութիւնները ամէնէն աւելի կը պնդէին թէ հաւասարութիւն չկայ, մեր պետական մարդիկն ալ ամէնէն աւելի կը պոռային թէ երկրին մէջ հաւասարութիւնը կատարեալ է։ Զօրաւոր՝ տէրութիւններն էին. և անոնց խօսքը առաջ քալեց. արդիւնքը եղաւ 23րդ յօդուածը, որուն հիման վրայ պատրաստուեցաւ 1880ի Նահանգային Օրէնքը։ Վերջէն սակայն, տէրութեան բարւոք վարչութեան ընդունուած եղանակները կարելի չեղաւ հաշտեցնել այդ օրէնքին հետ. տեսնուեցաւ որ օգուտէ աւելի վնաս առաջ պիտի գայ, և թողուեցաւ անգործադրելի»։ Ասիկա չիտկէ չիտակ ըսել էր որ քսան կամ երեսուն տարի առաջ «տէրութեան բարւոք վարչութեան ընդունուած եղանակներուն անհամապատասխան» այդ օրէնքը՝ քսան կամ երեսուն տարի ետք նոյնքան անհամապատասխան պիտի երեւայ երբ գործադրութեան դրուի, և թէ վաղը միւս օր նորէն մէկ կողմ պիտի նետուի։ Բայց փոչան չրջապատող տաք գլուխները չկրցան այս նրբութիւնը հասկնալ. ինքզինքնին «հայրենիքին ծաղիկները» անուանող այդ համոզատրանական երիտասարդներուն կարգին գտնուեցան նոյն իսկ մէկ քանի հոգի որոնք չվարանեցան աղաղակելու. «Անկի՛ հաւասարութիւնը... մենք հաւասարութիւն չենք ուզեր...»։ Հօրմէն ետք, վերջին անգամ մըն ալ խօսք առաւ Մահմուտ Մուխթար փաշա, վստահեցուց ժողովուրդը որ եթէ կայսրութեան պատիւը վտանգուած ըլլայ, բնաւ չպիտի վարանին պատերազմ յայտարարելու, և թէ ինք էն առաջ պիտի մեկնի կռուի դաշտը, հրաժարելով իր նախարարի պաշտօնէն (*)։ — «Մինչեւ այն աստեն, յարեց, թողէք որ հանդարտ գլխով մեր գործին նայինք, մի՛ պահանջէք որ յայտնենք մեր ընթիքը. մենք սահմանադրական դահլիճ մըն ենք, լոկ ներկոխանական ժողովին պատասխանատու. վաղը միւս օր՝ երբ ընտրութիւնները կատարուին և Խորհրդարանը գումարուի, այնտեղ կուտանք մեր գործերուն հաշիւը»։

Տակաւ առ տակաւ ցուցարարներուն մէջ վհատութեան մօտեցող թուլութիւն մը առաջ եկած էր. կային տակաւին անհաչտներ որոնք չէին ուզեր կլլել երկու Մուխթար փաշաներուն պլորած դեղահատերը, բայց յայտնի էր որ Պապը Ալիի բակին մէջ համախմբուած զինուորական ոյժը չլատած էր իրենց խանդը։ Միւս կողմէ՝ Դահլիճին համակիրներ ալ փութացած էին խմբուիլ նախարարապետին շուրջը, և արդէն իսկ մէկ քանի կծու բառեր փոխանակուած էին երկու կողմերուն միջեւ։ Համալսարանական-Իթիհատական հատուածը քայքայուեցաւ, և Մուխթար փաշայի ներս քաշուիլը վերջ տուաւ ցոյցին։ Ցուցարարները, Համալսարանին դրօշը առջեւնին ձգած, սկսան՝ մեկնիլ Պապը Ալիէն, «Կեցցէ՛ պատերազմը». «Անկի՛ 23րդ յօդուածը», «Միջամտութիւն չենք ուզեր». աղա-

(*) Մահմուտ Մուխթար փաշա իր խոստման հաւատարիմ մնաց. հազիւ թշնամութիւնները սկսած, փութաց կռուի դաշտը, ուրկէ քիչ ետքը Պոլիս պիտի բերուէր ծանրապէս վիրաւորուած։

դակելով։ Իսկ ժողովուրդը՝ եղանակաւոր կերպով կը կրկնէր այլեւս ռո-վոթական յանկերգ դարձած պատերազմի պահանջը. «Հա՛րպ խպհրիզ... հա՛րպ... հա՛րպ... հա՛րպ..., հարպ խպհրիզ... հա՛րպ... հա՛րպ... հա՛րպ...»։

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՑԱՑՏԱՐԱՐՈՒԹԵՆԷՆ ԵՏՔ

Գարատաղի գործակատար Գ. Բլամէնաց, պատերազմի յայտարարութիւնը Նորատունկեան էֆէնտիի յանձնելէ վերջ կը մեկնի Պապը Ալիէն

Վերջին ցոյցը եղաւ ասիկա Պոլսոյ մէջ, որովհետեւ նոյն գիշերն իսկ կառավարութիւնը կայսերական Իրատէով վերահաստատեց պաշարման վիճակը, զոր Իթիհատի անկումէն բաւական վերջ, Սեպտեմբեր 4ին վերացուցած էր՝ իր ազատամտութեան մասին ապացոյց մը ընծայած ըլլալու համար. պաշարման վիճակի հրամանագիրը կ'արգիլէր փողոցներու և հանրային վայրերու մէջ հրապարակախօսութիւն կատարել, միթինկ գու-

մարել, ցոյցեր սարքել, ինչ որ ցոյցերու չրջանը կը փակէր։ Նոյն գիշերը՝ Տպագրական Տեսչութեան մէկ հրամանագիրն ալ թերթերուն կ'արգիլէր ցոյցին նկատմամբ մինչեւ իսկ ամենաթեթեւ ակնարկութեանց հրատարակումը, անանկ որ յաջորդ առտու թերթերը լուռ մնացին համալսարանական ուսանողներու ցոյցին նկատմամբ որ կէս ապստամբութեան մը բնոյթը առացած էր ինքնին, և որուն կազմակերպիչներն ու գլխաւոր թելադիրները քիչ առ քիչ ձերբակալուելով պիտի բանտարկուէին (*)։ Ցոյցը սակայն չատ մեծ տպաւորութիւն գործեց, որովհետեւ Իթիհատականները սքանչելապէս չահագործեցին զայն, ժողովուրդը մղելով կառավարութեան դէմ, որուն համար կ'ըսէին թէ գլուխ կը ծռէ Պալքանեան Պետութեանց առջեւ, և անոնց կողմէ Թուրքիոյ ճակտին նետուած անարգանքը կը տանի։ Դահլիճը՝ այդ գրգռութիւնները նախատեսելով՝ ցոյցը ցրուելէն անմիջապէս վերջ հրատարակեց հետեւեալ պաշտօնական Ձեկոյցը.—

Կը հասկցուի որ կարգ մը սխալ գաղափարներ կազմուած են Նախարարաց Խորհուրդին կողմէ քննուելու և ուսումնասիրուելու վրայ եղող բարենորոգմանց մասին. քանի իրողութիւնը հետեւեալն է.

Ա. — Պէտք եղած բարենորոգումները տակաւին քննուելու վրայ են, և անոնց մասին խորհրդակցութիւն տեղի կ'ունենայ.

Բ. — Քննութեանց պահուն նկատողութեան կ'առնուին ազնաղան թուականներու մէջ հաստատուած օրէնքները, կանոնագիրները և ծրագիրները.

Գ. — Պէտք եղած բարենորոգումներու մասին գրի առնուելիք օրէնքին պատրաստութեան մէջ, բնական է նկատի պիտի առնուին երկրին պէտքերը և Օսմանեան հիմնական իրաւունքներն ու շահերը։

Դ. — Պատրաստուելիք օրէնքը մեր հիմնական Օրէնքին (Սահմանադրութեան) համաձայն, բնական է պիտի ենթարկուի երեսփ. ժողովոյ և Վերահսկողին վաւերացմանն։

Հետեւաբար, բացարձակապէս տեղի չկայ որ մեր ժողովուրդը, սխալ ու թերի տեղեկութեանց նայելով, ազդուի և յուզուի։

Ասիկա կէս մը ըսել էր թէ կառավարութիւնը չպիտի ընդունի 23րդ յօդուածին գործադրութիւնը, որուն դէմ կ'արտայայտուէին Իթիհատն ու առ հասարակ բովանդակ պատերազմասէր տարրը։ Բայց ճիշտ այն օրն իսկ ուր այս պաշտօնական յայտարարութիւնը կ'ըլլար, Նորատունկեան էֆ. կը խոստանար տէրութեան Պոլսոյ դեսպաններուն թէ փութով պիտի սկսին գործադրել 23րդ յօդուածը, կամ անկէ բղխած Վիլայէթներու Օրէնքը։ Դժուար կացութեան մէջ էր ուրեմն դահլիճը. ապահովաբար պատերազմ չէր ուզեր. բայց պատերազմն խուսափելու համար պէտք էր

(*) Իթիհատական Թանին միայն հակիրճ նկարագրութիւն մը հրատարակեց ցոյցին նկատմամբ, ժողովուրդին գրգռութիւնը աւելցնելու և կառավարութիւնը պատերազմէ խուսափելու անկարելիութեան մատնելու մտքով։ Թանին «Պուլկարական ապտակ» վերնագրով կը գրէր նաև հետեւեալը՝ 1880ի օրէնքին նկատմամբ. — «Մենք օրէնքը օտար դեսպաններու ճնշումին և միջամտութեան վրայ ընդունելով, կը հաստատենք թէ եւրոպա Բումէլիի և Անատօլուի նահանգներուն վրայ միջամտութեան իրաւունք ունի։ Ու գարձեալ կը բանանք այն դուռը որ գոցուած էր Սահմանադրութենէն ի վեր. պետութեան մը օրէնքը դեսպաններու կամ պալքանեան պետութիւններու կողմէ չի պատրաստուիր, այլ իր երեսփոխանական ժողովէն։ Բնական է այս տեսակ հրատարակութիւններ աւանց արդիւնքի չէին մնար։

ճկիլ տէրութեանց պահանջման առջև, ինչ որ ժողովուրդը պիտի հանէր իրեն դէմ. իսկ եթէ չուզէր ճկիլ, այդ պարագային Պալքանեան Դաշնակիցները պիտի ելլէին իրեն դէմ և պատերազմը նորէն անխուսափելի պիտի դառնար։ Ըստ բախտի կը խաղցնէր մէկ կողմէ տէրութիւնները, միւս կողմն ալ ժողովուրդը, առանց տակաւին ելից հնար մը գտած ըլլալու։ Ինք չէր որ կը վարէր դէպքերը. դէպքերն էին որ զինքը պիտի վարէին։ Իր յոյսը դրած էր այն դիմումին վրայ՝ զոր աւստրիական և ռուսական կառավարութիւնները, Պ. Իւանքարէի ծրագրին համեմատ և ի դիմաց բոլոր տէրութեանց, պիտի կատարէին միանգամայն թէ՛ Սոֆիայի, թէ՛ Պէլկրատի, թէ՛ Աթէնքի և թէ Ձէթինէէի դահլիճներուն մօտ, խաղաղութիւնը անվթար պահելու համար։ Անգամ մը որ Պալքանեան Պետութիւնները զապուէին, Բ. Դուռը հարկաւ միջոց մը պիտի գտնէր տէրութեանց պահանջը Թուրք ժողովրդային տրամադրութեան հետ հաշտեցնելու և վտանգը հեռացնելու համար։

Սակայն նորէն դէպքերը զինքը վարեցին։ Համալսարանական ուսանողներու ցոյցին յաջորդ օրը, Սեպտեմբեր 25ին, Թարատաղ պաշտօնական պատերազմ յայտարարեց Թուրքիոյ դէմ։ Պալքանեան Դաշնակիցները՝ տէրութիւնները կատարուած իրողութեան մը հանդէպ դնելու և անոնց կատարելիք դիմումը ապարդիւն դարձնելու համար, Թարատաղը կը մղէին բանալու պատերազմի շրջանը. նոյն առեն՝ տենդագին, գրեթէ հեւասպառ փութկոտութեամբ մը կը լրացնէին իրենց զինուորական համախմբութիւնն ու պատրաստութիւնները։ Այլևս յիմարութիւն էր խաղաղութեան վրայ խորհիլը։ Պատերազմի յայտարարութիւնը Թրան ծանոյց Թարատաղի գործակատար Պ. Բլամէնաց, ցերեկուան մօտ երթալով Բ. Դուռ, ուր նախարարները նիստ գումարած էին. Պ. Բլամէնաց ուղեց տեսնել արտաքին գործոց նախարար Նորատունկեան Էֆէնտին, որ անմիջապէս զինքը ընդունեց իր պաշտօնատան մէջ։ Կարճ խօսակցութենէ մը վերջ՝ Թարատաղի գործակատարը Նորատունկեան Էֆէնտիի յանձնեց պատերազմի յայտարարութիւնը պարունակող հետեւեալ յանուցագիրը. —

«Վսեմ. Տէր,

«Կը ցաւիմ որ Թարատաղի արքայական կառավարութիւնը ի զուր սպառած է բոլոր բարեկամական միջոցները՝ հաշտարար կերպով լուծելու համար այն բազմաթիւ թիւրիմացութիւններն ու վէճերը որոնք անվերջ կերպով կը ծագին Օսմանեան կառավարութեան հետ։

«Համաձայն Օգոստ. Վեհապետիս՝ Ն. Վ. Նիքօլա Ա.ի արտօնութեան, պատիւ ունիմ հաղորդելու Ձերդ Վսեմութեան թէ այսօրուընէ սկսեալ Թարատաղի արքայական կառավարութիւնը ամէն յարաբերութիւն կը խզէ Օսմ. կառավարութեան հետ, Թարատաղցւոց զինուց բախտին ձգելով ճանաչողութիւնը որքա՛ն իրենց իրաւունքներուն, այնքան նաև Օսմ. տիրապետութեան տակ գտնուող իրենց եղբայրներուն իրաւունքներուն, որոնք դարերէ ի վեր անտեսուած են։

«Կը մնամ Պոլսէն։

«Արքայական կառավարութիւնը Ձէթինէէի Օսմ. ներկայացուցչին պիտի տայ իր անցագիրները։

«8 Հոկտ./25 Սեպտ. 1912 ԲԼԱՄԷՆԱՑ»

Նորատունկեան էֆէնտիի համար նորութիւն մը չէր այս ծանուցագիրը, որուն նկատմամբ նախորդ գիշերն իսկ տեղեկութիւն ստացած էր Զէթինէէի Օամ. ներկայացուցիչ Մուխթար պէյէն։ Իր սովորական պաղարիւնութեամբ՝ արտաքին գործոց նախարարը ընդունեց Պ. Բլամէնացի ծանուցագիրը, յայտարարելով որ Օամ. կառավարութիւնը միշտ բարեացակամ եղած է իր դրացիներուն հանդէպ, բայց քանի որ հիմայ Գարատաղ կը փորձէ թշնամական ընթացք մը բռնել Թուրքիոյ դէմ և նոյն իսկ պատերազմ կը հռչակէ, Ի. Դուռը կ'ընդունի այս հրաւէրը և հայրենիքին պատիւն ու Օամ. ազգին նուիրական իրաւունքները բարձր պահելու համար կը ձեռնարկէ հարկ եղած միջոցներուն։ Պ. Բլամէնաց նոյնքան պաղարիւնութեամբ ականջ տուաւ այս պատասխանին և պահանջեց իր անցագիրները որոնք արդէն պատրաստ էին։ Գարատաղի գործակատարին մեկնելէն անմիջապէս վերջ Նորատունկեան էֆէնտի փութաց ժողովի և իր պաշտօնակիցներուն յանձնեց ծանուցագիրը։ Նախարարաց Խորհուրդը՝ պատերազմական նախարարին բացատրութիւնները և Օամ. բանակին կազմակերպութեան մասին տրուած հաւաստիքները լսելէ վերջ, որոշեց պատերազմը։ Ներքին գործոց նախարարը իսկոյն բոլոր կուսակալներուն հեռագրեց պատերազմին հռչակումը և Գարատաղի ծանուցագրին պատճէնը, որպէս զի Օամ. ժողովուրդին հաղորդուի։ Արտաքին գործոց նախարարն ալ Օամ. դեսպաններուն շրջաբերական-հեռագրով մը ծանոյց թէ Օամ. կառավարութիւնը, հակառակ զինքը տոգորող խաղաղասիրական դիտաւորութիւններուն, իր նուիրական իրաւունքները պաշտպանելու համար ստիպուած է պատերազմիլ, ամէն պատասխանատուութիւն թողլով նախայարձակին։ Ուրիշ հեռագիր մը, ուղղուած Զէթինէէի Օամ. գործակատարին, կը հրամայէր չուտով մեկնիլ Գարատաղի մայրաքաղաքէն, պաշտօնական թուղթերը յանձնելով տեղւոյն գերմանական ներկայացուցչին։

Քիչ ետքը գումարուեցաւ զինուորական խորհուրդ, նախագահութեամբ պատերազմական նախարար Նազըմ փաշայի, զինուորական անհրաժեշտ կազդարութիւններով զբաղելու համար։ Խորհուրդին կը մասնակցէր նաև Մահմուտ Շէվքէթ փաշա։ Լուր եկած էր Պոլիս թէ Գարատաղցիք և Մալիսորները Շքօտրայի լիճին մէջ գրաւեր են քաղաք տարուող մէկ քանի մակոյկ ռազմամթերքը, սպաննելով մակոյկին մէջ գտնուող զինուորները։ Ուրիշ հեռագիրներ կը յայտնէին աւելի կամ նուազ կարեւոր ընդհարումներ։ Իսկ անմեծաւորջին տեղեկութիւններ կը ծանուցանէին պատերազմական անդրանիկ գործողութիւնը, Պէրանայի պաշարումը Գարատաղցւոց կողմէ։ Պատերազմական նախարարութիւնը անմիջապէս հրամայեց Շքօտրայի ընդհ. հրամանատարին որ անցնի Սև Լերան սահմանը և քալէ Զէթինէէի վրայ։ Մինչև այն ատեն՝ Պ. Բլամէնաց Գարատաղի ատաղձագործի մը միջոցաւ վար առնել տուած էր գործակատարական չէնքին զինանշանը, և Թուրքիա գտնուող Գարատաղցւոց պաշտպանութիւնն ու պաշտօնական թուղթերը Ռուսիոյ դեսպանատան յանձնելէ վերջ մեկնած էր Պոլսէն։ Կրեթէ նոյն միջոցին Կառավարութիւնը կը հրամայէր Բերայի Մխիթարեանց անմիջապէս պատրաստել Պոլիս գտնուող

Գարատաղլիներու ցուցակը, որպէս վի վտարուին Օսմ. հողէն։ Իրիկուան կողմ՝ հեռագիրը կը հաղորդէր Անգլիոյ արտաքին գործոց նախարար Սըր Լտուար Կրէյի մէկ ճառը, որ այլևս պատերազմը անխուսափելի կը նկատէր Թուրքիոյ և ընդհանուր Պալքանեան Զինակցութեան միջև, յայտնելով որ տէրութիւնները մէկ բան միայն կրնան ընել ատկէ ետքը,— այն է պատերազմը սահմանափակել Պալքաններու մէջ։

«Հէյ՛ շիւիւր...», կը գրէր յաջորդ առտու Թանին...։ Խօսքը Թընդանօթին էր այլևս։ Իթիհատական օրկանը կ՛աւաղէր միայն որ Գարատաղ տակաւին չատ պզտիկ պատառ մըն է Թուրքիոյ կլափին համար...

ՆԱԶԸՄ ՓԱՇԱ
Հանգուցեալ Սպարապետ Օսմ. բանակին

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ՈՅԺԸ

Սեպտեմբեր 25ի կիրակին՝ Գարատաղի պատերազմի յայտարարութեան լուրը մեծ իրարանցում առաջ բերաւ Պոլսոյ մէջ։ Տակաւին մինչեւ այն առտուն չատեր լուատտա էին. բայց նոյն իսկ անոնք որոնք պատերազմը անխուսափելի կը նկատէին, ընաւ չէին յուսար որ չորս դաշնակիցներէն նախայարձակը կ՚ըլլայ փոքրիկ Գարատաղը. պահ մը անանկ կարծուեցաւ թէ Պ. Բլամէնաց միայն մէկ քանի ժամ կանխած է Պալքանեան իր պաշտօնակիցները և թէ օրը իրիկուն չեղած՝ Պուլկարական, Սերպիական և Յունական դեսպաններն ալ իրեն պիտի հետեւին։ Նոյն իսկ մէկ քանի փութկոտ թերթեր կը ծանուցանէին թէ բոլոր պինակիցները միահաղոյն պատերազմ յայտարարած են Թուրքիոյ դէմ։ Ժողովուրդը, այս վրդովիչ լուրերուն վրայ, չուտով փողոց թափած էր։ Հետաքրքիրները մինչեւ Բերա եկած էին և ժամերէ ի վեր Պուլկարական, Յունական ու Սերպիական դեսպանատուններուն առջեւ կեցած՝ պինակիցներու վար առնուելուն կը սպասէին։ Բայց ամէնէն աւելի խիտ բազմութիւն խառնուած էր Պապը Ալիի պողոտային երկայնքը, թերթերու խմբագրատանց առջեւ, որոնց դրան մօտ դետեղուած սեւ տախտակներու վրայ կաւիճով արձանագրուած էին պատերազմի յայտարարութեան վերաբերող անցքերը։ Կառավարական թերթ մը՝ Ալիմտար՝ արդէն իսկ 1200 Գարատաղցիներ մեռցուցած էր... սեւ տախտակին վրայ, ծանուցանելով փառաւոր յաղթութիւն մը, որ դարձեալ նոյն տախտակէն զատ ուրիշ ո՛ւէ տեղ պոյութիւն չէր ունեցած(*)։ Մէկ քանի իշխաններ որոնք հրապարակուած էին,

(*) Ամբողջ պատերազմին տեւողութեան ընթացքին Թուրք մամուլը, երեն հետ քաշելով նաև Պոլսոյ տարբեր լեզուներով թերթերը, միշտ այդպէս երեւակայական յաղթանակներ արձանագրելէ չդադրեցաւ. Պուլկարները Պոլսոյ դուռներուն առջեւն

հակառակ չորս հինգ տող, և այն ալ ամէնուն ծանօթ պատերազմի յայտարարութեան լուրը միայն պարունակելնուն, վայրկենաբար ձեռքէ ձեռք խլուեցան 20 փարա դնով։ Կարդալ չգիտցող ծերուկի թուրքեր կը կեցնէին իրավէ ունեցողները, կը խնդրէին որ կարդան, և թուրք ցեղին երբեմնի յաղթանակները մտաբերելով ուրախութեամբ ու թեթեւցած կ'ընդունէին պատերազմի յայտարարութեան լուրը։ Հակառակ պաշարման վիճակին, ահագին բազմութիւն կար մանաւորաբար Պապը Ալիի չուրջը. ամէն մարդ լուր կը խնդրէր, և գրեթէ ամէնուն բերանը Պուլկարիոյ անունը կար. ան էր բուն թշնամին, լրջագոյն ու զօրեղագոյն հակառակորդը, և մարդիկ անհամբեր կ'ին գիտնալու թէ ինչ ընթացք բռնած է Դարատաղի կողմէ պատերազմ յայտարարուելէն ասդին։ Պապը Ալին ձիաւոր զինուորներու ջոկատի մը հակութեան յանձնուած էր համապատասխանականներու վերջին ցույցն ի վեր. սակայն ժողովուրդը ո՛եէ թշնամական տրամադրութիւն չունէր. ընդհակառակը, պատերազմի յայտարարութիւնը եղած լինցած ըլլալով, որմանց հետն էր դահլիճին և չատ ալ տրամադիր ամէն կերպով ոյժ տալու անոր։ Ամէն անգամ որ ներսէն լուր կուգար ձեռք առնուած պատերազմական միջոցներու մասին, անվերջ ծափեր կը թնդային չորս կողմէն. ցոյց չկար, ոչ ալ թափօր, բայց ամէն փողոց խճողուած էր ժողովրդական հաւաքոյթներով. սպաները, որոնք չատ ուրախ կ'երեւային, հազիւ տեղ մը յայտնուած՝ իսկոյն կը չրջապատուէին, և ամէն մարդ տեղեկութիւն կը հարցնէր անոնց՝ պատերազմին հաւանական արդիւնքին վրայ։ Տարակոյս չկայ որ տրուած բոլոր պատասխանները ալ ապահովիչ էին. վստահութիւնը չափազանց մեծ էր Սամ. բանակին սպաներուն մէջ. աւելի պտոյտի՝ քան պատերազմի երթալու երեւոյթը ունէին(*)։

Յաջորդ օրը՝ Պոլիս ճչմարիտ պատերազմական քաղաքի մը երեւոյթը ստացաւ բոլորովին։ Յայտնի կ'երեւար որ Դահլիճը այլեւս ամէն յոյս կտրած էր տէրութիւններէն ու խաղաղութենէն և ինք ալ տենդագին թափով մը յանձնուած էր զինուորական պատրաստութիւններու։ Կը բաւէր տեսնել փողոցներու մէջ վժտացող զինուորական եռուզեռը՝ այդ մասին ամէն տարակոյս վանելու համար։ Բոլոր զինուորական կայանները կերպարանափոխուած էին մէկ օրէն միւսը։ Թաքսիմի Մարզարան հին դարտիկ հրապարակը, աւելի ճեմելավայր քան ռազմական համախմբու-

---

էին և տակաւին Թրքական յաղթանակներուն վերջը չէր եկած։ Ի պատիւ Թանինի կ'արժէ յիշատակել որ Իթիհատական օռկանը քանիցս բողոքեց մամուլին այդ կամաւոր կուրութեան դէմ։ Ոմանք ըսին թէ ոչ այնքան ճշմարտախնդրութեան, որքան կառավարութիւնը պարտութեան լուրերով դժուարութեան մատնելու համար էր ըրածը։ Ինչ որ ալ ըլլայ նպատակը, սա ստոյգ է որ Թանին միշտ բացառութիւն կազմեց Թուրք մամուլին մէջ։

(*) Մաքրիգիւղի մէջ՝ մէկ քանի երիտասարդ սպաներ ծիծաղներով ընդունած էին Գերման սպայի մը այն յայտարարութիւնը թէ Պուլկար բանակը աշխարհի լաւագոյն բանակին՝ Բրուսիական բանակին համարժէք է և թէ Թուրքերը պէտք է այն հնարքամբ ճամբայ ելլեն որ բուն իսկ Բրուսիական բանակին դէմ կռուելու կ'երթան։

թեան կեդրոն, իր բովանդակ տարածութեամբ ծածկուած էր թնդանօթներով, կառքերով, ձիերով, մեծ մասամբ գրաւուած Պոլսոյ կառապաններէն և ախոռներէն, ու նաև վրաններով, խոտի անհամեմատ դէզերով, սայլակներով ու պատերազմական ամէն տեսակ իրերով: Նոյն տեսարանը

Թրքական Կարմիր Մահիկի կայանը Թարապօշի բարձունքին վրայ

նաև Պոլիս՝ Սպարապետութեան Դրան ընդարձակ հրապարակին մէջ, Սուլթան Պայազիտի հրապարակը և ուրիշ տեղուանք: Սիրքէճի, Երկաթուղի կայարանին յանգող բոլոր փողոցներէն անցուդարձը գրեթէ անկարելի էր: Հարիւրաւոր փոխադրակառքեր և զինուորական մէկ քանի բեռնաբարձ օթօմօպիլները որոնք Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի օրով գըն-

ուած էին, անընդհատ կ՚երթեւեկէին՝ պարէն և զանազան պատերազմական իրեղէններ փոխադրելով։ Թուրք տարրին սովորական դանդաղութիւնը մտաբերելով, այս հեւասպառ փութկոտութիւնը ճշմարտապէս հէքեաթ-նակ, անհաւատալի բան մը կ՚երեւար։ Փոխադրակառքերը հազիւ կանգ առած, վայրկենապէս կը պարպուէին, և անմիջապէս վերջ ուրիշ մը կը յաջորդէր անոր, յետոյ ուրիշ մը, և այսպէս անվերջ, մինչեւ իրիկուն, ու նաեւ գիշերը։

Ամէն գլխաւոր փողոցի մէջ անպատճառ կարելի էր տեսնել մաքուր հագուած, նոր կօշիկներով ու կազմածներով զինուորներ՝ որոնք պատերազմական նախարարութեան պաշտօնատունէն և ուրիշ զինուորական կայաններէ կ՚իջնէին Սիրքէճի՝ երկաթուղիի կայարանը։ Անցորդներու երթեւեկը դադրած էր և կառախումբերը բացարձակ կերպով յատկացուած էին մի միայն զինուորական փոխադրութեանց։ Ուրիշ ուշագրաւ տեսարան մը՝ նոյն փողոցներուն մէջ՝ շոգենաւերով, ցամաքէն, փոխադրութեան բոլոր միջոցներով հետզհետէ մրջիւններու պէս Պոլիս թափող զինուորցուներն էին, ամէնքն ալ խեղճ ու կրակ գեղջկական տարազներով, առանց կօշիկի, առանց գլխանոցի, հացի խոշոր պարկիր կռնակնին։ Խեղճերը գուշակեր էին կարծես թէ քիչ ետքը՝ Պուլկարներէն անհամեմատ աւելի անողորմ թշնամիի մը, անօթութեան դէմ պիտի ստիպուէին կռուիլ, և կրցածնուն չափ հաց առած էին իրենց հետ։ Նկուն, գրեթէ ողորմուկ երեւոյթով այս գեղջուկները, որ մը վերջ բոլորովին անճանաչելի կը դառնային զինուորական համազգեստին տակ, կը ստանային ամենատանական երեւոյթ մը, ուժի և ինքնավստահութեան կենդանի պատկերներու կը վերածուէին, անպայման վստահութիւն գոյացնելով պատերազմին արդիւնքին նկատմամբ. կարելի չէր երեւակայել թէ այդ աստիճան արի տարրերէ բաղկացած բանակ մը կրնայ երբեք պարտուիլ։ Գոռ ծափեր կը թնդային անոնց անցած ատենները. և ծափերուն կ՚ընկերանային անսահման կերպով աւելի գոռ աղաղակներ՝ երբ իւրաքանչիւր գումարտակի կանոնաւոր շարքերուն մէջէն յանկարծ կը յայտնուէր կարմիր կաշիէ պահպանակի մէջ առնուած, կամ իր ոսկեթել եզերազարդով ծալքերը հովին պարզած դրօշը։ Կային դրօշներ՝ որոնք անցեալին մէջ յաղթութեան առաջնորդած էին իրենց հետեւող զինուորները, ինչպէս ցոյց կուտային ձողերուն կատարը կախուած պատուանշանները։ Խանդավառութիւնը մեծ էր նաեւ Թրքուհիներուն քով. կառքերու մէջէն կէս մէջքով դուրս կախուած, իրենց մանրիկ ձեռքերը կը շարժէին անընդհատ ծափերով, և կամ իրենց մետաքսեայ անուշահոտ թաշկինակները, —ասեղնագործութեան պզտիկ գլուխ-գործոցներ,—կը ճօճէին՝ «Եաշայըն, շանընըզ արթսըն» (Ապրիք, փառքերնիդ աւելնայ) պոռալով։

Պոլսոյ բոլոր կէտերուն վրայ՝ զօրքն ու ժողովուրդը նոյնացած էին իրարու հետ։ Զինուորական մեծ կայքերու, գլխաւոր զօրանոցներու ընդհանուր թոհ ու բոհին մէջ անոնք իրար կը սրտապնդէին, ոմանք նաեւ իրարու խնդակցութիւն կը յայտնէին։ Շատ զինուորներ, Պոլսեցիները մանաւանդ, իրենց ազգականներէն շրջապատուած՝ կ՚ողջագուրուէին ա-

նոնց հետ։ Փիչերը տխուր էին. զինուորական ցոյց քան պատերազմ ընելու տխմար ու վնասակար հաւատքը հետզհետէ աւելի կը տարածուէր անոնց մէջ։ Զօրանոցներու առջև, Թուրք կիներու առընթեր, բազմաթիւ էին նաև քրիստոնեայ կիները, որոնք իրենց զինուոր զաւակներուն վաշտին մեկնելուն կը սպասէին, վերջին նայուածք մը, ամէն ըղձում, ամէն զգացում իր մէջ պարփակող, լուռ բայց անսահման կերպով խօսուն դերագոյն նայուածքը փոխանակելու համար։ Անոնց մէջ՝ լացողները շատ էին. ոմանք իրենց մէկ հատիկ զաւակը կը ղրկէին, ոմանք նշանած մը, ամուսին մը. նոյն ցաւի քոյրերն էին ամէն ազգէ կիներն ալ անխտիր, գրեթէ իրարու վշտով կը մխիթարէին ինքզինքնին. տառապող սիրտը շուտով կը սրտապնդուի, երբ իրեն պէս տառապող ուրիշ սրտերու ցաւագին զարկը կը զգայ իր մօտ։ Աւելի տխուր էին այն կիները, որոնց զաւակը կամ սիրելին առած տարած էին յայտնի չէ թէ ուր, չէին գիտեր թէ ո՞ւր գացած է, ո՞ր կողմ, ո՞ր զօրանոցը կը գտնուի, և իզուր կը հարցնէին հանդիպողին, հետք մը գտնելու, այդ հետքին ետեւէն սուրալու, վերջին անգամ մըն ալ իրենց զաւակը տեսնելու համար։

Եղերականին քով նաև զուարճալին, — ձիերու ու խարազանի որսը, յանձնուած ընդհանրապէս տգէտ զինուորներու, որոնք նոյն իսկ զինուորական իշխանութեանց կողմէ տրուած արտօնագիրները չէին ուզեր ճանչնալ, կարդալ չգիտնալնուն։ Կառքին մէջ յաճախորդ ըլլար կամ ոչ՝ իրենց համար նոյնն էր. կառքը կը ձգէին փողոցին մէջտեղը, ձիերն ու կազմածները առնելով։ Եւրոպական դեսպանատան մը զինուորական կցորդը որ Թարափիայէն Բերա կուգար կնոջը հետ, նոյն բախտին ենթարկուած էր. այր ու կին ստիպուած էին երեք քառորդ ժամուան ճամբայ հետիոտն կտրել, Բերա հասնելու համար։ «Դրաւուած ձիու տէրերուն ձեռքը կուտային տարտամ թուղթ մը որուն շնորհիւ, տարտամ թուականի մը մէջ, տարտամ գումար մը պիտի կարենար ստանալ(*)»։ Դրաւուած էին նաև թրամվէյի ձիերը, ինչ որ աստիճան մը աւելի մեծցուցած էր երթևեկի դժուարութիւնները։ Ձիու այս պակասը զգալի եղաւ մանաւանդ եւրոպական թերթերու թղթակիցներուն, որոնք, պատերազմի դաշտը մեկնելու համար կենդանիի պէտք ունէին։ Իլլիւսթրասիօնի թղթակից Պ. Ժօռժ Ռէյմօն, լսած ըլլալով որ Յոյն մը ձի մը պահած է և տրամադիր է զայն ծախելու, շիտակ անոր կը դիմէ ձին գնելու։ Յոյնը, հազար ու մէկ վարանումներէ վերջ, խանութի մը ներքնամասը կ'առաջնորդէ զայն. այնտեղ՝ ուրիշ երկու հոգի բրիչ մը առնելով զգուշութեամբ կը բանան հողի տակ ծածկուած կափարիչ մը որ գետնափորի մը մուտքն էր։ Յոյնը գրեթէ թաղած էր իր ձին, ինչպէս իր նախահայրերը իրենց գանձը կը թաղէին։

Ամբողջ երկու շաբաթ Պոլիս այս զինուորական տեսարանները պարզեց անընդհատ։ Զօրահանութիւնն ու զինուորական առաքումները շարունակուեցան անթերի կանոնապահութեամբ մը որ գրեթէ անօրինակ բան էր

(*) Au chevet de la Turquie, par Stéphane Lauzanne.

Թուրք բանակին տարեգրութեանց մէջ։ Ամէն օր 15,000 զինուոր Ասիայէն Եւրոպա կ՚անցնէին. ոմանք երկաթուղիով կու գային մինչեւ Հայտար փաշա(*), կը լեցուէին մաւունաներու մէջ, կ՚անցնէին Պոլիս, եւ առանց դադար առնելու՝ հագուելով ու իրենց կազմածները ընդունելով կը մըտնէին Սիրքէճիի կայարանը, անմիջապէս մեկնելու համար դէպի Թրակիոյ մէջ գործող Արեւելեան բանակը։ Ուրիշներ կանգ կ՚առնէին Նիկոմիդիա, եւ անկէ շոգենաւերով կ՚ելլէին շիտակ Սան Ստէֆանօ, ուր ահագին բանակ մը ամէն օր կը կազմուէր ու կը մեկնէր երկաթուղիով, տեղի տալու համար ուրիշ բանակի մը որ նոյնպէս պիտի մեկնէր օր մը ետքը։ Պոլսէն անցնող իւրաքանչիւր զինուոր ոտքէն մինչեւ գլուխը նոր հագուած էր. կը կրէր խաքի համազգեստ եւ մոխրագոյն վերարկու, ինչպէս նաեւ շայաքէ տաք ֆէսիկ մը. ունէր փոքր պայուսակ մը, փամփուշտի գրպանակներ եւ կտաւէ նոր պայուսակ մը, որուն մէջ սակայն ուտելիքի քանակութիւնը շատ վտիտ էր։ Ինչպէս դիտել կուտայ Մաքէնի թղթակիցը, Թուրք զինուորին համար անսովոր այս նոր հագուստն ու կազմածները ամբարուած էին շնորհիւ Իթթիհատի տիրապետութեան շրջանի պատերազմական նախարարին, Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի։ Հազիւ պաշտօնի կոչուած, փաշան ամբողջ ամիս մը փակուած մնացած էր իր պաշտօնատան աշխատութեան խուցին մէջ. հոն կ՚ուտէր, հոն կը պառկէր ու կը շրջէր. ի զուր զինքը Նախարարաց Խորհրդոյ նիստերուն կը հրաւիրէին։—«Այնտեղ չափազանց կը խօսին եւ ան ալ բոլորովին անշահ բաներու վրայ»,—կ՚ըսէր՝ իր մերժումը արդարացնելու համար։ Կարելի չէր ըլլար նաեւ զինքը Խորհրդարան բերել։ — «Երբ դրամի պէտք ունենամ, այն ատեն միայն պիտի երթամ հոն»—կ՚առարկէր։ Իրօք խնդրեց այդ դրամը, նոյն իսկ շատ դրամ խնդրեց։ — «Ի՞նչ պիտի ընէ այսքան դրամը», կը հարցնէին չարամիտներ։ Մահմուտ Շէվքէթ փաշա ուսերը կը ցնցէր անտարբերութեամբ ու կը պատասխանէր. — «Օր մը պիտի հասկնան թէ ինչ կ՚ընեմ դրամը»։ Իրաւունք ունէր. զօրահանութեան օրերուն հասկըցուեցաւ թէ ինչ կ՚ընէր իր խնդրած խոշոր վարկերը, որոնք երկրին հասոյթներուն մեծագոյն մասը կը կլանէին։ Բայց վերջապէս դիւրին բան չէր աւելի քան 250,000 հոգիի համար հագուստ ու կազմած ամբարել։ Էն առաջ մեկնող զինուորներուն ոչինչ պակսած էր. քիչ առ քիչ՝ զինուորական շտեմարանները սկսած էին պարպուիլ. եւ ահա տակաւ երեւան ելան Համիտեան օրերու զինուորներուն կապոյտ շայաքէ ողորմուկ համազգեստներն ու վրանոցները. օր պիտի գար ուր անոնք ալ պիտի պակսէին։

Բայց աղէկ հագուած ըլլային թէ գէշ, զինուորները բնաւ չէին տըրտընջար. «զբօսական պտոյտ»ը զոր պիտի ընէին դէպի Սօֆիա եւ այլուր, չափազանց հրապուրիչ էր ինքնին՝ ամէն զրկանք իբր հեշտանք ընդունիլ տալու համար պատերազմի այդ նախօրեակին մէջ, ուր իրենցմէ ոչ ոք

(*) Անատոլըի երկաթուղիի գիծերուն վրայ ալ դադրած էր ճամբորդներուն երթեւեկը եւ կառախումբերը յատկացուած էին միայն զինուորական փոխադրութեանց։

մտքէն կ'անցընէր թէ պատմութեան արձանագրած ամէնէն ահաւոր աղէտներէն մէկուն զոհերը պիտի դառնան քիչ ետքը։ Անոնք ինքզինքնին կ'ուտէին Սան Սթէֆանօի բանակատեղին մէջ, անհամբեր վայրկեան մը առաջ մեկնելու պատերազմի դաշտը։ Մաթհիի Թղթակիցը որ մանաւոր Թոյլտուութեամբ գացած էր Սան Սթէֆանօ, հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ այնտեղ պարզուած տեսարանը.—

«Երբ հասայ բանակատեղը որ կայարանին կիսը կը գտնուի, տեսայ զինուորներ որոնք կամ սպայի մը չուրջը խմբուած տեսական ծանօթութիւններ կը ստանային պատերազմի մասին, կամ իրենց կաշեսարքը կը չակէին։ Կորովի և ամրակուռ մարդիկ էին, վերէն վար նոր հագուստներով, ճիշդ անոնց պէս զորս տեսած էի Պոլիս՝ Սիրքէճիի մէջ։ Մօտեցայ անոնցմէ մէկուն և սկսայ զինքը հարցափորձել։ — «Ո՞ւրկէ կուգաս»։ — «Էնկիւրիէն»։ — «Քանի՞ օրէն հոս եկար»։— «Եօթ օրէն»։ — «Շատ զինուոր մնացի՞ն այնտեղ»։ — «Օ՜հ, այո՛, հազարներով և հազարներով»։ Ու զինուորը ձեռքի շարժումով մը անջրպետին անսահմանութիւնը ցոյց կուտայ։ — «Ի՞նչ օրական կը ստանաս»։—«Երեք դրուշ»։ — «Կանոնաւորապէս կը վճարե՞ն»։ — «Շատ կանոնաւոր կերպով, հիմայ ստացայ նորէն»։ — «Ե՞րբ կը յուսաս Էօիրնէ վերադառնալ»։ — «Երկու ամիսէն. պտոյտ մը ընելու համար միայն եկած ենք այս կողմերը»։—«Անդին մնացած բաներ չկա՞ն զորս կարօտցած ըլլաս»։ — «Նուագածուները միայն կարօտցած եմ. բայց չուտով հոս կուգան. անոնց պէտք պիտի ունենանք՝ Պուլկար աղջիկները պարել տալու համար»։ Այդ միջոցին խոշոր շարժում մը տեղի ունեցաւ։ Մեկնելու պատրաստ կառախումբ մը սկսաւ սուլել. իսկոյն անոր մօտեցայ։ Կառախումբը ունէր վաճառքի յատուկ տասնըհինգ վակոններ. որոնցմէ չորսը կամ հինգը բաց էին ու միւսները գոց։ Իւրաքանչիւր վակոնի վրայ՝ ֆրանսերէն և թուրքերէն գրուած էր «35 մարդ». բայց իրապէս անոնցմէ ամէն մէկուն մէջ 60 կամ 70 մարդ կար։ Ամէնքն ալ լեցած էին ճաթելու աստիճան, անանկ որ վերջէն մտնողներուն սրունքները դուրսը կը մնային, և ստիպուած էին եզերքին վրայ ինքզինքնին հաւասարակշռութեան մէջ պահել։ Հակառակ ատոր սակայն, մարդիկը տեղաւորուեցան կրցածնուն պէս, և երբ անոնցմէ վերջինը վակոն մտաւ, կառախումբը ճամբայ ելաւ։ Այն ատեն՝ դէպի երկինք բարձրացան կրկին աղաղակներ՝ մեկնողներուն ու մնացողներուն, կառախումբին վրայինններուն և բանակատեղը գտնուողներուն կողմէ։ Ու քանի՛ կ'երթար այնքան համատարած կը դառնար այդ աղմուկը՝ ճիշդ այն չաչիւնին պէս զոր ծովը կը հանէ ափին վրայ։ Ատոր նման ոչինչ լսած էի. և ատիկա ուրախութեան աղաղակ մըն էր։ Արձակուրդի համար մեկնող դպրոցականը, կամ ծառայութեան չրջանը լրացնելէ վերջ արձակուող զինուորը աւելի պայծառ և աւելի անկեղծ ուրախութեան աղաղակ մը չպիտի կրնային արձակել։ Ցետոյ, մինչդեռ վերջին վակոնին կարմիր լապտերը կ'անհետանար հեռուն, ամբողջ բանակատեղը կրօնական լռութեան մը մէջ ինկաւ»։

Եւ չոգենաւն ու երկաթուղին ամէն օր նոր մարդակոյտեր կը դրկէին

այնտեղ՝ մեկնողներուն տեղը լեցնելու համար ։ Բերայի կողմը , գիշերուան ընթացքին բազմիցս յանկարծակի կը լսուէր այն գոռ , կէս եղերական , կէս զուարթագին կանչը որ Սան Սթէֆանօի մէջ այնքան խոր տպաւորութիւն

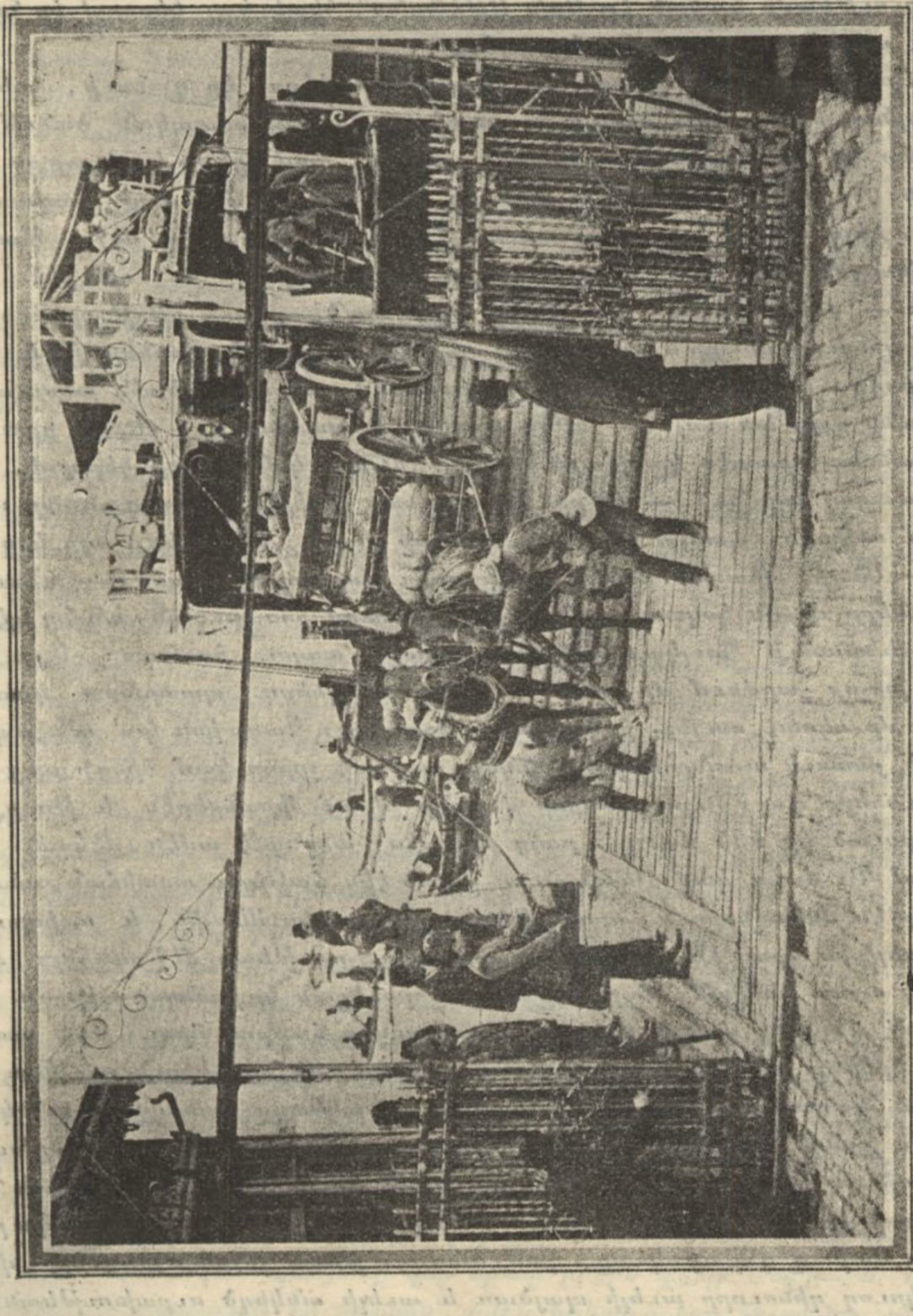

Օսմ. Թնդանօթներու փոխադրութիւնը կառաբարձ շոգենաւով

մը գործած էր Մաքենի Թղթակցին վրայ ։ Նոր Պոլիս ժամանած և զօրանոցները առաջնորդուող զինուորներն էին որոնք բարբարիկ աղաղակներով կը սպառնային Թշնամիի մը զոր դժբախտաբար չատ գէշ կը ճանչնային ։ Այլնեցուցիչ բան էր սովորաբար Թշուառ կեանքի մը լծկանները եղող ,

և տուն, տեղ, սիրելիներ, արտ ու ցանք երեսի վրայ թողած այդ մարդոց արտայայտած խանդավառութիւնը պատերազմի մը համար, որուն մէջ յաղթական ըլլային թէ պարտուէին, առաջին ձնաաուղները միշտ իրենք

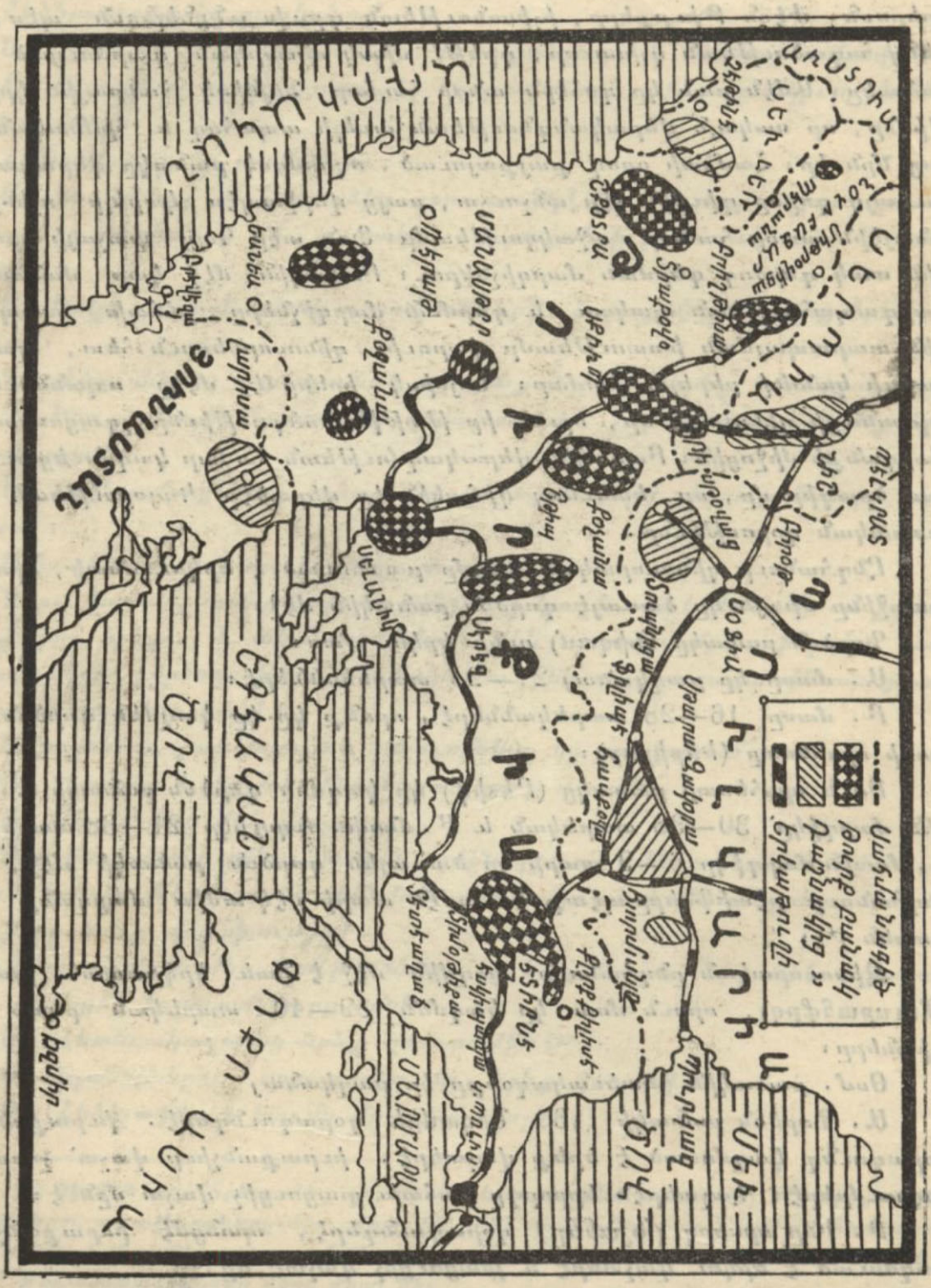
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ
ՍԵՒ ԾՈՎ
ՀԱԿԱՌԱԿ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ՊՈՒԼԳԱՐԻԱ
ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ
ՍԵՐԲԻԱ
ՀՈՒՆԱՍՏԱՆ
ՍՊԻՏԱԿ
ՍԱՐԻԿԱՄԻՇ
ՍԱՐԻՔԱՄԻՇ
ՍԱՐԻՔԱՄԻՇ
ՍԱՐԻՔ

Թուրք հոգին այս բնազդական զգացմանց երեքին ալ վառարանն է ինքնին։

Ինչ ոյժ կը ներկայացնէր Թուրքիա՝ պատերազմի սկզբնաւորութեան օրերուն։ Ժէօն-Թիւրքերը, իշխանութեան գլուխ անցնելնուն պէս, իրենց հոգածութեան գլխաւոր, գրեթէ միակ առարկան դարձուցած էին բանակը։ Ամէն բան կը զոհէին անոր համար, նոյնիսկ հանրային կրթութիւնը, որ սակայն վերականգնութեան ուղի ապահով և հիմնական միջոց մըն էր։ Համիտի օրով քայքայուած, ողորմելի բանակը վերակազմելու այդ գործը դիւրին չէր անշուշտ, բայց վերջապէս կարելի ոչինչ կը խնայէին ատոր համար, աջակցութեամբ Ցօն տէր Կօլց փաշայի հրամանին տակ գործող գերման մարզիչներու։ Բանակին մէջ կար մանաւանդ կարգապահութեան պակաս, և գերման մարզիչները յաճախ ստիպուած էին տարապայման խստութեամբ վարուիլ զինուորներուն հետ, զանոնք կարգի կանոնի բերելու համար։ Նոյնիսկ իրենց մէկը սպաննուեցաւ ալպանացի զինուորէ մը, որուն իր թաթին ծանրութիւնը զգացուցած էր մարզանքի միջոցին։ Բանակին վերակազմութեան համար կազմուեցաւ չատ լաւ ծրագիր մը, որ հետեւեալ վիճակին կը վերածէր Կայսրութեան զինուորական զօրութիւնը. —

Ընդհանուր զինուորական կազմը բաժնուած է երկու մասի, որոնցմէ առաջինը միայն կը ծառայէ գործօն բանակին մէջ։

Գործօն բանակը (Նիզամ) ունի երկու մաս։

Ա. մասը կը բաղկանայ 21—23 տարեկաններէ։

Բ. մասը՝ 16—28 տարեկաններէ, որոնք կը կը կազմեն գործօն բանակի պահեստը (Իհթիյաթ)։

Բուն պահեստի բանակը (Իհտիփ) կը կազմեն գործօն բանակի Ա. մասին մարդիկը՝ 30—38 տարեկան և Բ. մասին մարդիկը՝ 21—38 տարեկան։ Բ. մասին մարդիկը 6—9 տարի կը ծառայեն գործօն բանակի մէջ, իսկ ընդհանուր րէսիֆները պէտք է ամէն տարի մէկ ամիս մարզանք կատարեն (*)։

Զինուորական ընդհանուր կազմին մէջ է նաև երկրապահ բանակը (Մուսթահֆըզ), որուն մաս կը կազմեն 39—40 տարեկան բոլոր րէսիֆները։

Օսմ. բանակին հետեւակազօրքը կը բաղկանայ՝

Ա. Գործօն բանակի 130 Նիզամիէ զօրագունդերէ. իւրաքանչիւր զօրագունդ կազմուած է երեք վաշտերէ. իւրաքանչիւր վաշտ՝ չորս զօրախումբերէ։ Վաշտերէն երրորդը յաճախ լրացուցիչ վաշտ մըն է։

Բ. Իրը որսորդ (Նշանճը) զօրագունդերէ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կազմուած է երկու վաշտերէ և լրացուցիչ վաշտէ մը։

Գ. Բանակներու սահմանապահ զօրախումբերէ. եօթը՝ պուլկարական

(*) Օրէնքին այս տրամադրութիւնը սակայն չի յարգուիր, և ծառայութեան ժամանակաշրջանները ընդհանրապէս որոշուածէն չափազանց աւելի կ'երկարաձգուին։

սահմանագլխուն վրայ, հինգը սերպիականին, երկուքը աւստրիականին, երեքը Սև Լերան, հինգն ալ յունականին վրայ։

Դ. Գնդաձիրներու (mitrailleuse) հօթը զօրախումբերէ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը երկուքական գնդաձիրով երկու հատուած ունի։

Հեծելազօրքը կը բաղկանայ՝

Ա. Նիզամիէ 35 զօրագունդէ, իւրաքանչիւրը 5 հեծելախումբով։

Բ. Լէտիֆներու 12 լրացուցիչ զօրագունդէ, իւրաքանչիւրը 4 հեծելախումբով։

Հրետազօրքը կը բաղկանայ՝

Ա. Կիսհեծեալ 30 հրետաձիգ զօրագունդէ(*). իւրաքանչիւր զօրագունդ կը բաղկանայ 2 դասակէ. իւրաքանչիւր դասակ ունի 3 հրետաչարք։

Բ. Երկու ամրաձարձակ զօրագունդերէ, իւրաքանչիւրը վեց հրետաչարքով։

Գ. Վեց հեծեալ զօրագունդէ, իւրաքանչիւրը երեք հրետաչարքով։

Դ. Ինը լեռնային հրետաձիգ զօրախումբէ, իւրաքանչիւրը երեք հրետաչարքով։

Ե. Ութ ամրոցներու հրետաձիգ զօրագունդերէ, իւրաքանչիւրը չորս վաշտով։

Ամրաչէն (génie) զօրքերը կը բաղկանան՝

Չորս վաշտէ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կազմուած է ճամբայ ու խրամ չինողներու երեք, և ականաւորներու մէկ զօրախումբէ, ինչպէս նաև հեռագրական գործողութեանց և երկաթուղիներու սպասարկութեան յատկացուած զօրախումբերէ։

Ամրոցներու յատկացուած զինուորները կը բաղկանան՝

Ա. Ճամբայ և խրամ չինողներու երեք վաշտէ։

Բ. Ականափոր մէկ վաշտէ։

Այս ընդհանուր զինուորական ոյժին կցուած են բանակին պիտոյքներուն հակողութեան ու բաժանման յատկացուած հօթ վաշտեր, իւրաքանչիւրը երեք զօրախումբով։

Զինուորական մեծ միութիւնները կը կազմեն 14 Նիզամիէ զօրաբանակ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը ունի.

Ա. Հետեւակազօրաց երեք զօրաբաժին (**)։

Բ. Նշանճիներու զօրագունդ մը, երեք վաշտով։

Գ. Հեծելազօրաց խումբ մը (2-3 վաշտով)։

(*) Կիսհեծեալ հրետաձիգ զօրագունդերու (artillerie montée) մէջ միայն թընդանօթներու առաջնորդները ձիու վրայ են. թնդանօթաձիգները կ'երթան հետիոտն. իսկ հեծեալ հրետաձիգ զօրագունդերու (artillerie à cheval) մէջ թէ առաջնորդները և թէ՛ թնդանօթաձիգները ձիու վրայ են։

(**) Իւրաքանչիւր զօրաբաժին կը բաղկանայ՝ երեք զօրագունդ հետեւակազօրքէ (ամէն մէկը երեք վաշտով), մէկ վաշտ որսորդ զինուորներէ (ընդամէնը 10 վաշտ հետեւակազօրք). նաև, 2-3 դասակ ունեցող հրետաձիգ զօրագունդէ մը, հեծելախումբ մը, բեռնատար և առողջապահական խումբերէ։

Դ. Մէկ զօրաբանակի հերետախումբ՝ երեք լեռնային հրետաչարք ունեցող երկու դասակով և ականաձիգ դասակով մը.

Դ. Ամբուլէնս վաշտ մը և կամուրջներու ու հեռագրական աշխատութեանց յատուկ զօրախումբեր:

Ե. Բեռնատար վաշտ մը:

Զ. Հիւանդապահներու, վիրաւորներու փոխադրութեան և դաշտային հիւանդարաններու սպասարկութեան յատուկ զօրախումբ մը (*):

Առնցմէ զատ՝ 58 զօրաբաժին բէտիֆներ, մեծ մասամբ հետեւակազօրաց կը գործակցին նոյն իսկ խաղաղութեան ժամանակ: Բէտիֆներու իւրաքանչիւր զօրաբաժին կը բաղկանայ հետեւակազօրաց երեք զօրագունդէ (ամէն մէկը երեք վաշտ), հեծելախումբով և հրետախումբով:

Ընդհանուր յամաքային զօրութեանց հրամանատարութիւնը հիմնուվին վերակազմուեցաւ 1911ին: Օսմ. զինուորական ոյժերը բաժնուեցան չորս գլխաւոր Orsnներու (բանակներու), հետեւեալ կերպով.

Ա. Orsnu.— Կեդրոնավայր՝ Կ.Պոլիս: Տարածութեան չրջանակ՝ Թրակիան և փոքր Ասիան, սկսեալ Սեւ Ծովէն մինչեւ Կ. Պոլիս-Պուլկուրլու երկաթուղիին հարաւակողմը: Ա. Օրտուն կը բաղկանար Նիզամիէ Ա. Բ. Գ. և Դ. չորս զօրաբանակներէն (Ա. Կ. Պոլիս, Բ. Ռօտոսթօ, Գ. Քըրքքիլիսէ, Դ. Էտիրնէ): Նաեւ՝ բէտիֆներու 14 զօրաբաժինէ, որոնցմէ 8ը Ա. դասէն (Նիզամիէ գործօն զօրաբանակի ծառայութիւնը լրացուցած պահեստիներէ) և 6ը Բ. դասէն (Նիզամիէ գործօն բանակի ծառայութիւնը մասամբ միայն կատարած պահեստիներէ):

Բ. Orsnu.— Կեդրոնավայր՝ Սելանիկ: Տարածութեան չրջանակ՝ Սելանիկ, Մանաստիր, Այտըն, մինչեւ Սուրիա: Բ. Օրտուն կը բաղկանար Նիզամիէ Ե. Զ. է. և Ը. զօրաբանակներէն, (Ե. Սելանիկ. Զ. Մանաստիր. է. Սկիւպ, Ը. Դամասկոս). Նիզամիէ երեք անկախ զօրաբաժիններէ (22րդ Քօչանայի մէջ. 23րդ Եանեայի և 24րդ Շքօտրայի մէջ), և բէտիֆներու 28 զօրաբաժինէ, որոնցմէ 13ը (Ա. դաս) Սելանիկի, 8ը (Բ. դաս) Այտընի և 7ը (Ա. դաս) Դամասկոսի մէջ:

Գ. Orsnu (Հայաստան).—Կեդրոնավայր՝ Երզնկա: Կը բաղկանար Թ. ժ. և ժԱ. Նիզամիէ զօրաբանակներէն (Թ. Էրզրում, ժ. Երզնկա, ժԱ. Վան), և 8 զօրաբաժին բէտիֆներէ, ամէնքն ալ Ա. Դասէն:

Դ. Orsnu (Միջագետք-Պաղտատ).—Կեդրոնավայր՝ Պաղտատ: Կը բաղկանար Նիզամիէ ԺԲ. և ԺԳ. զօրաբանակներէն (ԺԲ. Մուսուլ, ԺԳ. Պաղտատ) և Պաղտատ մնացող բէտիֆներու չորս զօրաբաժինէ, ամէնքն ալ Ա. դասէն:

Իսկ ԺԴ. զօրաբանակը որ Եէմէնի (Արաբիա) կը մնար, իրեն կեդրոնավայր ունենալով Սանաան, անկախ էր այս կազմակերպութենէն:

Նոյնպէս անկախ էին 42րդ զօրաբաժինը (Տրիպոլիս) և 43րդ զօրաբաժինը՝ Հիճազի չրջանակին մէջ, կեդրոնավայր ունենալով Մէքքէն:

(*) Պէտք չէ իրարու հետ շփոթել զօրաբանակ, զօրաբաժին, զօրագունդ, զօրախումբ բառերը, զորս այստեղ կ'արձանագրենք իրենց կարեւորութեան կարգով, և որոնց տարբերութիւնները դիւրին է հասկնալ վերի մանրամասնութիւններէն:

Իւրաքանչիւր Օրտուի գլուխը կը գտնուէր ընդհանուր հրամանատար մը, իր հրամանին տակ ունենալով զօրաբանակներու հրամանատարները ինչպէս նաեւ ըէտիֆներու և թնթանօթաձիգներու հրամանատարները։ Հողային տարածութիւնը զոր կը գրաւէր Օրտուն, բաժնուած էր շրջա-

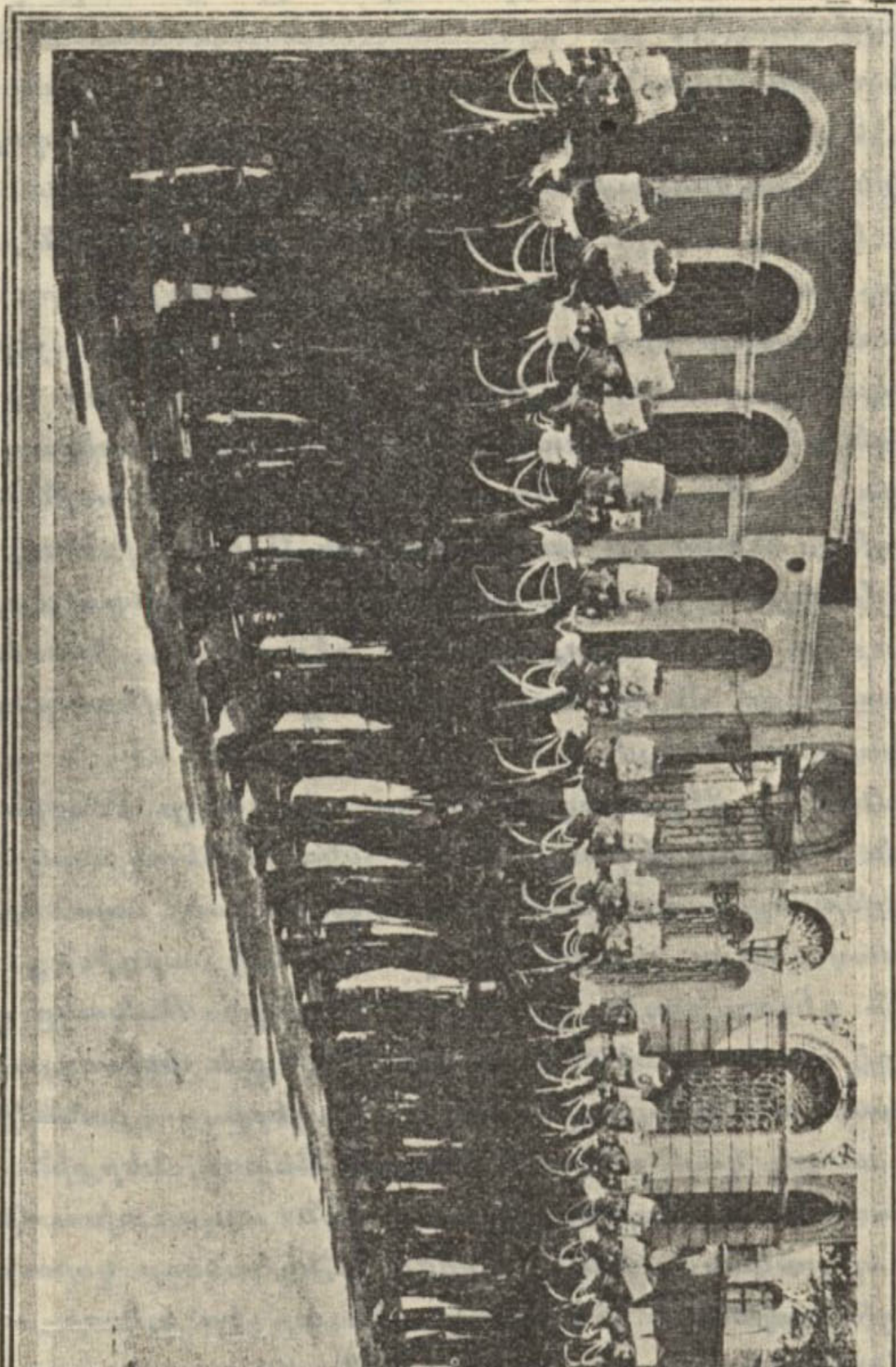

Կայսերական անձնապահ գունդը

նակներու (զօրաբաժիններու համեմատ) և հողամասերու (վաշտերուն համեմատ)։ Ընդհանուր հրամանատարը՝ ըէտիֆներու հրամանատարներուն միջոցաւ կը վարէր այդ զանազան բաժանումները։ Զօրաբանակներու հրամանատարները կը հրամայէին զօրաբանակին գրաւած տարածութեան մէջ,

իրենց հրամանին տակ ունենալով զօրաբաժնի հրամանատարները, զօրաբանակի հրետախումբին հրամանատարը, բժշկապետ մը և անասնաբոյժներու պետը։

Բրիտոնեայ զինուորները՝ այս ընդհանուր կազմակերպութեան մէջ 25% համեմատութիւն մը միայն ունէին, իրենց ծննդավայրէն դուրս ծառայելու պայմանաւ(*)։

Այս տեղեկութիւնները՝ զոր կը քաղենք եւրոպական տէրութեանց բանակներուն 1912 տարուան վիճակը ներկայացնող լաւագոյն աշխատութենէն (**), իրենց ամբողջութեան մէջ կը ներկայացնեն զինուորական հսկայ ոյժ մը, կարող մղելու, նոյն իսկ յաղթականօրէն, երկարատեւ պատերազմ մը, համաշխարհ ոյժերու հետ։ Եւ սակայն, երբ պատերազմը սկսած էր անխուսափելի երեւալ, Թուրքիոյ տակաւին չէր լրացուցած այդ զինուորական կազմակերպութիւնը. քիչ մըն ալ աս էր որ պատճառ դարձաւ Պալքանեան պետութեանց միութեան և պատերազմին փութացման։ Լաւագոյն էր Թուրքիոյ հետ չափուիլ երբ տակաւին չէր զօրացած։ Նոյն բանը տեղի ունեցած էր նաև Մահմուտ Բ.ի օրով. Թուրքիա դարձեալ սկսած էր կազմակերպել իր զինուորական զօրութիւնը. բայց որովհետեւ զօրաւոր Թուրքիա մը Ռուսիոյ գործին չէր գար, իսկոյն ծագած էր ռուսական պատերազմ մը որ նորէն փճացուցած էր վերակազմուելու վրայ եղող օսմ. զինուորական ոյժը։

Թուրք բանակին վերակազմութիւնը սկսած էր 1909ին, գերմանացի մարշալ Ֆոն տէր Կոլց փաշայի վերին հսկողութեան տակ, իր դրութեան համեմատ և գլխաւորաբար Գերմանիոյ մէջ ուսած սպաներու միջոցաւ, և 1910ի ռազմախորձերը բաւական գնահատելի արդիւնք տուած էին։ Սակայն 1912ին դեռ ահագին գործ կար ընելիք։ Բանակը զուրկ էր բաւարար պիտոյքէ ու կազմածներէ, ձիերու թիւը և փոխադրութեան միջոցները անբաւական. մատակարարութեան ճիւղերը, — բանակին ջիղերը, — ընդհանրապէս անգոյ կամ անկազմակերպ։ Եւտոյ, ներքին ապստամբութեանց պատճառաւ սարքուած զինուորական արշաւախումբերը չատ յաջողեցուցած էին վերակազմութեան գործը։ Ընդհանուր զօրահանութեան մը պարագային, զինուորական համախմբումն ալ չէր կրնար արագ կերպով կատարուիլ. ճամբաներ չկային երկրին մէջ, ոչ ալ բաւարար երկաթուղի՝ չուտափոյթ փոխադրութիւն մը հնարաւոր դարձնելու համար։ Իտալեթուրք պատերազմին պատճառաւ՝ ծովն ալ բռնուած էր իտալական զրահաւորներէն, նաւային ամէն փոխադրութիւն անկարելիութեան մատնելով։ Առնչմէ զատ, բաղդատմամբ թշնամիներուն, Թուրք բանակը նուազ մարզանք տեսած էր, և յոգնած տարրերը չատ առատ էին իր թուական քանակութեան մէջ։ Միւս կողմէ, — բացի Հայերէն և Հրեաներէն, — կարելի չէր չափազանց յոյս դնել Բրիտոնեայ զինուորներու վրայ։ Ո՛չ Ցոյնը, ո՛չ Պուլկարը, ո՛չ Սերպը, չպիտի կրնային իրենց մէջ գտնել այն բարիկամե-

(*) Դաշնակիցներու բանակին նկատմամբ տեղեկութիւններ պիտի տանք իւրաքանչիւրին պատերազմները նկարագրած ատեններս։

(**) Les armées des principales puissances au printemps de 1912. Paris, Chapelot.

ցողութիւնը որ զիրենք ընդունակ պիտի դարձնէր Թուրք զինուորին հաւասար խանդով կռուելու ո՛չ միայն քրիստոնեայ, այլ նաև իրենց արենակից, իրենց ցեղակից թշնամիներու դէմ։

Այս նիւթական անբաւականութեան հետ պէտք է յիշել նաև բարոյական անբաւականութիւնը. — քաղաքականութեան մուտքը բանակին մէջ, սպաներու անհամաձայնութիւնները ու անսիրելութիւնը, փոխադարձ ատելութիւններ և որոշ հոսանքի հետեւող հատուածներու գոյացում, որոնք ամէնքը մէկ քանդած էին բանակին բարոյական միութիւնը, և խաթարած էին անոր հոգին։ Բաղդատմամբ դաշնակիցներուն՝ Օսմ. բանակը բարոյապէս մանաւանդ ստորադաս կը մնար. չունէր այն ներոյժ զօրութիւնը որ դիմաւոր յատկութիւնը կը կազմէր թշնամի բանակներուն. անոնց մէջ ամէն մարդ գիտէր թէ ինչո՛ւ կը պատերազմի, գիտէր մանաւանդ թէ ինչո՛ւ ստիպուած է անպատճառ յաղթելու, ինչ որ զինքը ատակ կը դարձնէր նոյնիսկ ամէնէն անհնարին զոհողութեանց ու գերմարդկային ճիգերու։ Իտէալը՝ որ անբաժան կը մնար այդ պատերազմէն, նոր բան չէր իրենց համար. անոր նայելով, ընդմիշտ անոր յառած մնալով հանգած էր իրենց տատերուն և իրենց հայրերուն աչուըներուն լոյսը. անոր նայելով մեծցած էին նաև իրենք. ազգային իտէան էր անիկա, նոյնացած ցեղին գոյութեան խնդրին հետ. անոնք ազգային գոյութեան կռիւն է որ կը մղէին, և ա՛տ էր պատճառը որ մէկ մարդ կը դառնար համարժէք տասը մարդու։ Իրենց մէջ գտնուեցան բարձրաստիճան սպաներ՝ որոնք ինքզինքին սպաննեցին նոյնիսկ աննշան ձախողուածներու համար, որովհետեւ կը վախնային թէ ազգային գոյութիւնը վտանգեցին այդ ձախողանքով, և այլևս չէին ուզեր ապրիլ, այն վստահութեամբ թէ ազգը երբեք չպիտի ներէ իրենց։ Բանակը՝ անոնց մէջ՝ ամուր, անգործելի զանգուած մըն էր, կարող դիմադրելու ամէնէն ահաւոր բաղխումներուն։

Մինչդեռ Թուրք բանակը, Սահմանադրութեան յաջորդող ցեղային գիտակցութեան և ատկէ յառաջացած անսիրելութեանց, նոյնիսկ ատելութեանց պատճառաւ, բաժան բաժան բեկորներէ բաղկացած և աւելի կամ նուազ դիւրաբեկ կապերով զօդուած անջիլ միութիւն մըն էր, որ չուտով կրնար խորտակուիլ։ Դժբախտութիւն մըն է Թուրքիոյ համար որ իր վարիչները չկրցան երբեք ընդհանուր հայրենիք մը ստեղծել Կայսրութեան մաս կազմող հաւասարապէս բոլոր տարրերուն համար ալ անխտիր, և զանոնք միեւնոյն խանդով. միեւնոյն կորովով և անձնուիրութեամբ համախմբել այդ հայրենիքին պաշտպանութեան, պահպանման ու բարգաւաճման գործին շուրջը։ Երբ պատերազմը ծագեցաւ, չկար այդ միութիւնը, չէր կրնար ալ ըլլալ. չատեր, նոյն իսկ այն տարրերէն որոնք լաւագոյն անձնուիրութեամբ պիտի կռուէին, դասալիք եղան, որովհետեւ հայրենիքի գաղափարը չէր յանկուցաներ զիրենք. բուն հայրենիքը բարօրութիւնն է, նոյն իսկ բարօրութեան յոյսը. ոչ մէկը կար իրենց համար, ոչ ալ միւսը։ Կայսրութեան համար անգնահատելի կորուստ մըն էր տակաւին Ալպանացի տարրին,— Եւրոպական Թուրքիոյ այդ բնական ու զարհուրելի պաշտպաններուն,—թշնամական չէզոքութիւնը։

Երբ այս զանազան պատճառները քով քովի բերինք, այլեւս ուրիշ բանի պէտք չի մնար հասկնալու համար թէ Ամէտ Մուխթար-Փեամիլ փաշաներու դահլիճը ինչո՞ւ այնքան կը խրտչէր պատերազմէն, ու կը ջանար խաղաղութեամբ կարգադրել տաղնապը։ Երկու ծերունի պաշտօնա-

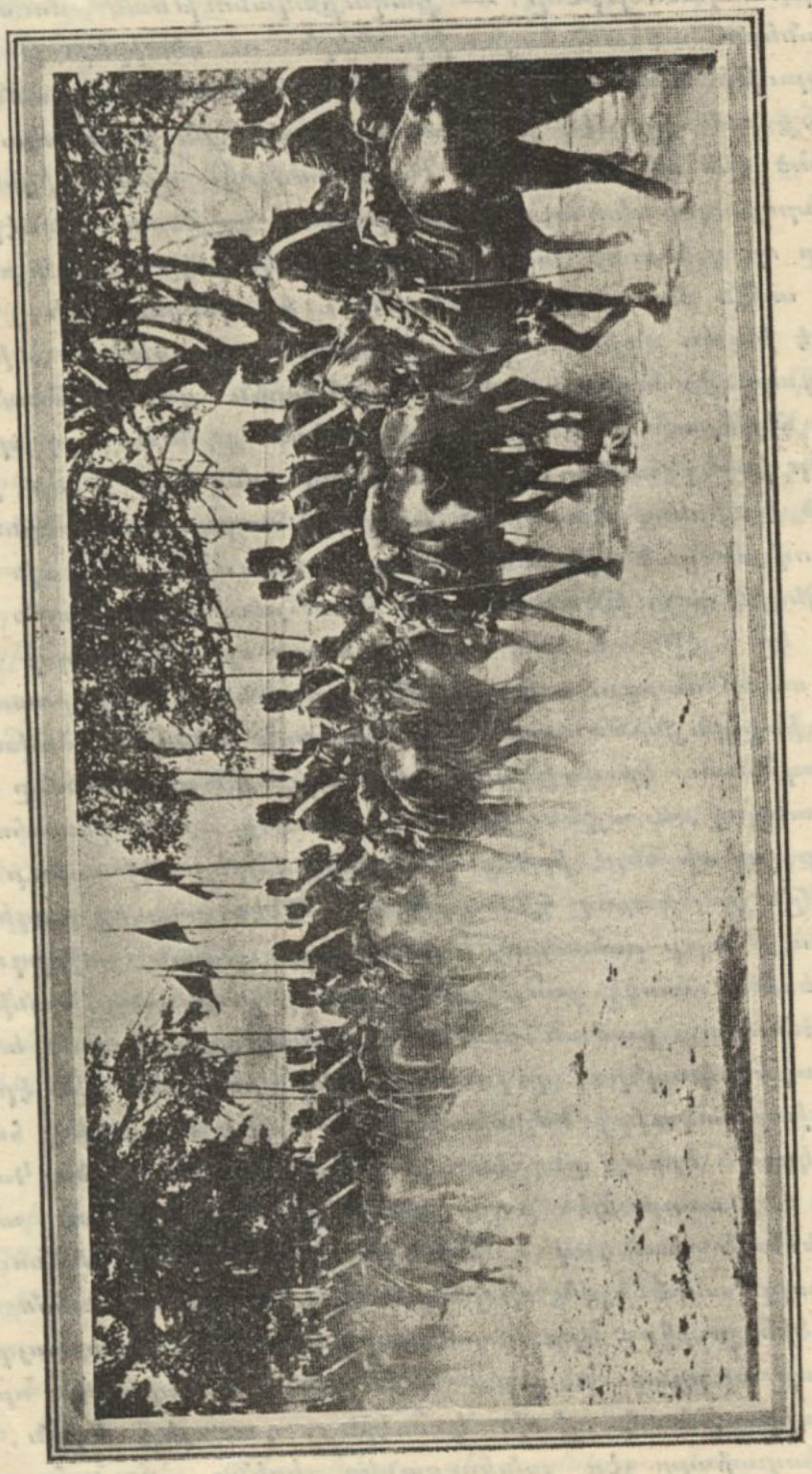

Օսմանեան նիզակաւոր հեծելազօրքը

կանները, ինչպէս նաեւ իրենց գործակիցները, չատ լաւ գիտէին նաեւ թէ պատերազմ մը, նոյն իսկ յաղթական, մեծ բան չպիտի բերէր իրենց՝ բաղդատմամբ իր արժելիք զոհողութիւններուն. եթէ նոյն իսկ պաշնա-կիցներու բովանդակ երկիրը գրաւէին, Եւրոպա չպիտի թողլաներ, որ

անկէ մաս մը իրենց պահեն. մինչդեռ միւսները, եթէ յաղթական ելլէին, տէր պիտի ձնայլին իրենց աշխարհակալած երկիրներուն։ Պատերազմը, Թուրքիոյ համար, լոկ փառքի, անձնասիրութեան, արժանապատուութեան հարց էր, բայց նոյն իսկ առանց վրայ ապահով չէր դանլիճը, լաւ գիտնալով որ Նիւթական և բարոյական գերակշռութիւնը իր կողմը չէ։ Զինուորական համախմբման մէջ՝ միւսները միշտ առաւելութիւն պիտի ունենային. իրենց սարսածութիւնը պզտիկ էր, երկաթուղիները առատ էին. չուտով կրնային երկրին մէկ ծայրէն միւս ծայրը տեղափոխել խոշոր բանակներ. իսկ Թուրքիա, անսահման կերպով մեծ սարսածութիւններու վրայէն պիտի տեղափոխէր իր զինուորները, առանց դաշնակիցներուն չափ փոխադրութեան միջոցներ ունենալու. յետոյ, ասիսլուած էր իր զօրութիւնը համախմբել միանգամայն երեք ճակատի վրայ, արեւելեան կողմը Պուլկարներու դէմ, արեւմուտքի կողմը Սերպերուն, Պուլկարներուն և Թարատագցիներուն դէմ, ու վերջապէս Թեսալիոյ և Եպիրոսի մէջ՝ Յոյներուն դէմ։ Աւելի ըլլալով՝ կայսրութեան միւս սահմանները պահպանելու հոգը, մանաւանդ ռուսական արշաւանքի մը վախը կար իրեն համար։ Պատերազմիլ այս դժուարին կացութեան մէջ, ապահովաբար իմաստութեան գործ չէր։

Սակայն երբ այլևս պատերազմը անխուսափելի դարձաւ, Սամ. կառավարութիւնը սկսաւ ոգի ի բուն աշխատիլ կարելի եղած մեծագոյն ոյժը հաներու համար Թշնամի բանակներուն դէմ։ Նկարագրեցինք արդէն թէ Թուրքիոյ համար անօրինակ արագութեամբ մը կատարուց զօրահանութիւնը, և դէպի գլխաւոր բանակները ճամբայ հանել ինչ որ կարելի էր. սակայն երբ պատերազմը ծագեցաւ, զինուորներու համախմբութիւնը ազգմական կէտերու վրայ՝ չէր լրացած, ինչ որ անշուշտ մեծապէս նպաստեց դաշնակիցներու յաջողութեանց արագութեան։

Ահա թէ ինչ էր Թուրքիոյ ոյժը Բուլկարի մէջ, անդրանիկ բաղխումներուն առիթը (*). —

Մեծ ընդհանուր բանակատեղը կը մնար Պոլիս, սպարապետ ունենալով պատերազմական նախարար Նազըմ փաշան. սպայակոյտի պետերն էին Հատի փաշա և դնդապետ Բէքրդէվ պէյ։

Ա. Բանակ (Արեւելեան), Թրակիոյ մէջ.—կազմուած էր Ա. Օրտուէն, Ա. Բ. Գ. և Դ. զօրաբանակներով։ Հրամանատար՝ Ապտուլլահ փաշա։ Գործողութեան չրջանակ՝ Տիմօթիքա - Բըրք Քիլիսէ գիծը։

Բ. Բանակ (Արեւմտեան), Մակեդոնիոյ մէջ. — Հրամանատար՝ Ալի Րիզա փաշա (Սելանիկ)։ Այս բանակը բաժնուած էր երեք անկախ խումբերու.

Ա. Խումբ. — Երեք զօրաբանակ, իւրաքանչիւրը րէտիֆներու զօ-

(*) Ցուցակը կը քաղենք Սամ. ծառայութեան մէջ գտնուող գերման հազարապետի մը՝ Ֆօն Հօխվաէխթէրի "Au feu avec les Turcs, Journal d'opérations„ գրքէն։ Հազարապետ Ֆօն Հօխվաէխթէր կ'անդամակցէր Մահմուտ Մուխթար փաշայի սպայակոյտին և մինչեւ վերջը հետեւեցաւ Թրակիոյ կռիւներուն։

բաբաժիններով, Սկիւպ - Շթիպ գիծին վրայ. Սերպօ - Պուլկար սահմանագլխուն դէմ։

Բ. Խումբ. — Գործօն բանակի մէկ և ըէսերվներու երկու զօրաբաժին։ Այս խումբը որուն կեդրոնավայրն էր Շքօտրան, սահմանուած էր Գարատաղցոց դէմ գործելու։

Գ. Խումբ. — Երկու զօրաբանակ, իւրաքանչիւրը գործօն բանակի երկու և պահեստներու մէկ զօրաբաժինով։ Այս երկու զօրաբանակներն ալ պիտի գործէին Յոյներուն դէմ, առաջինը Եպիրոս՝ Եանեայի շրջանակին և երկրորդն ալ Թէսալիա՝ Թօչանայի շրջանակին մէջ (*)։

Հետեւակազօրքը կը գործածէր երկու տեսակ հրացան, Մաւզէրը և ձեւախախուած Մարթինը (**). երկու տեսակին ալ փամփուշտները նոյնն էին, պողպատէ սրածայր փամփուշտներ, ինչ որ կը դիւրացնէր տարբեր տեսակ հրացան կրող բանակներու ռազմանիւթին մատակարարութիւնը։ Հեծելազօրքը կը գործածէր գերմանական fարապինը (կարճ, Մաւզէրի դրուածքով)։ Հեծելազօրքի մէկ զօրագունդ միայն նիզակ կը կրէր։

Այս երկու բանակներն ալ լրացուած չէին, երբ սուլթանը թշնամիին դէմ ճակատիլ։ Թուրք կառավարութիւնը կը յուսար 400,000 հոգի հանել Րումէլիի մէջ, բայց իր ծրագիրը մնաց թուղթի վրայ։ Իրականութեան մէջ՝ թերևս աւելի մեծ թուով մարդ զրկեց, բայց ամէն զրկուած մարդ, լոկ համազգեստ կրելուն համար, պատերազմիկ տարր մը չէ. մարդը իր կազմածներով, իր ռազմանիւթի և ուտեստի մթերքով կը դառնայ իրական զինուոր. և Օսմ. բանակին մէջ չատ՛ր զուրկ մնացին այդ մթերքէն, — յաճախ նաև պատառ մը հացէ, նոյն իսկ խոտէ, արմատներէ, թուղթէ, զորս հեչտանքով պիտի ծամէին. փնտռեցին ու չգտան՛...

Եօթը զօրաբանակները որոնք Րումէլիի մէջ պիտի գործէին, ունէին հետեւեալ դաշտային թնդանօթները. — Ա. զօրաբանակ 30 հրետաչարք (batterie), Բ. զօրաբանակ 48, Գ. զօրաբանակ 48, Դ. զօրաբանակ 30, Ե. զօրաբանակ (մօտաւորապէս) 20, Զ. զօրաբանակ (մօտաւորապէս) 20, Է. զօրաբանակ (մօտաւորապէս) 24։ Իւրաքանչիւր հրետաչարք կը բաղկանար վեց կամ չորս թնդանօթէ։ Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք միայն, Ժէօն-Թիւրքերուն միջոցաւ, զինուորական մթերանոցներէն դուրս հանուեցան 1903ին և 1905ին գնուած արագահարուած թնդանօթները, և բաժնուեցան զօրաբանակներուն։ Անկէ ետք՝ Թուրքիա գնեց Կրուպի արագահարուած 93 հրետաչարք, իւրաքանչիւրը վեց թնդանօթով. ամէն մէկ թնդանօթի մթերքն էր 500 ռումբ։ Ծանձնարարուած էին նաև ուրիշ 23 հրետաչարք Կրուպ, չորսական թնդանօթով, և 9 հրետաչարք Կրէօ-

---

(*) Պատերազմական գործողութեանց ընթացքին պիտի տանք աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ՝ իւրաքանչիւր գործողութեան մասնակցող ոյժերուն նկատմամբ։ Թուրքիոյ, ինչպէս Յունաստանի ու Պուլկարիոյ ծովային ոյժերն ալ պիտի ներկայացնենք՝ նաւային գործողութիւնները պատմած ատենիս։

(**) Րէտիֆներու գրեթէ մեծամասնութիւնը որ պարզ Մարթինով մարզուած էր, անծանօթ էր միանգամայն այս երկու տեսակ հրացաններու գործածութեան։

զօ (*), ամէնքն ալ արագահարուած, բայց դեռ չէին յանձնուած։ Բանակին թնդանօթաձիգ գունդերը կիսհեծեալ էին մեծագոյն մասամբ. հեծեալ թնդանօթաձիգները չատ աննշան թիւ մը կը կազմէին, այն ալ միայն Ա. Բ. և Դ. զօրաբանակներուն մէջ, և Քրուբի հին դրութեամբ թնդանօթներով։

Թուրք պահեստիներու մարզանքը

Իսկ լեռնային թնդանօթները բաժնուած էին հետեւեալ կերպով. — Ա. զօրաբանակ 6 հրետաչարք, Բ. զօրաբանակ 7, Դ. զօրաբանակ 15, Դ. զօրաբանակ 6, Ե. զօրաբանակ 3, Զ. զօրաբանակ մէկ կամ երկու, Է. զօրաբանակ մէկ կամ երկու։ Ամէն մէկը վեցական թնդանօթ ունեցող

(*) Ներկայ պատերազմը ապացուցուց Քրէօզօ թնդանօթներու առաւելութիւնը Քրուբի թնդանօթներուն վրայ։ Դաշնակիցներէն Պուլկարիա, Սերպիա և Ցունաստան իրենց յաջողութենէն մաս մը բան ալ կը պարտին իրենց գործածած Քրէօզօ թնդանօթներուն։

այս հրետաչարքերէն 26ը արագահարուած Քրուբներ էին։ Վերոյիշեալ եօթ զօրաբանակները ունէին նաև դաշտային տասնըմէկ ումբակարձակ (obusier) հրետաչարք, մեծ մասամբ Քրուբի 15 սմ թնդանօթներով, երեք հրետաչարք 10, 9 սմ թնդանօթներով և 120 գնդաձիր, (10 Հոչքիս և 50 Մաքսիմ)։ Թնդանօթներու մասին ալ գերազանցութիւնը Թուրքերուն կողմը չէր ուրեմն։

Ահա այս բանակը վարելու կը կոչուէր սպարապետ և պատերազմական նախարար Նազըմ փաշա, իբր փոխանորդ Վեհ. Սուլթանին՝ զոր Սահմանադրութիւնը բանակին գերագոյն պետ կը հռչակէ։ Նազըմ փաշա՝ զոր Ֆօն տէր Կոլց Մարաջախտը չէր վարաներ Թուրք բանակին լաւագոյն զօրավարը հռչակելու, և որ Լիւլէ Պուրկազի պարտութենէն վերջ Արևելեան բանակին ընդհ. հրամանատարութիւնը ստանձնելով Զաթալճայի առջև կասեցուց Պուլկար բանակը, Կայսրութեան ամէնէն պարկեշտ ու համակրելի պաշտօնատարներէն մէկն էր։ Մինաձ էր Պոլիս, չէրքէս ծագումէ և իր գինուորական ուսումը կատարելագործած էր Բարիզի Սէն-Սիր վարժարանին մէջ։ Ֆրանսա անցուցած ժամանակամիջոցին՝ ընտելացած էր արևմտեան աղատախոհ գաղափարներու, որոնց չերմագին պաշտպան մը դարձած էր Պոլիս։ Այդքանը կը բաւէր իր վրայ հրաւիրելու Համիտի կասկածները։ Ինք արդէն չէր ծածկեր Համիտի օրով երկրին մէջ ծաւալած անամօթ, անբարոյ ու ոճրագործ վարչական մեթոտին դէմ զգացած բուռն զայրոյթը։ Սահմանադրութեան հռչակումէն հինգ ու կէս տարի առաջ, գինքը դիչերանց ձերբակալած էին Մեծ Կղզիէն և Եըլտըզի մէջ գումարուած պատերազմական առևանի մը կողմէ աստիճանազրկութեան ու բերդարգելութեան դատապարտել տալով, զրկած էին Երզնկա։ Համիտ յարքունիս գրաւած էր անոր բոլանդակ ինչքը։ Հեռու իր ընտանիքէն, հեռու իր զաւակներէն, զրկուած ամէն բարեկամութենէ, չարունակ լրտեսուած, չարունակ հսկողութեան տակ, համբերութեամբ կը տանէր այնտեղ իր աքսորականի դժոխային կեանքը։ Սկիզբները, ամէն յարաբերութենէ զրկուած, չէր կրնար անցնիլ Երզնկայի բերդին գնտաններէն մէկուն սահմանը. վերջէն սակայն, բարկութեան նոպայի մը մէջ, խիստ ու համարձակ հեռագիր մը զրկած էր իր Դահիճին,—Համիտին,—հարցուցած էր անոր թէ դեռ չէ՞ յագեցած իր վրէժխնդրութեան մէջ, թէ պիտի չարունակէ՞ տանջել տալ գինքը։ Այնքա՜ն տպաւորիչ ու ահարկու չեչտ մը կար հպարտ սրտէ մը բղխած այդ դառնագին, դրեթէ արհամարհական հեռագրին մէջ, որ Համիտ,—յաճախ ունեցած է այս տեսակ ակարութեան վայրկեաններ,—իսկոյն հրամայած էր որ մեղմեն փաշային վրայ կատարուած հսկողութիւնը։ Այլևս կրնար ուզածին պէս շրջիլ քաղաքին մէջ, թէեւ առանց անկէ հեռանալ փորձելու։ Սկսած էին թոյլատրել որ գիրք ու թերթ ձեռք բերէ, ու կը կարդար, կը կարդար անվերջ, երազելով իր սիրականները որոնք իրմէ հեռու կը տառապէին իրեն պէս, երազելով մանաւանդ տխուր զրութիւնը իր դժբախտ հայրենիքին, զոր կը պաշտէր բոլոր հոգւովը, և որ ապահով կարծանման կը դիմէր՝ բորենիի պատով և

ախորժակո՛վ ալ տոգորուն գազանի մը խօլական բռնակալութեան տակ(*):

Եւ սակայն վայելք մը վերապահուած էր իրեն այդ տխուր կեանքին մէջ,—մէկ հատիկ հեշտանքը որ քիչ չատ պիտի պայծառացնէր իր աքսորականի մթին ու տխրամած հորիզոնը: Իր աղգակիցները, գրեթէ բոլոր Իսլամները, երես դարձուցած էին իրմէ: «Միխլի» մըն էր, և իրեն չհանդիպելու համար, իրմով չվտանգուելու համար, բոլորն ալ կը զգուշանային անցնելէ այն տեղերէն որոնց մէջ կը չրջագայէր յաճախ: Իսլամին սովորական հոգեբանութիւնն է արդէն,—իյնողին ձեռք չի մեկներ, ընդհակառակը, կ'աչխատի կից մըն ալ ինք տալու: Բայց ահա, կարծես իր աղգակիցներուն լքումը մոռցնել տալու համար, տարակրօն ու տարաբնակ ազգի մը զաւակները եկեր իր չուրջը խմբուեր էին, կ'աչխատէին իր կեանքին դառնութիւնը ամոքել: Երզնկայի Հայերն էին ասոնք: Իրենք ալ չախչախուած, իրենք ալ աքսորական իրենց հայրենիքին մէջ, իրենք ալ անընդհատ հակոզութեան ու բռնութեան առարկայ, տառապանքի եղբայր մը գտած էին փաչային մէջ, և իսկոյն անոր չուրջը խմբուեր էին: Երբ երկուք են միևնոյն զուլումին ենթակայ, զուլումը աւելի տանելի կը դառնայ անշուշտ. միայնակ տառապիլն է դժուար, և տառապողին համար ի՛նչ աւելի մխիթարական քան իրեն պէս նոյն կոտտանքով չարչարուողի մը հետ եղրայրանալը, զայն միշտ իր քով ունենալը:

Փաչան սակայն այնքան սէր յարուցած էր իրենց մէջ, սկսած էր այնքա՜ն պաչտուիլ իր նկարագրին աղնութեամբ և վեհ հոգւովը, որ Երզնկացիք այդ գերագոյն մխիթարութենէն սիրով պիտի հրաժարէին: Հոգ չէր, թող մինակ տառապէին, — ճակատագի՛ր, — բայց փաչան փրկուէր: Եւ ահա փախուստի ծրագիր մը պատրաստուած էր երկար ու համբերատար աչխատութեամբ: Ոստիկանութիւնը սկսած էր կասկածիլ, հետապնդուած էին մէկ քանի Հայեր, բայց ծրագիրը մնացած էր գաղտնի: Փախուստը պիտի կատարուէր Տրապիզոնի ճամբով: Փաչան ժաերիմ մը ունէր այնտեղ, հաղարապետ Սալֆէթի պէյը (**). Հայեր գացեր բանակցեր էին անոր հետ, ու վերադարձեր էին Երզնկա, իրենց հետ բերելով երկու լազեր զորս Սալֆէթի պէյ ընտրած էր՝ իր առաջնորդ: Եւ ա՜ա, 1903 յուլիսէն մէկուկէս ամիս առաջ, հինգ հոգինոց փոքրիկ խումբ մը գիչերանց կը թողուր Երզնկան, Տրապիզոնի ճամբան ձեռք առնելու համար: Աւելի հրոսախումբի մը կը նմանէին քան հանդարտիկ ճամբորդներու. սովորական բանուկ ուղին չէր հրապուրեր դիրենք, գըլխաւորաբար կողմնակի և անկոխ ճամբաները կը նախընտրէին: Ու զուղունի արչաւ մըն է որ կը կատարուէր դիչերուան ընթացքին, փորձանաւոր արահետներուն երկայնքը: Խումբին մէջ ամենէն աւելի աչքի կը զարնէր Նաղըմ փաչան, իր յաղթ հասակով. քաղաքային տարազը զոր

(*) Հայերու դէմ կատարուած տխմար հալածանքը մանաւանդ զինքը չափազանց կը տխրեցնէր, ու կը կրկնէր յաճախ թէ «Կացութիւնը այսպէս չի կրնար շարունակուիլ...»: Իրօք Համիտ պիտի տապալէր քիչ վերջը:

(**) Այս Սալֆէթի պէյը Պոլսոյ զինուորական կառավարիչ էր Նազըմ փաչայի նախարարութեան օրով:

կը կրէր, չէր կրնար ծածկել զինուորականը որ կար իր մէջ։ Միւս չորս հոգիէն երկուքը առաջնորդ Լազերն էին, երրորդը Երզնկա աքսորուած Թուրք երիտասարդ սպայ մը, յիւնապետ Ասաֆ պէյ, եղբօրորդի Մա-

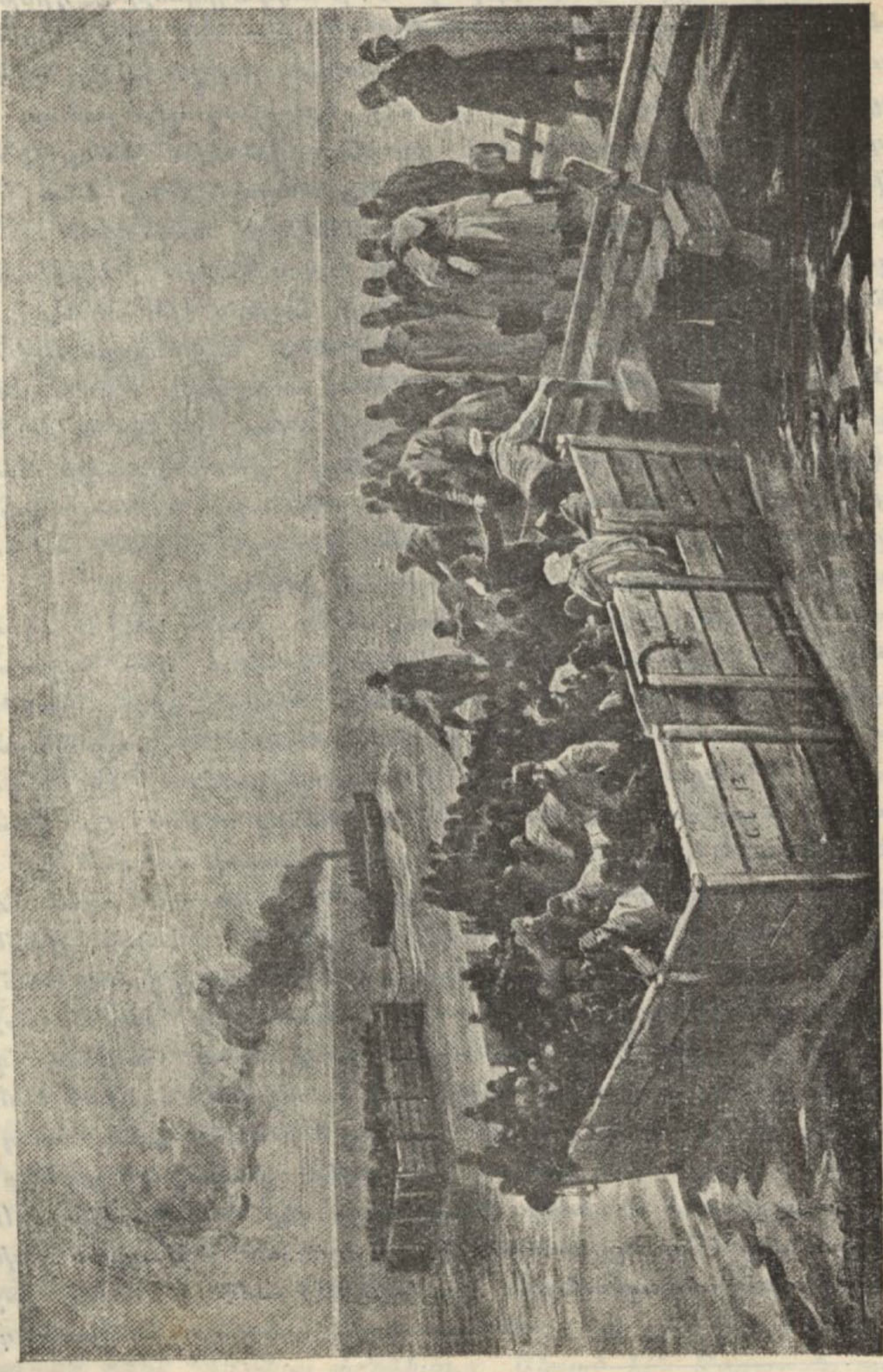

Թուրք զինուորներու փոխադրութեան մէկ տեսարանը

ռաջախտ Ֆուատ փաշայի, նոյնպէս աքսորուած, և չորրորդն ալ հայ երիտասարդ մը, Սուրէն Սարաֆեան, որ փախուստին պատրաստութիւնները կատարած էր, և որ փաշայէն չզատուեցաւ մինչև անոր եղերական մահը։ Եօթ օր և եօթ գիշեր հետիոտն կտրած էին Երզնկա–Տրապիզոն ճամ-

քան։ Իրենց նպատակակէտին չորս ժամ մնացած, ընդառաջ եկած էր Սավիչէթ պէյ՝ վատահելի մարդոցմով, և Փաչան ու իր հետեւորդները յաջողած էին ողջամբ Տրապիզոն մտնել, ուր սակայն ծանր փորձանք մը կը սպասէր իրենց։

Մինչդեռ իրենք դէպի Տրապիզոն կը դիմէին, անդին՝ Երզնկա՝ կառավարութիւնը իրար անցած էր, ու նաև ապշած որ այնքան լրտեսներով չըրջապատուած ըլլալով հանդերձ, Նազըմ փաչա յաջողեր էր փախչիլ։ Բնական է առաջին կասկածները ծանրացած էին Հայոց վրայ, որոնք փոշային միակ մտերիմներն էին, ձերբակալուած էին անոնցմէ չատերը, հարցաքննութեան առարկայ դարձած կամ հակողութեան ենթարկուած էին ուրիշներ։ Ոչ ոք սակայն գիտցածը յայտնած էր ու փաչան կը մնար անգրաւանելի։ Լուր տրուած էր նաև Դ. զօրաբանակին հրամանատար Չէքի փաչայի, որ իսկոյն աւելի քան 800 ձիաւոր ղրկած էր ամէն կողմ, թէև անօգուտ, որովհետեւ յայտնի չէր թէ փաչան ո՛ր ճամբով փախած է։ Ցետոյ, յուսահատ, գոհացած էին բոլոր կասկածելի տեղերը հետապիր զարնելով և խիստ հսկողութիւն ու հետախուզութիւն պատուիրելով։ Հետագիր հասած էր նաև Տրապիզոն, և խումբ մը սպառազէն լազեր չորս կողմ բնկած էին փախստականները գտնելու և ձեռք անցընելու համար խոշոր վարձատրութիւնը որ խոստացուած էր Նազըմ փաչան բռնողին։ Անոնք փախստականներուն հետքը գտած էին ճիշտ այն րոպէին ուր փաչան և իր երկու հաւատարիմ ընկերները Սավիչէթ պէյի կողմէ նախապէս պատրաստուած մակոյկը մտնելու վրայ էին, դէպի ռուսական ափերը աճապարելու համար։ Ի՞նչ ընել։ Փախստականները անզէն չէին. և փաչային հրամանն էր որ թէ՛ ճամբու ընթացքին և թէ ուրիշ ո՛և է աստեն եթէ ձեռք անցուելու վախ ծագէր, պէտք էին դիմադրել մինչեւ իրենց ատրճանակներուն վերջին գնդակը։ Ինք և իր ընկերները մտադրած էին ողջ չձերբակալուիլ, և իւրաքանչիւրը իր վերջին գնդակը ինքզինքին պիտի վերապահէր։ Ճիշտ ալ այդ ահաւոր հրամանը գործադրելու պահը հասած էր։ Զիրենք հալածող լազերու ատրճանակները արդէն իսկ իրենց վրայ ուղղուած էին. պէտք էին դիմադրել, աղատիլ կամ մեռնիլ։ Բարեբախտաբար սակայն, Սավիչէթ պէյի միջամտութիւնը առաջքը կ'առնէ բնդհարման։ Հալածողները կը հեռացուին, փախստականները կը յաջողին մակոյկ ցատկել և անցնիլ ռուսական հող, Սօխում, և այնտեղ կեղծ անցագիրներ ցոյց տալով ժամանել Պաթում, ուր միջոց մը Թուրքի մը պանդոկը կենալէ վերջ, դարձեալ Հայ համակիրներու միջոցաւ կը փոխադրուին ապահով տեղ մը, և կը հիւրընկալուին մեր ազգակիցներուն կողմէ։

Փաչային վերադարձը՝ Պոլիս, անակնկալ մը պիտի ըլլար իրեն, ինչպէս նաև Պոլսոյ համար։ Պաթումէն՝ Մէսաժըրիի չոգենաւ մը նստած էր Մարսիլիա երթալու համար։ Երբ չոգենաւը Պոլիս կը հասնէր, Սահմանադրութիւնը մէկ երկու օրէ ի վեր հռչակուած էր արդէն և Համիտ սանձուած։ Բարեկամներ՝ լսելով որ Նազըմ փաչա չոգենաւին մէջն է, իսկոյն կը փութան իր մօտ և գինքը կը համոզեն դուրս ելլելու։ Հայ Սահմանադրական

Ակումբին կողմէ՝ Թուրք նահատակներու համար սարքուած հոգեհանգստեան պաշտօնին օրն էր որ Պոլսոյ ժողովուրդը մօտէն տեսաւ զինքը, Բերա՝ Թաքսիմի Թաղապետական Պարտէզին մէջ, ուր եկած էր ողջագուրելու այն միւս մեծ աքսորականը, Մարաշալեան Ֆուատ փաշան, որ իր մը-

Օսմանեան հրացանաձիգ հեծելազօրք

տերիմը եղած է միշտ, և որուն եղբօրորդին միասին փախցուցած էր Երզնկայէն։

Իթթիհատն ու այս ուղիղ զինուորականը գրեթէ երբեք հաշտ չեղան իրարու հետ։ Նազըմ փաշա ինքզինքը երջանիկ կը նկատէր որ իր ազա-

տուն մը աքսորէն՝ Իթիհատականներուն չի պարտիր։ Քոմիթէն ալ իր կարգին միշտ կասկածոտ մնաց անոր նկատմամբ, առանց երբեք կարենալ յայտնելու թէ ինչի՞ կը յինուր իր կասկածը։ Անսիրելութիւն կար նաեւ

Մեկնում պուլկար զինուորներու դէպի սահմանագլուխ

Նազըմ փաշայի եւ Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի միջեւ. իրարու հակոտնեայ տիպարներ էին. Նազըմ՝ անուշ, կակուղ քնաւորութեան տէր էր, եւ իր կորովն ալ խնդրական ու վիճելի. իսկ Մահմուտ Շէվքէթ փաշա խիստ էր, օժտուած էր անընկճելի կորովով մը, միշտ պատրաստ ծառանալու

եթէ չըլլար անմեկնելի անսիրելութիւնը որ զիրենք կը բաժնէր, այս երկու հակոտնեայ անձնաւորութիւնները կրնային իրար լրացնել և շատ թանկագին ոյժ մը դառնալ։ Նազըմ փաշա՝ Էտիրնէի զօրաբանակին հրամանատար անուանուեցաւ Սահմանադրութենէն ետք։ Մարտ 31ի յետաշրջական շարժման միջոցին ալ ստանձնեց Ա. Զօրաբանակի (Պոլսոյ) հրամանատարութիւնը, և իր հեղինակութեան շնորհիւ յաջողեցաւ հանդարտեցնել ապստամբած զինուորները. նոյն ատեն միջոցներ ձեռք առաւ դիւրացնելու համար աղատարար բանակին Պոլիս մուտքը, և Համիտը ետ կեցուց դիմադրելու յիմարութենէն, ինչ որ մեծ խրիւնահեղութեան պատճառ կրնար դառնալ։ Վարչապետ Թէվֆիգ փաշա այդ միջոցին Նազըմ փաշայի յանձնեց պատերազմական նախարարի պաշտօնը, բայց քիչ ետքը Թահլիճին հետ ան ալ քաշուեցաւ, պահելով միայն Զինուորական Խորհուրդի անդամակցութիւնը։ Իթիհատ զինքը Պաղտատ դրկեց իրր կուսակալ, և Նազըմ փաշա՝ Միահատ փաշայի օրերը յիշեցնող պաշտօնավարութեամբ մը նշանակելի դարձաւ այնտեղ։ Սակայն զինքը հանգիստ չձգեցին. կ'ուզէին ամէն գնով քանդել իր ժողովրդականութիւնը, և ատոր համար ոչինչ խնայեցին։ Հադգը փաշա Պոլիս կանչեց զայն, և Նազըմ փաշա հպատակեցաւ, ցոյց տալու համար իր կարգապահ ոգին, և բաւականացաւ բողոքի հեռագրով մը։ Պաղտատ գտնուող 125 սպաներ հաւաքական հեռագրով մը պահանջեցին որ փաշան անպատճառ մնայ իրենց մօտ. նոյն նպատակով միթինկներ գումարուեցան Միջագետքի ամէն կողմերը և բազմաթիւ հեռագիրներ ուղղուեցան Պոլիս։ Նազըմ փաշա չուզեց իր ստացած հրամանին հակառակիլ և Պոլիս դարձաւ Հնդկաստանի ճամբով, խուսափելով Հալէպի ճամբէն զոր Արաբ ցեղերը որոշած էին կտրել՝ իր մեկնումը արգիլելու, զինքը հակառակ ամէն բանի վար դնելու համար։ Պոլիս դարձին՝ ապրեցաւ քաշուած, երբ 1912 յունիսին սկսած զինուորական ապստամբութիւնը զինքը յուլիսի սկիզբը բարձրացուց պատերազմական նախարարութեան պաշտօնին։ Նազըմ փաշա սկիզբները ինքզինքէն դէմ էր պատերազմին, որովհետեւ գիտէր բանակին անպատրաստութիւնը. բայց երբ պատերազմը անխուսափելի դարձաւ, ամենայն հայրենասիրութեամբ ու խղճմտութեամբ կատարեց իր զինուորականի պարտքը։ Ըսինք արդէն թէ վերջին պատերազմին ամէնէն մխիթարական դրուագներէն մէկը՝ Չաթալճայի երեքօրեայ ճակատամարտը որ Պուլկար բանակին յաղթական արշաւը կասեցնելով Պոլիսը փրկեց, Թուրք բանակը իրեն կը պարտի։

Նազըմ փաշա չատ ուղիղ և ողորմած մարդ մըն էր, բերնէն կը զրկէր՝ չունեցողին տալու համար. դրամն ալ չէր սիրեր, և իր անշահախնդրութեան լաւագոյն փաստը սա է որ սեփական բնակարան մը անգամ չունէր, մինչդեռ Թուրքիոյ պետական անձնաւորութիւնները այնքան գօնաֆներ և և ֆհօշիներ կառուցած են մայրաքաղաքին ամէնէն օդասուն և գեղեցկահայեաց դիրքերուն վրայ։ Երբ Իթիհատը տապալեցաւ ու Երեսփ. Ժողովը լուծուեցաւ, վախ կար որ բռնապետութեան վերադարձ մը կը փորձուի Ֆեամիլ փաշայի կողմէ, որ արդէն համակիր մը

չէ սահմանադրական դրութեան. բայց լոկ Նաղըմ փաշայի ներկայութիւնը դահլիճին մէջ, բաւեց այդ մասին ամէն կասկած վանելու։ Ազատութեան գրաւականն էր ինքնին(*)։ Մաթևևի խմբագրապետը, Պ. Սթէֆան Լօզան՝ հետեւեալ օրամիտ պատկերը գծած է անոր մասին, իր գեղեցիկ աշխատութեան մէջ(**).—

«Նաղըմ փաշա առաջին տպաւորութեամբ շատ յանկուցիչ չերեւար. մեծդի, գիրուկ, ծանր, քիչ խօսող մարդ մըն է, և իր բուռնդակ պերճախօսութիւնը կը կազմեն մռնչիւններու չարքեր։ Եւ սակայն ողջամիտ ու արժանիքի տէր մարդ մըն է նոյն ատեն։ Իր գլխաւոր թերութիւնն է ամէն բան քիչ մը ուշ ընել. ուշ կ'արթննայ, և ուշ կու տայ իր հրամանները։ Ուշ պիտի երթար նաև պատերազմի դաշտը, և ուշ պիտի խմբագրէր տեղեկագիրները, որոնց մէջ, միշտ շատ ուշ, կը ծանուցանէր թէ թրքական զօրքերը կը դիմադրեն Պուլկարականց յարձակմանց. որովհետև երբ Պոլիս կը հասնէին այդ տեղեկագիրները, որոնք ներքնապէս ճիշտ էին, թուրք պինուորները արդէն իսկ տեղի տուած էին...

«Իրեն ներկայացած օրս ինձի ծանօյց թէ Արեւմտեան բանակը. այն որ Սերպերուն դէմ կը գործէր, յաղթանակ մը տարած է Քումանովոյի մէջ՝ խորտակելով սերպիական չորս զօրաբաժիններ։ Ճիշդ էր ասիկա, բայց չորս օր առաջուան իրողութիւնն էր. անկէ ասդին՝ Սերպերը՝ Պուլկարական թարմ ոյժերով զօրացած, վրէժը լուծած էին և Քումանովօ կը մտնէին ճիշդ այն միջոցին ուր Նաղըմ փաշա կը ծանուցանէր թէ եա մըղուած են։

«Զինուորական տեսակէտով՝ Ցրանեական դրութեան հետեւող մըն է, և Ցրանեական բանակին կարծիքը մեծ նշանակութիւն ունի իր աչքին։

«—Լա՛ք Ցրանեական բանակի իմ ընկերներուս, անոնց որ պիս ճանչցած են և անոնց ալ որ չեն ճանչցած, թէ մեզ չզրկեն իրենց համակրութենէն. արժանի ենք ատոր։

«Այսպէս խօսեցաւ և չծածկեց թէ ինք աւելի կը նախընտրէ յարձակողական պատերազմը. «միակ լաւագոյն թաքթիքը». բայց աւելցուց թէ պատերազմի դաշտին վրայ ամէնէն անհրաժեշտ բանը քաջութիւնն է։

«—Շուտով պիտի տեսնէք թէ, յարեց, այս տեսակէտով արժանի ենք մեր նախնիքներուն։

«Աւա՛ղ... Բըրք-Քիլիսէն այդ մասին դժնդակ յայտնութիւն մը պիտի ըլլար ամէն մարդու համար։ Մէկ անգամ մը՝ Նաղըմ փաշա չատ կանուխ խօսած էր...»։

Ինչ որ ալ ըլլան սակայն իր թերութիւնները, ամենապատուական մարդն էր որ գոյութիւն ունէր Թուրք պետական անձնաւորութեանց մէջ, և իր սպանութիւնը ճշմարիտ աղէտ մը եղաւ Թուրքիոյ համար։ Միակ մանրադէպ մը կը բաւէ երեւան հանելու իր ազնիւ ու մեծ հոգին և խո-

(*) Իրեն շնորհիւ ազատ արձակուեցան Իթիհատական պէտերը, զորս Ֆեամիլ փաշա բանտարկած էր իր Զաթալճա գտնուած միջոցին. առանց ատոր՝ Իթիհատի պետական Տարուածը տեղի չպիտի ունենար, և ինք ալ չպիտի սպաննուէր։

(**) Au chevet de la Turquie.

նարհիլ տալու իր յիշատակին առջև։ Դէպքը պատմած է Նորատուն կեան էֆէնտի, նոյն ինքն Պ. Սթէֆան Լօզանի, Նիսի մէջ՝ ուր քաշուած էր իր հրաժարելէն վերջ.—

«Այն օրը ուր զինադադարի կնքման համար Նազըմ փաշայի ընկերացայ դէպի Զաթալճա՝ զօրավար Սավօֆի և Պ. Տանէֆի հետ տեսակցելու, սառուցիկ ցուրտ մը կ'ընէր։ Ամէն մարդ իր լաւագոյն մուշտակը հագած էր. մինակ Նազըմ փաշա առանց վերարկուի կուգար։

« — Փաշա՛, խե՞նթ էք որ վերարկու չէք առներ, ըսի։

« Գոհացաւ միայն ինձի ցոյց տալով մեր դժբախտ զինուորները որոնք ճամբուն վրայ կարգով կեցած էին, ու ըսաւ.

« — Իսկ ասո՞նք, նայեցէ՛ք, վերարկու ունի՞ն... և սակայն խենթ չեն...»։

Ամբողջ Նազըմ փաշան այս խօսքին մէջն է։

Նորագիւղներու մարզանքը Պոլսոյ փողոցներուն մէջ

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

ՎԵՐՋԻՆ ԱՐԱՐՈՒԱԾԸ

Կայսրութեան զինուորական անպատրաստութեան և դահլիճին արդար անհանգստութեանց մասին գաղափար չունեցող երկիրը կը շարունակէր պատերազմի ինպատաս ցոյցերը։ Երբ «երկիր» կ'ըսենք, պէտք է հասկընալ մանաւորապար Թուրք տարրը, թերևս միակ խանդավառը այդ փոթորկի օրերուն մէջ։ Գարատաղի կողմէ եղած պատերազմի յայտարարութիւնը բոլորովին գրգռած էր իր անձնասիրութիւնը, և պատերազմա՛ն անդրանիկ աննշան գործողութիւնները, որոնք անյաջողութիւններ ըլլալով հանդերձ՝ Թուրք մամուլին մէջ փառաւոր յաղթանակներու կը վերածուէին, զինքը օր օրի աւելի անհամբեր ու չզագրգիռ կը դարձնէին «մեծ հարուածը տալու», կոխտելու, ճզմելու, փճացնելու թշնամին բուն իսկ իր ոտանին մէջ, ո՛չ միայն «Գարատաղ կոչուող այդ արհամարհելի մրժղուկը», այլ նաև միւսները, Պուլկարիան, Սերպիան, Ցունաստանը, ուրիշներ ալ՝ եթէ ուզէին Թուրքին բռունցքին համը առնել...։ Անցնող իւրաքանչիւր օր նպաստի կարևոր գումար մը և կամաւորներու յանձնառութեան ստուար ցանկեր կը բերէր Պոլիս, բոլոր այն գաւառներէն որոնց մէջ հոծ է Թուրք բնակչութիւնը։

Արտասահմանէն, Թուրք գաղութներէ, իսլամ երկիրներէ նոյնպէս նպաստ կը հասնէր։ Լահոր, Կալկաթա և Տէլհի հնդկական քաղաքներուն մէջ միթինկներ գումարուած էին, բողոքելու համար կարդ մը տէրութեանց կողմէ Թուրքիոյ մասին բռնուած թշնամական ընթացքին դէմ։ Նոյն քաղաքներէն Սուլթանին հասած հեռագիրներ կը յայտնէին թէ բովանդակ իսլամական աշխարհը համերաշխ է Խալիֆային հետ ու կը յանձնարարէին տեղի չտալ։ Հնդկաստանի Իսլամները դիմում ըրին նաև Անգլիոյ, խնդրե-

լով որ Թուրքիան մինակ՝ չԹողու այդ տագնապին մէջ, և պահէ Օսմ. Կայսրութեան հողային ամբողջութիւնը։

Թրքուհիները նոյնպէս գործի վրայ էին։ Տաղանդաւոր Թուրք գրա-

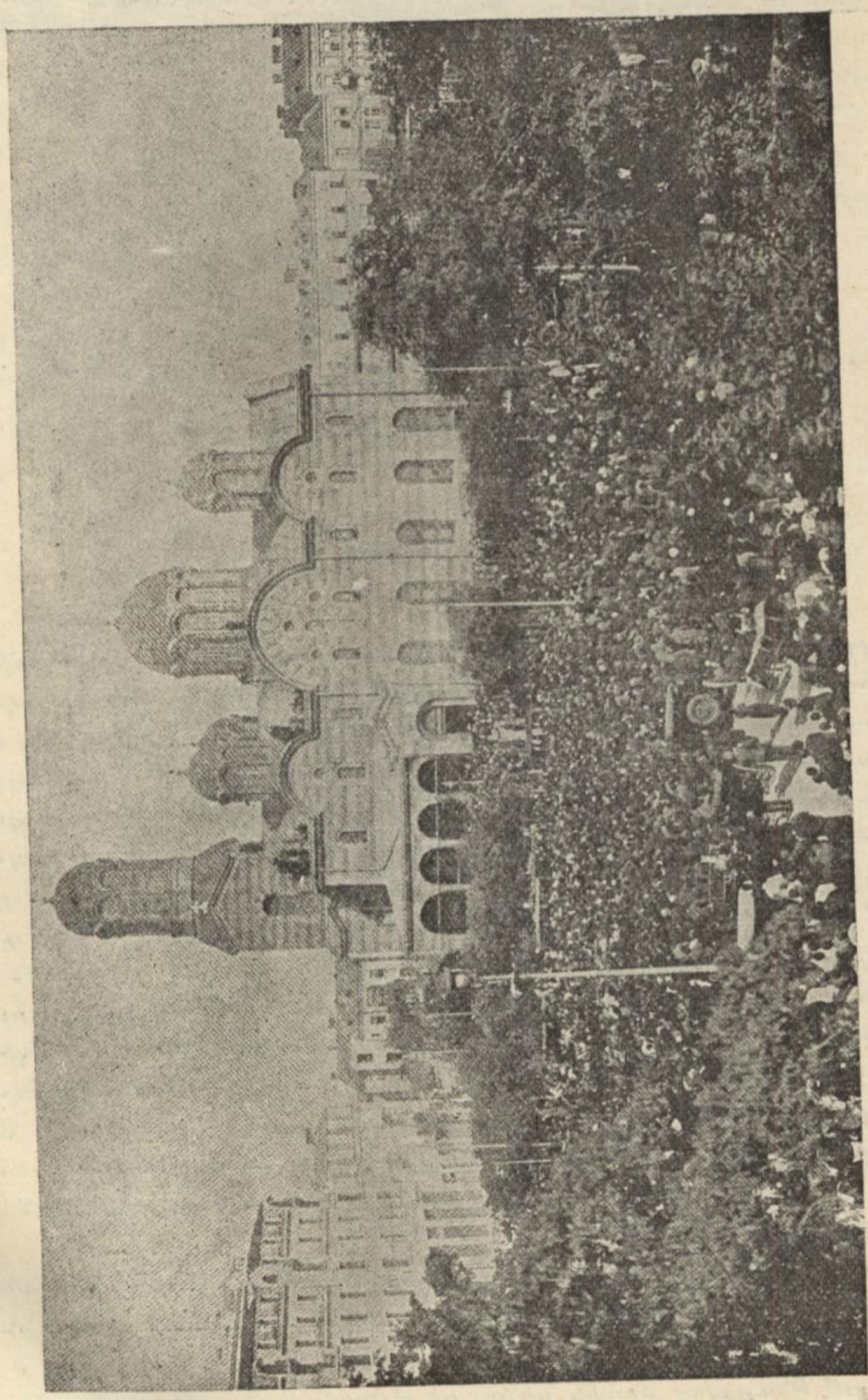

Գոհաբանական աղօթք Սօֆիայի մէջ, պուլկարական զինուց յաջողութեան համար

գիտուհի մը՝ Էմինէ Սէմիէ հանըմ, Թանինի մէջ կը հրատարակէր «Հայրենասէր Օսմանցի կիներու» ուղղուած յուզիչ կոչ մը, որուն մէջ կ'ըսէր նաև.

«Ինչո՞ւ սահմանագլուխ չփութանք, ճիւպպէի նման քան մը անցընելով մեր կռնակը, և մեր գլուխն ալ ծածկելով մեր մամերուն պէս։

«Օ՛ն ուրեմն, քոյրե՛ր, դէպի սահմանագլուխ, որպէս զի թոյլ չտանք որ վայրենիները կոխկռտեն մեր նահատակներուն յարգելի դիակները, և մեր որբերը մեր տենդոտին գիրկին մէջ առած՝ տաքցնելով լռեցնենք անոնց աւաչը։ Օգտուի՛նք մեր հաւատքին շնորհած զօրութենէն և մեր երակները ազգասիրական զգացումով մը եռացնող հուրէն։

«Օ՛ն, քոյրեր, դէպի սահմանագլուխ, ցոյց տալու համար պուլկար կիներուն թէ մենք իրենց կարծածին պէս անպէտ կեանքի մը դատապարտուած կիներ չենք։ Ահա ինծի պէս տկար մը սահմանագլուխ վազողներուն մէջ իբր առաջինը առաջ կը նետուի։

«Օ՛ն, յառա՛ջ, Օսմանցի հայրենասէր կինե՛ր. . . »։

Գարատաղի պատերազմի յայտարարութեան նախօրեակին՝ Թուրքիոյ և դաշնակիցներուն յարաբերութիւնները սա վիճակին մէջն էին. — Սոֆիայի, Պէլկրատի, Աթէնքի և Ջէթինէի դահլիճները կ՛ըսէին. «Մենք հողային բնդարձակման չենք տենչար, մենք աշխարհակալութեան նպատակ չունինք. կը փափաքինք միայն որ Թուրքիոյ մէջ լուրջ և իրական բարենորոգումներ մտցուին։ Երկար տարիներէ ի վեր կը խնդրէինք որ մեր Պուլկար, Սերպ և Յոյն եղբայրները այլևս չչարչարուին, չհարստահարուին։ Մեծ տէրութիւնները բազմիցս մեզի խոստացան թէ անոնց վիճակը պիտի բարելաւի, բայց չկրցան բան մը ընել»։ Թուրքիա կը պատասխաներ. «Տասնըհինգ օրէ ի վեր նախարարաց խորհուրդը զբաղած է պատրաստելու ամենալայն առումով բարենորոգմանց ծրագիր մը որ վերջ պիտի տայ այդ կացութեան»։ Դաշնակիցները սակայն կը յարէին թերահաւատութեամբ. «Ատոնք լոկ խոստումներ են, այլևս չենք կրնար անոնցմով գոհանալ։ Մենք պատերազմ չենք ուզեր, մենք կ՛ուզենք բացարձակ կերպով ապահովուիլ թէ ասկէ ետք Եւրոպական Թուրքիան պիտի կառավարուի արևմտեան քաղաքակրթութեան սկզբունքներուն համաձայն։ Մենք կը խնդրենք տէրութիւններէն որ ասիկա երաշխաւորեն, կատարելով անհրաժեշտ դիմումները որոնց չնորհիւ պիտի կրնանք մեր պահանջածը ձեռք բերել»։

Այդ հիման վրայ համաձայնած էին տէրութիւնները. և դարձեալ այդ հիման վրայ էր որ Ռուս և աւստրիական կառավարութիւնները, ի դիմաց միւս տէրութեանց, սեպտեմբեր 25ին միանգամայն թէ՛ Սոֆիայի, թէ՛ Աթէնքի, թէ՛ Պէլկրատի և թէ Ջէթինէի դահլիճներուն տուին հետեւեալ Յանուցագիրը.—

Ռուսական և աւստրօ-հունգարական կառավարութիւնները կը յայտարարեն Պալքանեան Պետութեանց.

1. Թէ տէրութիւնները կը պարսաւեն ամէն միջոց որ կրնայ խաղաղութեան խզում առաջ բերել.

2. Թէ հիմնուելով Պէրլինի Դաշնագրին 23րդ յօդուածին վրայ, տէրութիւնները, ժողովուրդներու շահուն համար, ձեռք պիտի առնեն Թուրքիոյ վարչութեան մէջ բարենորոգութեանց իրագործումը, նկատելով որ բարենորոգումները ոչ մէկ վնաս պիտի հասցնեն Սուլթանին վերհսկետութեան և Օսմ. կայսրութեան հողային ամբողջութեան։ Այս յայտարարութիւնը տէրութեանց կը վերապահէ բարենորոգմանց մասին յառաջիկային հաւաքաբար ուսումնասիրութիւն մը կատարելու ազատութիւնը.

3. Թէ երբ հակառակ ամէն բանի պատերազմը ծագի Պալքանեան երկիրներու և Օսմ. կայսրութեան միջև, տէրութիւնները պատերազմէն ետք ո՛և է փոփոխութիւն պիտի չընդունին Եւրոպական Թուրքիոյ հողային սթաթու-ֆուօին մէջ (*)։

Տէրութիւնները հաւաքաբար Յոլսոյ մէջ դիմումներ պիտի կատարեն, այս միևնոյն յայտարարութեան հիման վրայ։

Այս Ծանուցագիրը, որով Եւրոպա կը ստանձնէր բարենորոգմանց գործադրութեան երաշխաւորութիւնը, բարենորոգմանց մասին անորոշ ըլլալով հանդերձ, դաշնակիցներուն պահանջումը գոհացնելու բնոյթէն զուրկ չէր անշուշտ. բայց ենթադրելով նոյն իսկ թէ դաշնակիցները իրօք անկեղծօրէն տրամադիր էին գոհանալու այդ տեսակ երաշխաւորութեամբ մը, — ինչ որ բնաւ հաւանական չէ, — պէտք էր ընդունիլ որ Ծանուցագիրը քիչ մը ուշ կը հասնէր։ Արդէն տէրութիւնները չատ խելացի բան չէին ըրած դարձեալ աւստրիական ու ռուսական կառավարութեանց յանձնելով զիրենք ներկայացնելու պաշտօնը։ Գիտենք արդէն թէ աւստրեռուս գործակցութիւնը Մակեդոնիոյ բարեկարգութեանց մասին՝ չատ տխուր արդիւնք մը տուած էր, և այդ երկու տէրութեանց համախոհութեան ձեռնարկները, ինչ որ ալ ըլլային, դժուար թէ կարեւոր վատահութիւն արթընցնել Պալքանեան Պետութեանց ու ժողովուրդներուն մէջ։ Մինչեւ այն աստեն՝ Դաշնակիցներուն ընդհանուր զօրանալութիւնը աւարտած էր ամենամեծ մասամբ, բանակները համախմբուելու վրայ էին, իրենց գիւղերն ու քաղաքները պարպուած էին, առեւտուր և ամէն տեսակ աշխատութիւններ կասած էին, ու իւրաքանչիւր Պալքանեան Պետութիւն իր ոյժերէն վեր ծախքերու ենթարկուած էր։ Անոնք այլեւս չէին կրնար եւ դառնալ, մանաւանդ որ նահանջը իրենց համար այլապէս անաւոր փորձանքի մը, ներքին ապստամբութեան նախանշանը պիտի ըլլար։ — «Խաղաղութիւնը պիտի պահպանեմ մինչեւ այն աստեն ուր պիտի կրնամ խաղաղասէր մնալ՝ առանց դանակի հարուած մը ընդունելու», կ'ըսէր Ցէրտինանտ Զար, և ապահովաբար իրաւունք ունէր։ Երբ Սօֆիայի ռուսական և աւստրիական դեսպանները, Պ. տը Նէքլիւտով ու կոմս Թարնովսքի Պուլկար կառավարութեան ներկայացուցին սեպտեմբեր 8ի վերոյիշեալ ծանուցագիրը, նախարարապետ Պ. Կէչօֆ գոհացաւ միայն պատասխանելով. «Աւա՛ղ, արդէն իսկ զօրքը չարժման մէջ դրուած է»։ Այդ միևնոյն խօսքով է որ 1877ին՝ իշխան Կօրչաքօֆ ընդունած էր Անգլիական դեսպան լորտ Լօֆթիւսի համաձայնութեան առաջարկը, խաղաղութեամբ կարգադրելու համար ռուսեթուրք վէճը։ Պ. Կէչօֆ սակայն անմիջապէս մերժման պատասխան մը չտուաւ. բանակներուն համախմբումը լրացած չըլլալով, պէտք ունէր ժամանակ շահելու։ Յաջորդ օրը, իր նախագահութեամբ գումարուած նախարարական խորհուրդը կը

(*) Տէրութեանց ընթացիկ անկեղծութիւնը գնահատելու համար կ'արժէ այստեղ յիշել որ պատերազմէն վերջ ո՛չ միայն ոչինչ ըրին Եւրոպական Թուրքիոյ հողային ամբողջութիւնը պահպանելու համար, այլ նոյնիսկ ամէն կարելի ճիգ թափեցին որ Թուրքիա դաշնակիցներուն թողու նոյն իսկ պատերազմին արդիւնքով անոնց ձեռքը չինկած հողամասեր, քաղաքներ ու կղզիներ։

յայտարարէր թէ՝ «դժբախտաբար Ծանուցագիրը չի բովանդակեր անհրաժեշտ լուսաբանութիւնները՝ Թուրքիոյ առաջարկուելիք բարենորոգմանց մասին, որոնց կը սպասէր»· բայց կը յայտնէր նոյն ատեն թէ որոշում

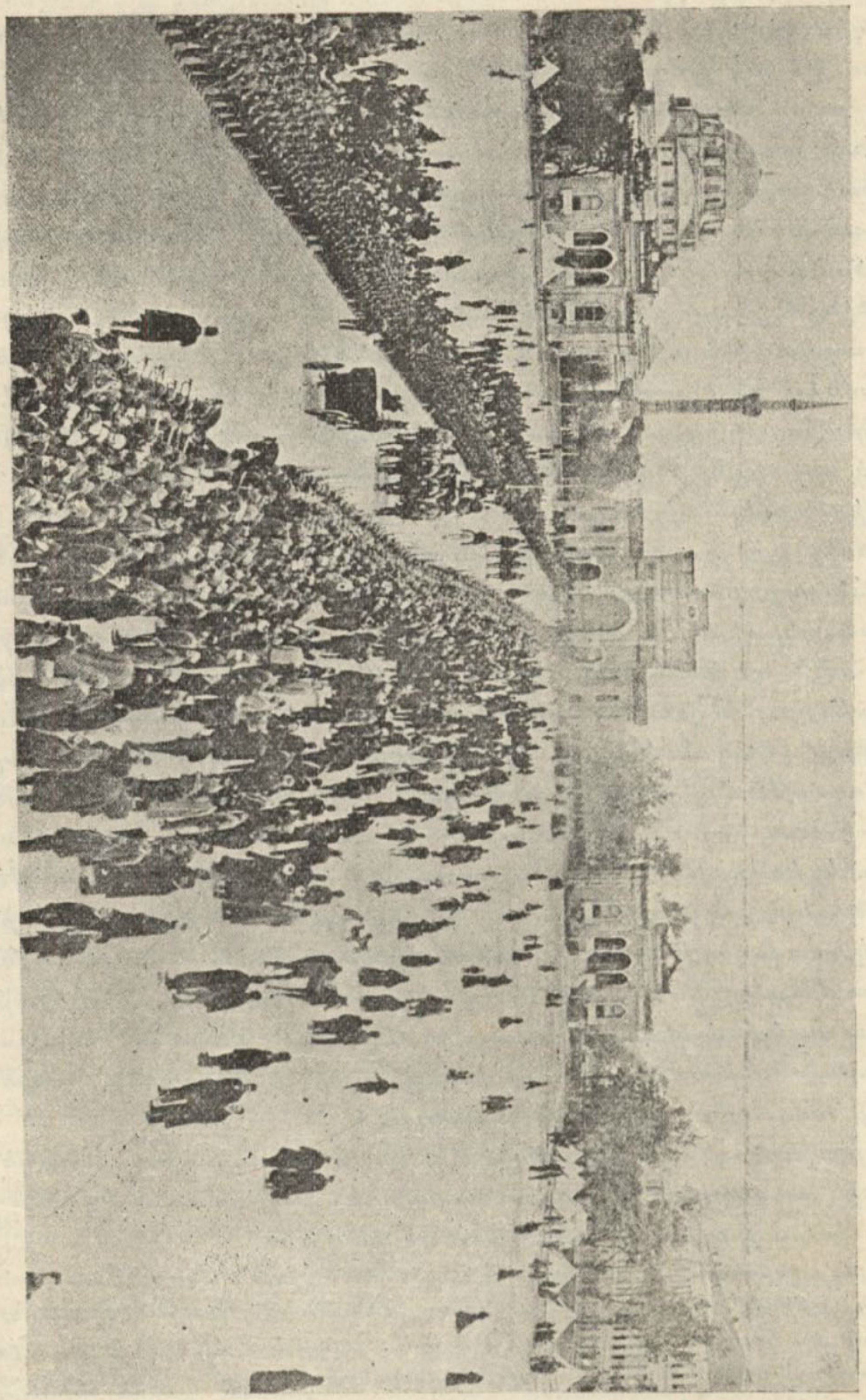

ԶՕՐԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ՕՐԵՐՈՒՆ

Վեհ. Սուլթանին այցը Պատերազմական նախարարութեան

մը տալէ առաջ՝ Ծանուցագրին նկատմամբ պիտի բանակցէր Պէլկրատի և Աթէնքի դահլիճներուն հետ, որոնք արդէն համանման տրամադրութեամբ ընդունած էին միեւնոյն Ծանուցագիրը: Իսկ Գարատաղ՝ Ծանուցագիրը

յանձնուելէն առաջ պատերազմ յայտարարած ըլլալով, բաւականացաւ դիտել տալով թէ չատ ուշ է արդէն, և թէ երկու քուկէս ամիսէ ի վեր Բ. Դրան մօտ կատարած իր դիմումները ապարդիւն մնացած ըլլալով, ստիպուած էր զէնքի դիմելու։

Պոլիս նոյնպէս թերեւսաւատութեամբ լսեց ռուս և աւստրիական կառավարութեանց կողմէ Պալքանեան Պետութեանց մօտ կատարուած դիմումին լուրը. խաղաղութեան հաւատացողները չատ քիչ էին այլեւս. զինուորական պատրաստութիւնները որոնք ոգի ի բուն առաջ կը տարուէին հետզհետէ աւելի տենդոտ աճապարանքով մը, կը բաւէին այդ մասին ամէն տարակոյս վանելու։ Տէրութեանց կողմէ Բ. Դրան տրուելիք համիմաստ ծանուցագիրը, — որ յիշատակուած էր Պալքանեան Պետութեանց տրուածին մէջ, — բնական է չպիտի կրնար ոչինչ փոխել կացութենէն։ Պատերազմասէր տարրը, իրեն գլուխ ունենալով Իթիհատը, այդ ծանուցագրին դէմ կը ծառանար տակաւին չտրուած, առարկելով թէ տէրութիւնները այս խնդրին մէջամտելու իրաւունք չունին, և թէ լոկ Թուրքիոյ կը պատկանի Պալքանեան Պետութեանց անարգանքը իր սեփական ձեռքով մաքրելու իրաւունքը։ Իսկ ժողովուրդը վայրկեանէ վայրկեան կը սպասէր որ դաշնակիցները հաւաքական վերջնագիր մը տան Թուրքիոյ։ Հետաքրքրութիւնը մեծ էր մանաւորապէս պուլկարական, յունական և սերպիական դեսպանատուններու շուրջը. յունական դեսպանատունը ամէն օր խճողուած էր Պոլսէն մեկնելու համար անցագիր առնելու փութացող հէլլէնահպատակներու անհատներու բազմութեամբ։ Սակայն երեք դեսպաններն ալ չէին դադրեր ապահովիչ լուրեր տալէ իրենց կառավարութեանց բռնելիք ընթացքին նկատմամբ. պուլկարական դեսպանը, կատարեալ պաղարիւնութեամբ դեսպանատան կոտրած ապակիները անցընել կուտար, և ատիկա կը հռչակէր ապացոյց խաղաղութեան պահպանման. երեք դեսպաններն ալ պարզապէս Թուրքիան կը քնացնէին, իրենց կառավարութեանց ժամանակ ձգելու համար որ բանակներու համախմբումը լրացնեն։ Իսկ Թուրք կառավարութիւնը, որ Դաշնակիցներէն չատ աւելի ժամանակի պէտք ունէր Օսմ. բանակներուն համախմբման համար, արտաքուստ այդ խաղը կլլել կը ձեւացնէր, յայտարարելով որ իրօք ամէն յոյս չէ կորած տակաւին։

Տէրութեանց Ծանուցագիրը Բ. Դրան յանձնուեցաւ Սեպտեմբեր 27ի իրիկունը, աւստրիական դեսպանատան Ա. Թարգմանին միջոցաւ։ Ծանուցագիրը խմբագրուած էր հետեւեալ կերպով.—

Ստորև ստորագրող՝ Աւստրիական, Անգլիական, Ֆրանսական, Ռուսական և Գերմանական դեսպանները(*), իրենց կառավարութեան հրահանգին վրայ, պաշտօն ստանձնած են հաղորդելու Բ. Դրան թէ Օսմ. կառավարութեան կողմէ հրապարակաւ եղած յայտարարութեանց համաձայն, Եւրոպական Թուրքիոյ նահանգներուն մէջ Բ. Դրան կողմէ կատարուելիք բարենորոգումներու մասին եղած խոստումները իբր «մուրհակ» կը նկատեն, և բնական կը համարին որ Բ. Դուռը 1880ի վիլայէթներու

(*) Իտալիա չէր մասնակցած այս ծանուցագրին, Թուրքիոյ հետ պատերազմի մէջ ըլլալով։ Իտալական կառավարութիւնը սակայն համամտութիւն յայտնած էր այդ օրերուն տէրութեանց կողմէ կատարուած բոլոր ձեռնարկներուն նկատմամբ։

Օրէնքին համաձայն, յիշեալ նահանգներու վարչութեան մէջ պէտք եղած բարենորոգումներուն գործադրութիւնը պիտի ապահովէ իրենց գործակցութեամբ, ժողովուրդին շահերուն համաձայն եղանակով մը։

Կը յայտարարեն նաև թէ այս բարենորոգումները Օսմ. Կայսրութեան հողային ամբողջութեան ո և է վնաս չպիտի պատճառեն։

10 Հոկտ. 1912 (Ստորգր.) ՓԱԼԼԱՎԻՉԻՆԻ, ՃԷՐԸԼՏ ԼՕՈՒԹԸՐ, ՊՕՄԲԱՌ, ԿԻՐՍ, ՎԱՆԿԸՆՀԱՅՄ

Այս Ծանուցագիրը անշուշտ անընդունելի էր Թուրքիոյ, քանի որ կատարելիք բարենորոգմանց մասին տէրութեանց գործակցութիւնը խնդիր կ'ընէր։ Հաւանութիւն յայտնելով ատոր՝ Դահլիճը պարզապէս Իթթիհատական խրատումի մը տեղի պիտի տար։ Թանին չէր դադրեր ժողովուրդը գրգռելէ ի նպաստ պատերազմի և ընդդէմ ամէն օտար միջամտութեան։—«Մենք պիտի ապահովցնենք թէ, կը գրէր, այսօր իրենց ոչնչցնել ուզած 23րդ յօդուածին վաղը 61րդ յօդուածը չպիտի յաջորդէ, և միջամտութեան միևնոյն իրաւունքը չպիտի յայտնուի նաև Արևելեան Անատոլի նկատմամբ։ Հետևաբար երբ Եւրոպայի միջամտութեան և Եւրոպայի կողմէ մեր ներքին գործերը հսկողութեան ենթարկելու մասին կը խօսինք, պէտք է խորհինք ո՛չ միայն Ռումէլիի այլև Արևելեան Անատոլի մասին, որովհետև Ռումէլին սպառող վախճանէն կարելի չպիտի ըլլայ փրկել նաև Անատոլըն»։ Իսկ կառավարական մամուլը բարենորոգումները գործադրելու կողմն էր, և մասնաւորաբար Թանինի դէմ կը պայքարէր Իթթիլաֆականներու յայտնի պետերէն Լութֆի Ֆիքրի պէյ Թէմինաթի մէջ, հռչակելով թէ «Եւրոպան ցարդ բարենորոգումներու անունով Թուրքիայէն պահանջած չէ այն տեսակ բան մը զոր Օսմ. Սահմանադրութիւնը չջատագովէր»։ Գալով Կառավարութեան, ինք ալ կը ձգձգէր Տէրութեանց Ծանուցագրին տրուելիք պատասխանը, և այդ օրերուն մասնաւորաբար զբաղած էր Իտալա-Թուրք հաշտութեան խնդրով։ Բանակցութիւնները որոնք կը կատարուէին Ուշիի մէջ, յանկարծ խզուած էին Իտալական պահանջմանց պատճառաւ։ Հալմի Դահլիճը ատոր վրայ սպառնացած էր ընդարձակել պատերազմական գործողութեանց շրջանակը, և Միտիլլին ու Սամոսը գրաւելէ ու զինուորական կայան դարձնելէ վերջ՝ արգիլել Իզմիրի ճամբով կատարուելիք ամէն զինուորական փոխադրութիւն, նոյն իսկ զօրք ցամաք հանել Անատոլի ծովեզերքը։ Նոյն ատեն՝ Իտալական Ա. Նաւարաժինը՝ ծովակալ Վիալայի հրամանատարութեամբ ճամբայ կ'ելլէր դէպի Արշիպեղագոս։ Բ. Դրան համար անշուշտ շատ լուրջ խնդիր մըն էր ասիկա. Պալքանեան Պետութեանց հետ պատերազմիլ՝ իրեն դէմ ունենալով նաև Իտալիան, շիտկէ շիտակ աղէտի մը դիմել էր. եթէ իրօք տակաւին յոյս ունենար թէ պիտի կրնայ Պալքանեան կնճիռը խաղաղութեամբ հարթել, անշուշտ պիտի դիմադրէր(*). բայց բացարձակապէս անյոյս էր այլևս։ Դաշնակիցները իրենց համախմբութիւնը աւարտելու մօտ էին։ Սոֆիայի Կառավարութիւնը հրահանգ տուած էր օտար թղթակիցներուն որ պատ-

(*) Իտալիա երեք օր միջոց տուած էր Թուրքիոյ՝ իր սպառնալիքը գործադրելէ առաջ. երեք օր վերջ՝ Ահմէտ Մուխթար փաշայի Դահլիճը ստիպուեցաւ ստորագրել հաշտութեան դաշնագիրը։ Ափրիկեան Տրիպոլիս ոչ ևս էր...

րասաուլին բանակին հետևելու: Յուսահատ մանաւանդ եւրոպական ռէ-
ալութիւններն էին, որոնք ատկէ վերջ ըլլալիք դիւանագիտական բոլոր
ձեռնարկները պարզ ձեւակերպութիւններ կը հռչակէին, չէին ծածկեր թէ

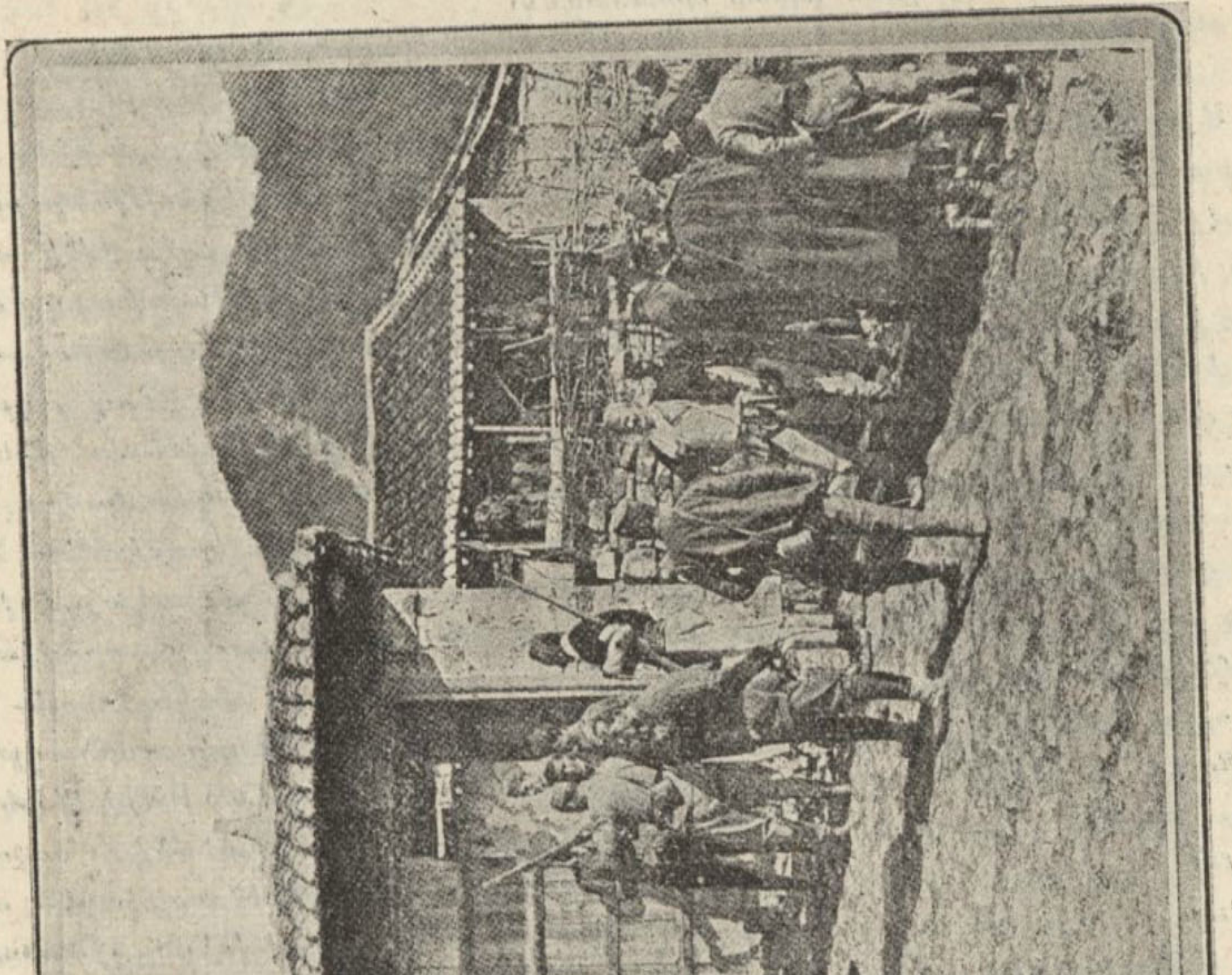

Գարատաղցի Զօրավար Մարթինովիչի բանակետղը Շքոտրայի մօտ

այլեւս ոչինչ կրնայ արգիլել պատերազմը, եւ կ'աշխատէին միայն թշնամու-
թիւնները սահմանափակել լոկ Թուրքիոյ ու Դաշնակիցներուն միջեւ:

Սեպտեմբեր 28ին՝ Պատերազմական Նախարարութիւնը հրատարա-

կութեան յանձնեց Վ.Ն. Սուլթանին հետեւեալ յայտարարութիւնը, ուղղուած բոլոր զինուորական իշխանութեանց. յայտարարութեան ոճը ինքնին կը զգացնէր թէ խաղաղութիւնը բանդագուշանք մըն է այլեւս.—

Ամբողջ աշխարհ գիտէ Թուրքիոյ խաղաղասիրութիւնը: Օսմանցիք կը յարգեն բոլոր ժողովուրդներուն իրաւունքները եւ փոխադարձաբար կ'ուզեն որ ամէն ժողովուրդներ ալ յարգեն Օսմ. իրաւունքները: Օսմանցիք բնաւ յոռի դիտում չունին ո եւ է կառավարութեան դէմ եւ չարակամութեամբ տոգորուած չեն: Իրաւունք ունինք պահանջելու որ միւս կառավարութիւններն ալ անկեղծութեան հակառակ չշարժին: Օսմանցիք չեն փափաքիր խռովել ո եւ է ցեղի երջանկութիւնը, յառաջդիմութիւնը, եւ կ'ուզեն որ ուրիշներ ալ այսպէս շարժին իրենց հանդէպ:

Հակառակ այն մեծ դժուարութեանց որոնց ենթարկուած է մեր երկիրը, ըստ կարելւոյն եւ [illegible] ի գործ կը դնենք մեր երկրին պէտք ունեցած բարենորոգումները: Կ'աշխատինք մեր ժողովուրդին երջանկութեանը համար: Սակայն մեր փոքր դրացիները որ աչք տնկած են մեր երկրին ու կը տեսնեն թէ մեր յառաջդիմութիւնները թոյլ չպիտի տան իրագործել իրենց ապօրէն ծրագիրը, կ'ուզեն արգիլել մեր բարենորոգումներն ու յառաջդիմութիւնը եւ օգուտ քաղել մեր դժուարութիւններէն, ու կը համաձայնին մեր սահմանակից նահանգներուն վրայ յարձակելու համար:

Պուլկարիոյ, Սերպիոյ, Սեւ Լեռան եւ Յունաստանի, այսինքն 600 տարիէ ի վեր Օսմանցիներուն քաջագործութեանց թատր եղած այս երկիրներուն երազատեսները կը մոռնան թէ Օսմանցիք որքան սուղ կը ծախեն իրենց կեանքը, թէ մէկ տարիէ ի վեր հերոսաբար կը կռուին ի Տրիպոլիս, ու զօրք կը դրկեն մեր սահմանագլուխները, հարկադրելով զմեզ՝ շարժման մէջ դնել մեր բանակը, պահպանել ազգին պատուոյն:

Հետեւաբար, կը հրամայենք շարժման մէջ դնել զինուորական երկրորդ քննչութեան (Բ. Օրտու) շրջանակին բոլոր Ռէտիֆներն ու Մուստահֆըզները, իսկ երրորդ քննչութեան շրջանակին (Գ. Օրտու) Ռէտիֆներն ու Մուստահֆըզները նմանապէս: Այսօր ձեր վրայ կ'իյնայ պարտականութիւնը՝ պաշտպանելու ձեր հայրենիքը, որուն համար ձեր նախնիք թափեցին իրենց թանկագին արիւնը:

Ձեր պարտականութիւնն է չթողուլ որ թշնամիին անցեւ ոտնակոխ ըլլայ այս նուիրական հողը, որուն իւրաքանչիւր թիզը թրծուած է ձեր նախնիքներուն մասունքներով, եւ արգիլել որ յարձակում չգործուի Օսմ. ժառանգ հողին վրայ: Մեր թշնամիները կը համախմբուին մեր սահմանագլուխներուն վրայ եւ կ'ուզեն ձեր ժառանգութիւնը խլել ձեր ձեռքէն. կ'ուզեն քանդել երջանկութիւնը ձեր զաւակներուն ու թոռներուն: Ինչպէս ձեր նախնիք, դուք ալ պէտք է քաջութեամբ պաշտպանէք հայրենիքը, պէտք է վազէք դէպի սահմանագլուխ, ձեր սուրով կտրելու համար այն ձեռքը որ կ'երկննայ ձեր հայրենիքին դէմ:

Պէտք է Տրիպոլսոյ մէջ կռուող ձեր եղբայրներուն նման ցոյց տաք որ արժանաւոր եղբայրներն էք անոնց: Ու ես վստահ եմ թէ նոր յաղթանակներ պիտի աւելցնէք ձեր նախնեաց յաղթանակներուն վրայ:

Աստուած պարգեւէ միշտ ձեզ յաղթանակ եւ ուրախացնէ Օսմանցիները ձեր յաղթութիւններով:

ՄԻՀՄԻՏ ՐԻՇԱՏ

Այդ միջոցին՝ Դաշնակիցներու զինուորական համախմբութիւնը լրացած էր բոլորովին, Պուլկարիոյ մէջ՝ Ֆէրտինանտ Զար ստանձնած էր

ԶՕՐԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐ

Սերպ տղաք կը խրախուսեն զինուորները

բանակին ընդհանուր հրամանատարութիւնը, իրեն փոխանորդ և սպարապետ կարգելով Պուլկարիոյ ամէնէն ժողովրդական զինուորականներէն մէկը՝ զօրավար Սավօֆը, ինչ որ մեծ խանդավառութեամբ ողջունուած էր բանակին կողմէ: Զէթէները, որոնց թիւը 20,000ը անցած էր, խումբ խումբ սկսած էին խուժել սահմանագլուխ. տեղ տեղ՝ ծանր ընդհա-

բուններ կ'ունենային Թուրք պահակներու հետ։ Ամէնէն համոզիչ փաստը թէ պատերազմը բացարձակապէս անխուսափելի է այլևս և թէ Դաշնակիցները չեն կատակեր, Սերպ զինուորներու մուտքն էր Պուլկարիա՝ Պուլկար բանակին գործակցելու համար։ — «Բազմաթիւ կառախումբեր Պուլկարիա կը մտցնեն Սերպ զօրագունդեր որոնք վերահաս պատերազմին մէջ պիտի օժանդակեն պուլկարական ոյժերուն, կը գրէր Թանի Թղթակիցը, Պ. Ռընէ Բիւո։ Անոնցմէ մէկուն ժամանման ականատես եղայ։ Հակառակ ժամանակին ուշ ըլլալուն, բազմահարիւր Պուլկարներ խռնուած էին կայարանին մէջ, Սերպ եղբայրներուն յատկացուած, ծաղիկներով, սիկարէթներով, ծխախոտով, հացի նկանակներով։ Իրերու ի՛նչ հետաքրքրական վերադարձ։ Քանըեօթ տարի առաջ, գրեթէ օրը օրին, 1885 Նոյեմբեր 14ին՝ Սերպ բանակը Պուլկարիա կը մտնէր և իր աջ թևը Պուլկարները կը ջախջախէր Պանսքիտոլի մէջ. վրդովումը կը տարածուէր Սօֆիայի արուարձաններուն մէջ։ Մարդիկ խմբովին կը դիմէին դէպի Ֆիլիպէի ճամբան, ուրկէ կը սպասէին փրկութիւնը. այնտեղէն պիտի գային Արևելեան Րումէլիի զօրագունդերը։ Անձկութիւնը մեծ էր. յաջորդ օրը՝ Սերպերը կրնային Սօֆիա խուժել։ Երիտասարդ պատերազմական նախարար մը, հազարապետ Նիքիֆօրօֆ որ դեռ երեսուն տարեկան չկար, ամէնուն քաջութեան գրգիռ եղաւ. պիտի դիմադրէին ու պիտի յաղթէին (դիմադրեցին ու յաղթեցին)։ Այսօր, անունի զարմանալի զուգադիպութեամբ մը, զօրավար Նիքիֆօրօֆ մըն է որ Սօֆիայի կայարանին մէջ, պատերազմական նախարարի հանգամանքով կ'ընդունի Սերպ բարեկամ զօրագունդերը (*)»։ Պատճառ չկար ուրեմն աւելի երկար ժամանակ անցընելու, ինչ որ լոկ Թուրքիոյ նպաստաւոր պիտի ըլլար, անոր միջոց ընծայելով իր տակաւին թերի զինուորական համախմբումը լրացնելու։ Շիտակութիւնը որուն մատնուած էր Եւրոպա, բոլորովին համարձակ դարձուցած էր պալքանեան դաշնակիցները։ Պուլկարիոյ վարչապետ Պ. Կէշօֆ կը յայտարարէր Մաքենի Թղթակցին. «Ներկայ պատերազմը որու միջոցին Սոյն, Պուլկար, Սերպ, Կաթոլիկ Ալպանացի և Օրթոտոքս Գարատաղցիներ ձեռք ձեռքի պիտի կռուին, համասլաւականներու գրգռութեանց արդիւնքը չէ. խաչակրութիւն մըն է Թրքական անտանելի բռնապետութեան դէմ, որ կը նահատակէ ու կը չահագործէ Պալքանեան Թերակղզիին բոլոր Քրիստոնեաները։ Եւրոպա ի՞նչ իրաւունքով պատերազմէն վերջ դաշնակիցներէն պիտի կորզէ իրենց յաղթութեան պտուղը և այդ կերպով մնղասակիցը պիտի դառնայ Թուրքիոյ (**)»։ Առաջին անգամ Պ. Կէշօֆի այս խօսքերուն մէջ խնդիր եղաւ իաչակրութիւն բառը, որ աւելի ետքը՝ Ֆէրտինանտ Զարին մէկ յայտարարութեամբ՝ օրուան խնդիր պիտի դառնար, և քննադատութեան ու բողոքի առատ նիւթ պիտի հայթայթէր Թուրք մամուլին։ Պ. Կէշօֆի այս խօսքերը յայտնի ժխտումն էին

(*) De Sofia à Tchataldja. Par René Puaux. Correspondant de guerre du Temps.
Պ. Բիւօ այս հատորին մէջ հաւաքած է իր թղթակցութիւնները։

(**) Կ'ակնարկէ տէրութեանց անունով տրուած սեպտեմբեր 23ի աւստրեւռուս Ծանուցագրին։

նաև դաշնակիցներու այն հաւաստումներուն թէ իրենք աշխարհակալական ըղձանքներ չունին և հողային ընդարձակման չեն տենչար։

Սեպտեմբեր 30ին վերջապէս դաշնակիցները առին վճռական քայլը։ Նոյն օրը, Պ. Կէչօֆ Սօֆիայի Սամ. գործակատար Մուգպիլ պէյի յանձ-

ՋՕՐԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐ
«Քալ սէլամէթ նազը եարիմ. . .»

նեց հետեւեալ Մանուցագիրը, որ նոյն ատեն հաղորդուեցաւ նաեւ ռուսական և աւստրիական դեսպաններուն.—

Ստորագրեալս, վարչապետ եւ նախարար արտաքին գործոց ու Կրօնից, պատիւ ունի խնդրելու Թուրքիոյ գործակատարեն որ բարեհաճի Սամ. Կայս. կառավարութեան հաղորդել հետեւեալ Մանուցագիրը, ինչպես նաեւ անոր յարակից Մանիֆեսթիւնը.

Հակառակ այն դիմումին զոր ըրին Մեծ Տէրութիւնները, Աւստրօ-Հունգար և Ռուս կառավարութեանց միջոցաւ, կատարած են Պալքանեան Պետութեանց մօտ, դիմում՝ որով կը խոստանան ձեռք առնել Եւրոպական Թուրքիոյ վարչական բարենորոգմանց իրականացումը, Պուլկարիոյ, Յունաստանի եւ Սերպիոյ կառավարութիւնները ինքզինքնին պարտաւոր կը զգան ուղղակի

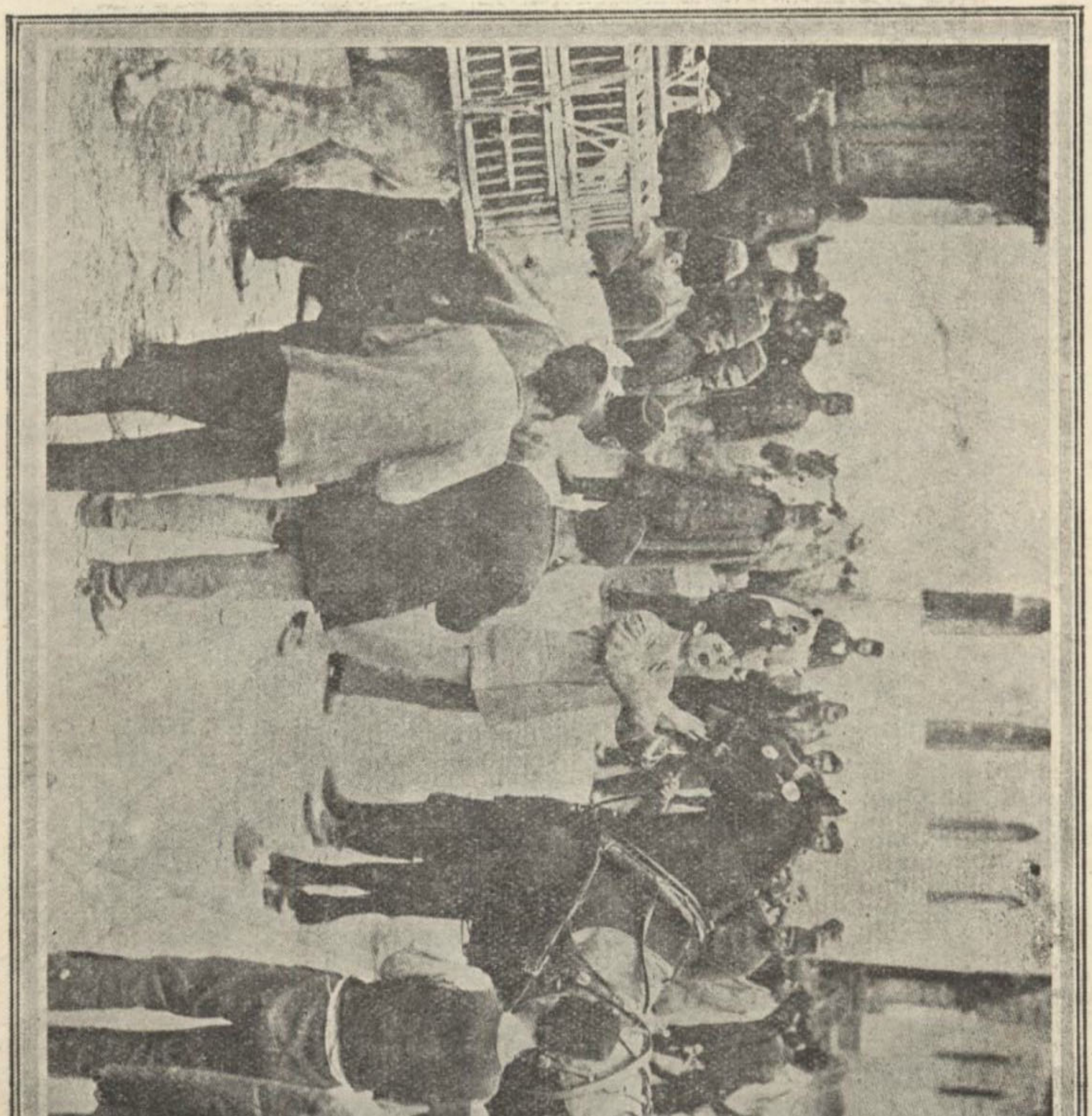

Ձիերու հաւաքումը Պոլսոյ փողոցներուն մէջ

դիմելու Ն. Կ. Վ. Սուլթանին կառավարութեան, անոր յայտարարելու համար թէ մի միայն արմատական, անկեղծօրէն եւ լիութեամբ գործադրուած բարենորոգումներ կրնան իրապէս բարելաւել կայսրութեան նահանգներուն քրիստոնեայ ժողովուրդներուն դժբախտ վիճակը, երաշխաւորել բարեկարգութիւնն ու անդորրութիւնը Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ, ապահովել ամրակայու-

խաղաղութիւն մը Օսմ. Կայսրութեան եւ Պալքանեան Պետութեանց միջեւ, որոնց հանդէպ Բ. Դուռը յաճախ բռնած է կամայական ու գրգռիչ ընթացք մը զոր ոչինչ կ'արդարացնէ:

Պուլկարիոյ, Յունաստանի եւ Սերպիոյ կառավարութիւնները, ցաւելով հանդերձ որ Դարասաղի կառավարութիւնը, ծագած դէպքերուն բերմունքով,

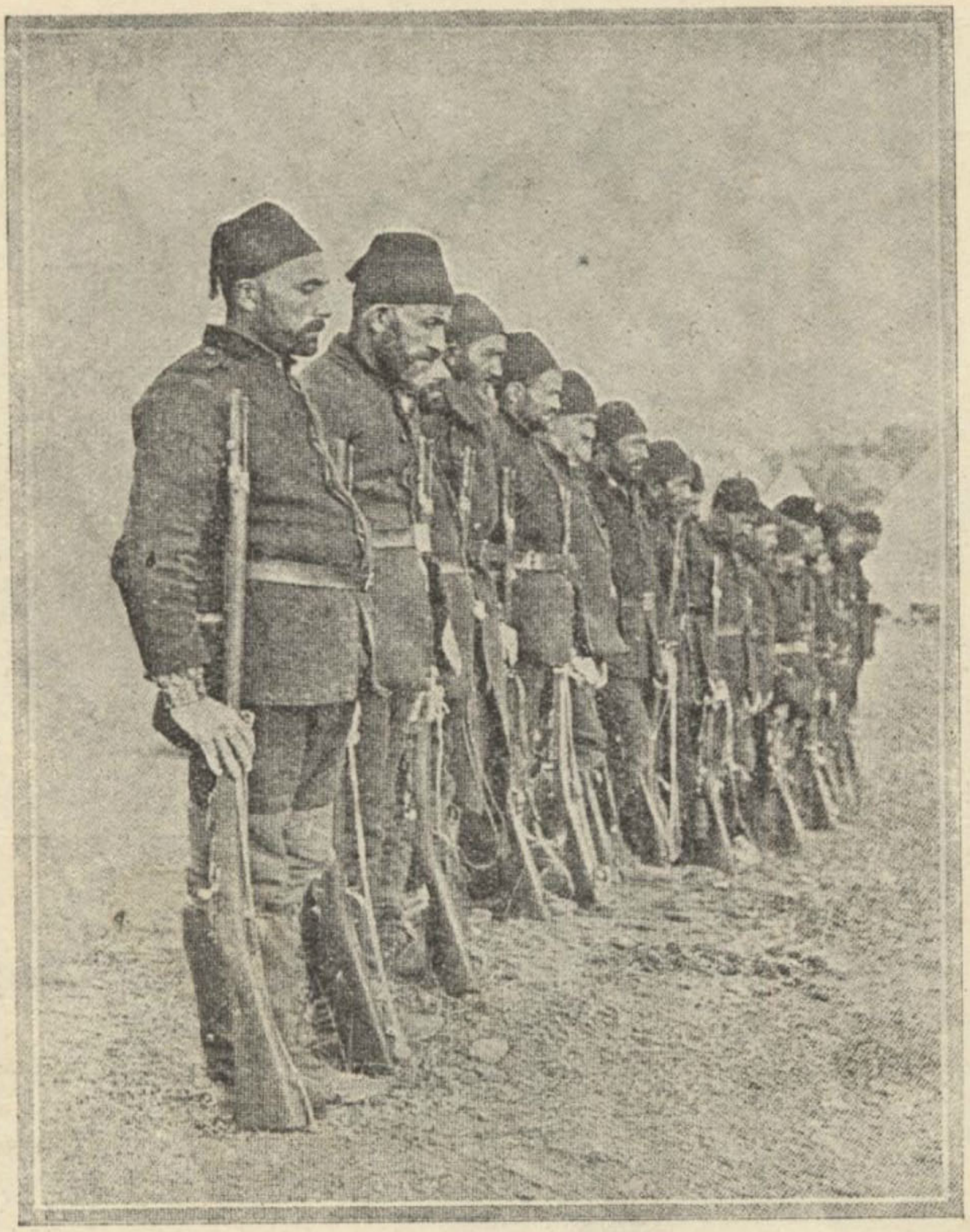

Թուրք պահեստիներու տիպարներ

չի կրնար մասնակցիլ այս դիմումին, կը հրաւիրեն Բ. Դուռը որ անմիջապէս, Մեծ Տէրութեանց եւ Պալքանեան Պետութեանց հետ միաբանութեամբ ձեռնարկէ Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ մտցնելու եւ հաստատելու Պէրլինի Դաշնագրին 23րդ յօդուածով նախատեսուած բարենորոգումները, զանոնք հիմնելով ազգութիւններու սկզբունքին վրայ, – նահանգներու վարչական ինքնօրինութիւն, Պելճիքացի կամ Զուիցերիացի ընդհանուր կառավարիչներ, գաւառային ընտրովի խորհրդարան, ոստիկան-զինուորութիւն, ազատ դաստիա-

ռակութիւն, երկրապահ բանակ,—անոնց գործադրութիւնը վստահելով վերին խորհուրդի մը, բաղկացած հաւասար թուով Քրիստոնեաներէ եւ Իսլամներէ, ընդ հսկողութեամբ Մեծ Տէրութեանց եւ Պալքանեան չորս Պետութեանց Պոլսոյ դեսպաններուն:

Պուլկարիոյ, Յունաստանի եւ Սերպիոյ կառավարութիւնները կը յուսան որ Թուրքիա պիտի կրնայ յայտարարել թէ կ՚ընդունի այս պահանջումը, յանձնառու պիտի ըլլայ վեց ամսուան պայմանաժամի մէջ գործադրութեան դնելու ներկայ Ծանուցագրին եւ անոր յարակից բացատրական Ծանօթութեան մէջ յիշատակուած բարենորոգումները, եւ պիտի ուզէ իբր ապացոյց իր հաճութեան՝ ետ առնել իր բանակին զօրաշարժի հրամանագիրը:

Ստորագրողը այս առիթէն օգտուելով, կը մնայ, եւայլն:

30 Սեպտ. 1912 (Հ. Տ)

ԿԷՇՕՖ

Ահաւասիկ 30 Սեպտ. 1912 (Հ. Տ.) Ծանուցագրին կցուած ծանօթութիւնը.—

1. Հաստատում Կայսրութեան ազգութեանց ցեղային ինքնօրինութեան, իր բոլոր հետեւութիւններով։

2. Օսմանեան խորհրդարանին մէջ՝ իւրաքանչիւր ազգի համեմատական ներկայացուցչութիւն։

3. Քրիստոնեաներու ընդունելութիւնը՝ քրիստոնէաբնակ նահանգներու բոլոր հանրային պաշտօններուն մէջ։

4. Քրիստոնեայ հասարակութեանց ամէն կարգի վարժարաններուն ճանաչումը՝ Օսմ. վարժարաններու հաւասար աստիճանով։

5. Բ. Դուռը պէտք է յանձնառու ըլլայ թէ չպիտի փոխէ Օսմ. Կայսրութեան նահանգներուն ազգաբանական նկարագիրը, իսլամ բնակչութիւն փոխադրելով անոնց մէջ։

6. Զինուորական ծառայութեան համար Քրիստոնեաներու տեղական զինուորագրութիւն՝ քրիստոնեայ քատրոներով. մինչեւ այդ քատրոներու կազմութիւնը՝ զինուորագրութեան դադարում։

7.—Վերակազմութիւն Եւրոպական Թուրքիոյ վիլայէթներու ոստիկանութեան, Զուիցերիացի եւ Պելճիքացի կազմակերպիչներու դրական հրամանատարութեան տակ։

8. Քրիստոնեայ բնակիչ ալ ունեցող վիլայէթներու մէջ անուանում Մեծ Տէրութիւններէն ընդունուած Զուիցերիացի կամ Պելճիքացի վալիներու, անոնց աջակից տալով ընտրական շրջանակներու կողմէ ընտրուած ընդհանուր ժողովներ։

9. Հաստատութիւն՝ Մեծ-Եպարքոսին մօտ՝ բարձրագոյն խորհուրդի մը, քրիստոնեայ եւ իսլամ հաւասար թուով անդամներով, վերոյիշեալ բարենորոգմանց գործադրութեան հսկելու համար։

Մեծ Տէրութեանց եւ Պալքանեան Պետութեանց դեսպանները պաշտօն պիտի ունենան այդ խորհուրդին գործունէութեան եւ աշխատութեանց հետեւելու։

Համանման Ծանուցագիրներ յանձնուեցան Սերպ կառավարութեան կողմէ Պէլկրատի Օսմ. դեսպան Ալի Ֆուատ պէյի, ինչպէս նաեւ ռուսական եւ աւստրիական դեսպաններուն. ու Յոյն կառավարութեան կողմէ՝ Աթէնքի Օսմ. դեսպան Մուխթար պէյի, ինչպէս նաեւ ռուսական եւ աւստրիական դեսպաններուն։ Ալի Ֆուատ պէյ, ինչպէս Մուգպիլ պէյ, վերապահութեամբ ընդունած էին այդ Ծանուցագիրները, որոնք, դիւանա-

փիտական սովորութեանց համաձայն, պէտք էին Բ. Դրան տրուիլ Պալ-քանեան Պետութեան Պոլսոյ դեսպաններուն միջոցաւ։ Միայն Աթէնքի Օսմ. դեսպանն էր որ ընդունելէն երեք ժամ վերջը ետ դարձուց Ծանու-

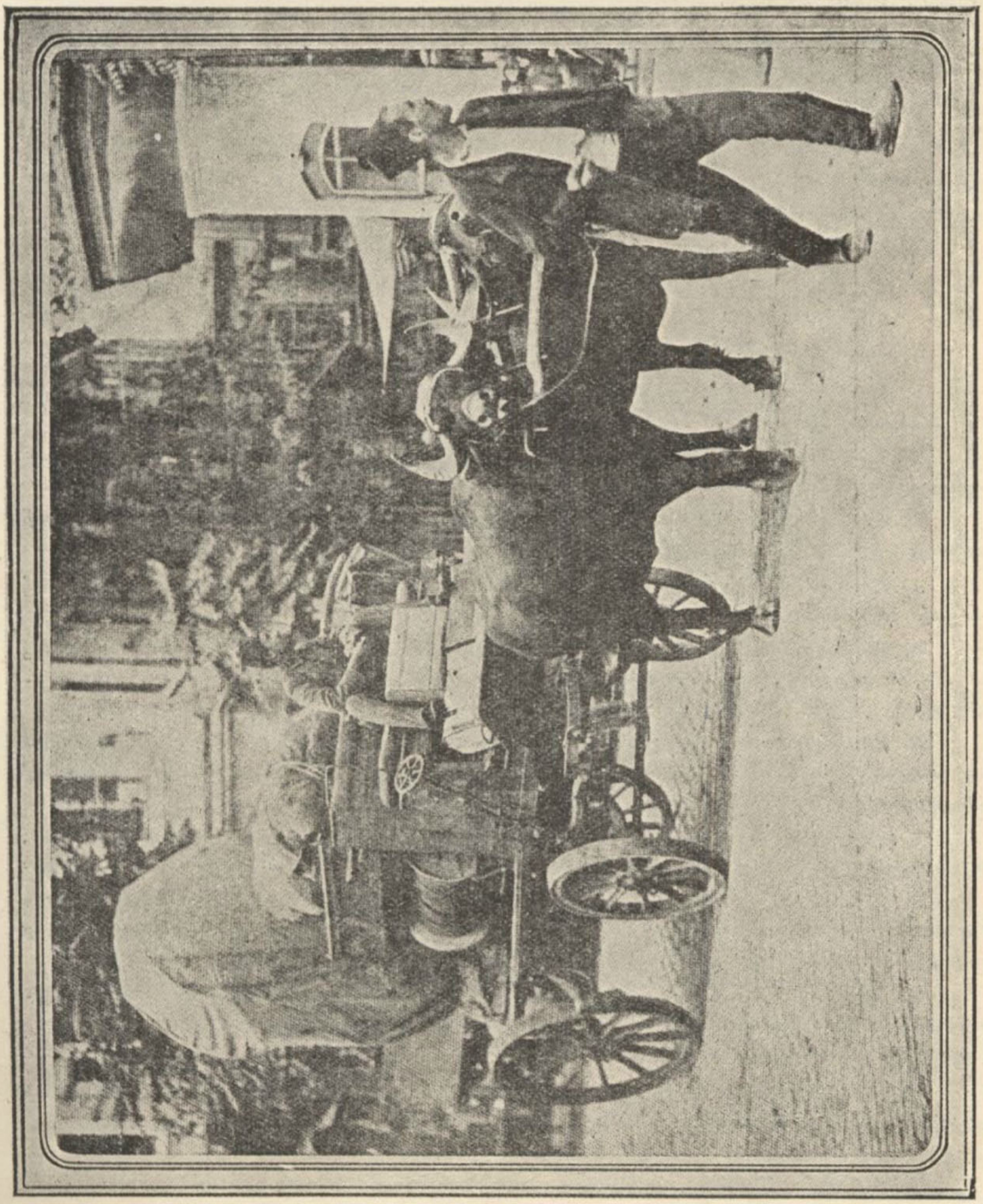

Օսմ. բանակին հեռագրական կազմածները կը փոխադրուին կռուի դաշտը

ցագիրը, յայտնելով որ չի կրնար ընդունիլ։ Յունաստանի արտաքին գոր-ծոց նախարար Պ. Քորոմիլաս սակայն պնդեց թէ անգամ մը ընդունուած Ծանուցագիր մը այլեւս կարելի չէ մերժել, եւ պաշտօնագիրը վերադար-ձուց Օսմ. դեսպանատուն։ Նոր մերժման մը վրայ, Պ. Քորոմիլաս, դարձ-

Զօրաշարժութեան օրերուն. — Տեսարանը Պոլսոյ փողոցներուն մէջ

եալ ոտնակոխ ընելով դիւանագիտական սովորութիւնները, ուղղակի Բ. Դուռ՝ արտաքին գործոց նախարարին հեռագրեց որպէս զի հրահանգ տայ Աթէնքի դեսպանին՝ Ծանուցագիրը ընդունելու: Նորատունկեան էֆէնտի փութաց պատասխանել որ եթէ Յունաստանի Ծանուցագիրը նոյնն է, ինչ որ էին Պուլկարիոյ և Սերպիոյ Ծանուցագիրները, պէտք չկայ յանձնելու. իսկ եթէ տարբեր բնոյթ մը կը կրէ, այդ պարագային կրնայ իրեն հասցնել Պոլսոյ հելլէն ներկայացուցիչ Պ. Կրիպարիսի միջոցաւ:

Ընդհանուր դիւանագիտական աշխարհը և մանաւանդ Պոլիս, տեսակ մը զարմացմամբ տեղեկացան Դաշնակիցներուն Ծանուցագրին: Ապահովաբար հաշտարար ոգւով խմբագրուած և խաղաղութեան ձգտող պաշտօնագիր մը չէր, բայց վերջապէս կը սպասուէր որ Պուլկարիա և իր զինակիցները Թուրքիոյ յանձնեն ոչ թէ Ծանուցագիր մը, — որ կրնար դուռ բանալ նորանոր բանակցութեանց և ձգձգումներու, — այլ վերջնագիր մը, 24 կամ առ առաւելն 48 ժամ պայմանաժամով: Ասոր կը սպասուէր մանաւանդ Պոլսոյ մէջ, ուր Բ. Դրան շրջանակներն անգամ թէ կը կարծէին թէ վայրկեանէ վայրկեան պատերազմի յայտարարութեան բնոյթ ունեցող վերջնագիր մը պիտի տրուի, ճիշդ Ղարատաղի կողմէ եղածին պէս: Այս համոզումը ա՛յն աստիճան արմատացած էր որ երբ հեռագրական Գործակալութիւնները վերոյիշեալ Ծանուցագրին յանձնուած ըլլալուն լուրը հաղորդեցին, Պոլսոյ բովանդակ մամուլը, առանց ոև է բացառութեան, ծանուցագիր բառը թարգմանեց վերջնագիր, կարծելով որ հեռագրական գործակալութիւնները սխալում մը ըրած են:

Յաջորդ օրը, 1 հոկտեմբեր, արտաքին գործոց նախարարութեան մասնաւոր դիւանին պետ Էտհէմ պէյ, աւստրիական դեսպանատունը երթալով՝ դեսպան Փալլավիչինի Մարքիզին յանձնեց հետեւեալ Ծանուցագիրը որ պատասխանն էր Տէրութեանց դեսպաններուն կողմէ սեպտեմբեր 27ին Դրան տրուած Ծանուցագրին. —

Ստորագրեալս, արտաքին գործոց նախարար Ն. Կ. Վեհափառութիւն Սուլթանին, ի պատասխան Նոցին Վսեմութիւնց Աւստրօ Հունգարիոյ, Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Ռուսիոյ եւ Գերմանիոյ դեսպաններուն միջոցաւ իրենց պաշտօնական կառավարութեանց կողմէ մատուցած նօթս. 10 թուակիր զեկուցագրին, պատիւ ունի յիշեցնելու իրենց, ինչպէս Նոցին Վսեմութիւնք իրենց անձամբ հաստատել, թէ Կայս. կառավարութիւնը արդէն իսկ զգացած է պէտքը այն բարենորոգմանց, որոնց կը կարօտի Եւրոպական Թուրքիոյ նահանգներուն վարչութիւնը: Կայս. կառավարութիւնը այն աստիճան համոզուած է այդ բարենորոգմանց անհրաժեշտութեան մասին որ կ՚ուզէ զանոնք գործադրել առանց ոեւէ օտար միջամտութեան, վստահ ըլլալով որ այդ պայմաններուն մէջ անոնց գործադրութիւնը պիտի նպաստէ երկրին բարգաւաճման եւ տնտեսական զարգացման, եւ նոյն ատեն, Օսմ. Սահմանադրութեան ազատական ոգւոյն համաձայն, պիտի ապահովէ համերաշխութիւնն ու եղբայրակցութիւնը այն այլացեղ տարրերուն միջեւ, որոնցմէ կազմուած է Կայսրութեան այդ մասին ժողովուրդը:

Կ՚արժէ այս առթիւ դիտել տալ որ, եթէ մինչեւ այսօր այդ նահանգնե-

րում ներքին կացութիւնը բարուոքելու համար եղած զանազան փորձերը ի-րենցմէ սպասուած ամբողջ արդիւնքը չեն տուած, այս յապաղման գլխաւոր շարժառիթներէն մէկը անվիճելի կերպով այն խռովուած ու անապահով վի-

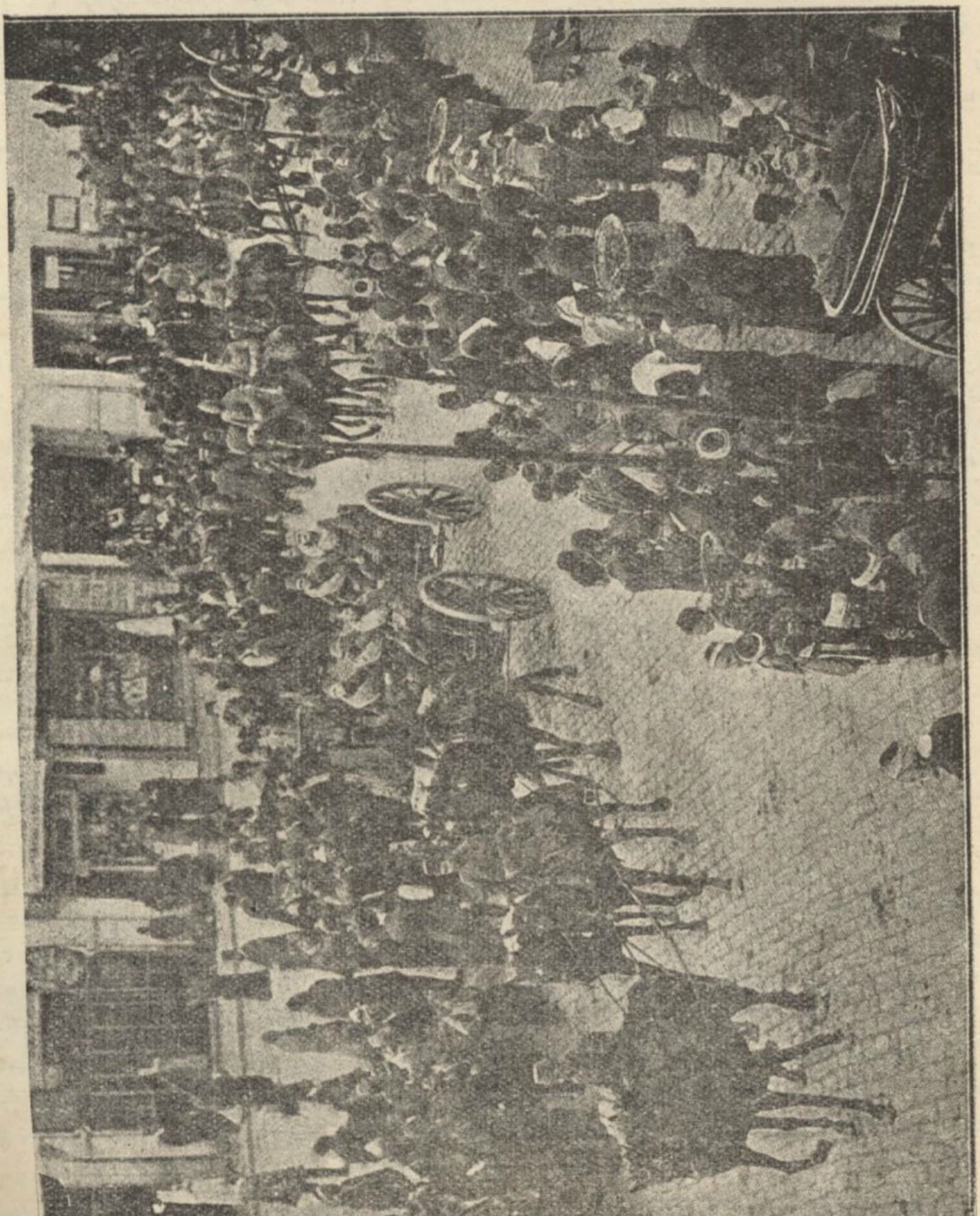

Թնդանօթներու փոխադրութիւնը Պոլսոյ փողոցներէն

ճակն է, որուն պատճառ կ'ըլլան ամէն տեսակ եղեռնագործներ, բղխած խռո-վութեան վառարաններէ, որոնց բուն նպատակը ո եւ է կապուած չի վերցներ:

Այսու հանդերձ Կայս. կառավարութիւնը կը զնահատէ բարեկամական նպատակը այն Զեկուցագրին զոր մեծ տէրութիւնները յարմար դատած են տալ իրեն՝ ներկայ պարագաներուն հետեւանքով: Կայս. կառավարութիւնը արտանց

կ'աջակցի այն ջանքերուն, զորս Մեծ Տէրութիւնները ի գործ կը դնեն հեռացնելու համար բաղխումի մը վտանգը. որուն հետեւանքները ճակատագրական մեծ աղէտներու դուռ պիտի բանային, աղէտներ. զորս ամէն տեսակ հաշտարար միջոցներով արգիլելը, պարտականութիւն մըն է քաղաքակիրթ աշխարհին համար :

Կայս. կառավարութիւնը համոզուած է որ այս տեսակէտով առաջին քայլը լիք առած է, դիւրացնելու համար այն մարդասիրական պարտաւորութիւնը, զոր Մեծ Տէրութիւնները ստանձնած են այս զարհուրելի խնդրին հանդէպ. որուն լուծման կ'աշխատին :

Կայս. կառավարութիւնը չուզեր առարկել թէ Պերլինի Դաշնագրին կարգ մը տրամադրութիւնները գործադրուած են այն տեսակ եղանակով մը որ չի պատշաճիր իրենց ոչ տառին ոչ ալ ոգւոյն, եւ թէ օսմանեան շահերը, շատ պարագաներու մէջ ծանրապէս վնասուած են այդ պատճառաւ. Կայս. կառավարութիւնը չուզեր նաեւ մանաւորապէս յիշել թէ այդ Դաշնագրին 23րդ յօդուածը միւս յօդուածներէն աւելի ոյժ ու արժէք ունի՞ այս օրուան համար: Այսու հանդերձ Կայս. կառավարութիւնը կը յայտարարէ թէ ինքնաբերաբար որոշած է, համաձայն Օսմ. Սահմանադրութեան, յառաջիկայ նստաշրջանին սկզբնաւորութեան օրն իսկ Օսմ. Խորհրդարանին և կայսերական վաւերացման ենթարկել 1880ի օրինագիծը, իր պատմական գրութեամբ:

Մեծ Տէրութիւնները կրնան վստահ ըլլալ թէ Կայս. իշխանութիւնները խղճմտօրէն պիտի գործադրեն այդ օրէնքը, անմիջապէս որ հռչակուի:

Գերազանցապէս անարդար պիտի ըլլար՝ տարբեր րէժիմի մը յատուկ աւելի կամ նուազ սիսթեմաթիք նախկին զանցառութեանց եւ խուսափումներու վրայ հիմնուելով. հետեւցնել թէ այս օրուան սահմանադրական կառավարութիւնը չուզեր կամ չի կրնար անցեալին շեղումները վերջնականապէս սրբել: Նոյնքան անարդար պիտի ըլլար այս մասին կարգ մը կասկածներէ օգտուելով փնտռել ուրիշ միջոցներ եւ թողուլ այն միջոցները որոնք միայն համաձայն են ո՛չ թէ լոկ երկրին, այլ նաեւ ժողովուրդներու բուն շահերուն :

Կ. Պոլիս, 1/14 Հոկտեմբեր — ԳԱԲՐԻԷԼ ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆ

Այս Ծանուցագիրը ո՛չ այնքան գոյութիւն ունեցող վէճին հաշտարար լուծում մը տալու, որքան լոկ Օսմ. Կառավարութեան արժանապատուութիւնը փրկելու կը ձգտէր ամէն բանէ առաջ։ Պալքանեան Պետութիւնները մէկ կողմէն, Տէրութիւնները միւս կողմէն, աւելի կամ նուազ փափկութեամբ հասկցուցած էին Բ. Դրան թէ ծագած տագնապը բերանացի կամ գրաւոր խոստումներով անցնելիք բաներէն չէ, և թէ այս անգամ անհրաժեշտ են աւելի դրական հաւաստիքներ բարենորոգմանց գործադրութեան մասին։ Բ. Դուռը՝ եթէ իր բովանդակ գոյութեամբ խոստում կորէր, չպիտի կրնար այդ տեսակ ապահովութիւն մը ներշնչել։ Ի զուր Նորատունկեան էֆէնտի կը խոստովանէր իբր թէ «տարբեր րէժիմի մը յատուկ աւելի կամ նուազ սիսթէմաթիք» զանցառութիւններն ու խուսափումները, ի զուր կը ջանար համոզելու թէ իր ներկայացու-

ցած կառավարութիւնը «անցեալին չեղումները վերջնականապէս պիտի թօթափէ». հակառակ կողմը կրնար առարկել թէ անցեալին բոլոր գանցառութիւնները, բոլոր խուսափումները, ճիշդ այդ տեսակ խոստումներու հետեւած էին, և թէ առաջին անգամը չէր որ Բ. Դուռը այդպէս «անցեալին չեղումները թօթափել» կը խոստանար՝ տպաւնապը անցընելէ վերջ միեւնոյն չեղումներուն անձնատուր ըլլալու համար. իրենց ապահովութիւն կար թէ վաղն ալ նոյն բանը չպիտի ըլլայ։ Նորատունկեան էֆէնտիի պնդումը թէ «Օսմ. Կայս. կառավարութիւնը կ'ուզէ բարենորոգումները գործադրել առանց ուժ և է օտար միջամտութեան», բնական է չէր կրնար կնճիռը լուծել. չարաբաստիկներէ ի վեր կրկնուող անօգուտ խոս-

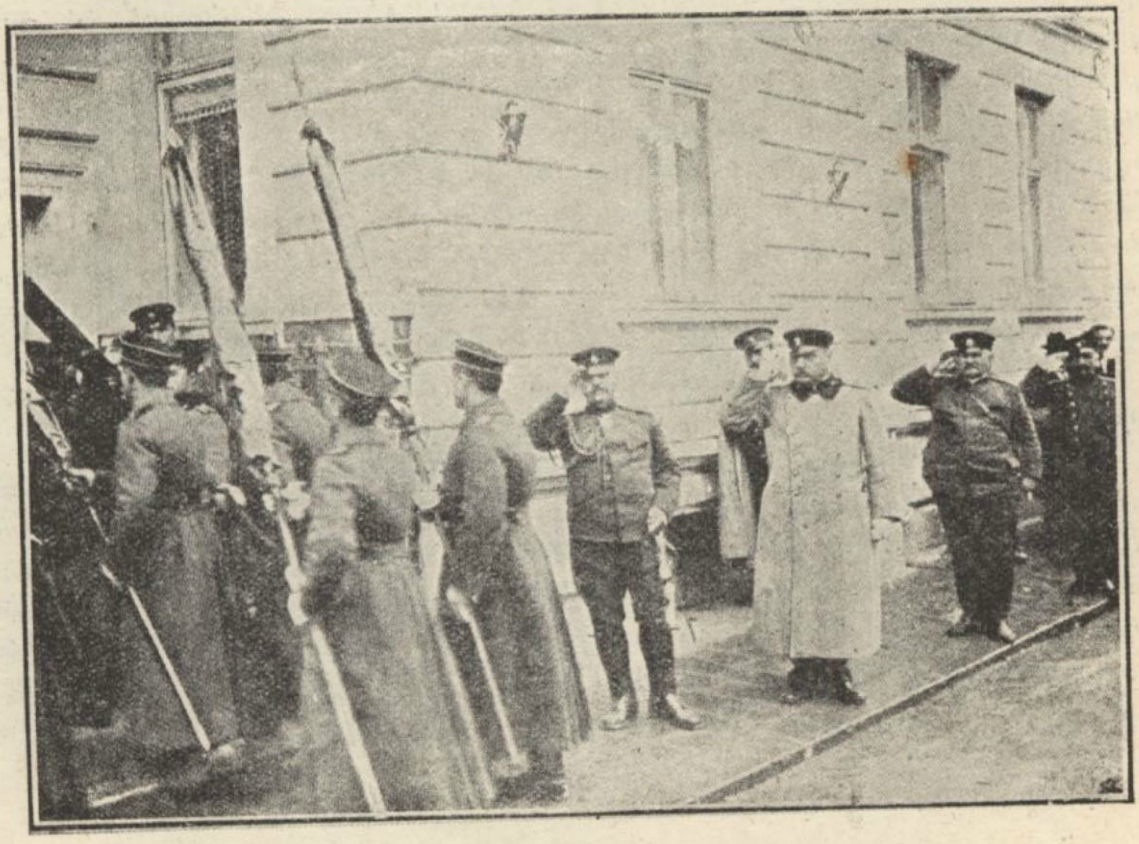

Պուլկար զօրաքաժիններու դրօշներուն բաշխումը

քերու պաշտօնական արձանագրութիւնն էր ըրածը, հանդիսաւոր ձեւի մը տակ։ Մինչդեռ տէրութիւնները կը պահանջէին որ իրենց հակողութեան տակ կատարուի այդ խոստումներուն գործադրութիւնը, որպէսզի կարենան ապահով ըլլալ ու մանաւանդ ապահովցնել դէպի պատերազմ գահավիժող Պալքանեան Պետութիւնները։ Նկատի առնելով ժողովրդային տրամադրութիւնը և այն խախուտ դիրքը՝ որուն վրայ դահլիճը կը ճգնէր ինքզինքը կանգուն պահել, նկատի առնելով մանաւանդ արքունական իմիհատին յարուցանելիք փոթորիկը՝ զիջման պարագային, կարելի չպիտի ըլլար ընդունիլ Կայսրութեան արժանապատուութեան հետ անհաշտ այդ պահանջումը, որ արդէն լոկ ձեւակերպութեան համար միայն կ'ըլլար, քանի որ տէրութիւններն ալ, Թուրքիա ալ չատ լաւ գիտէին թէ

պահանջման ընդունուիլը Թուրքիոյ կողմէ, այլեւ չի կրնար առաջքը առնել պատերազմին: Ասոր համար անշուշտ Նորատունկեան չփճէնտի իր Ծանուցագրին մէջ տագնապը լուծելու բնոյթ ունեցող ոչինչ դրած էր, և աշխատած էր լոկ Օսմ. Կայսրութեան արժանապատուութիւնը փրկելու. դահլիճը թերեւս խրօք զիջում ընէր՝ եթէ խաղաղութեան մասին յոյս ունենար. քանի որ պատերազմը պիտի ծագէր հակառակ ամէն բանի, իր կողմէ ըլլալիք ո՛ և է զիջում թէ՛ օգուտ մը չպիտի ունենար և թէ աւելորդ նուաստութիւն մը պիտի ըլլար Կայսրութեան համար:

Բ. Դուռը այս տրամադրութեան մէջ էր՝ երբ Պոլիս հասաւ Դաշնակիցներու սեպտեմբեր 30ի Ծանուցագիրը: Բառին բուն իմաստով վերջ-

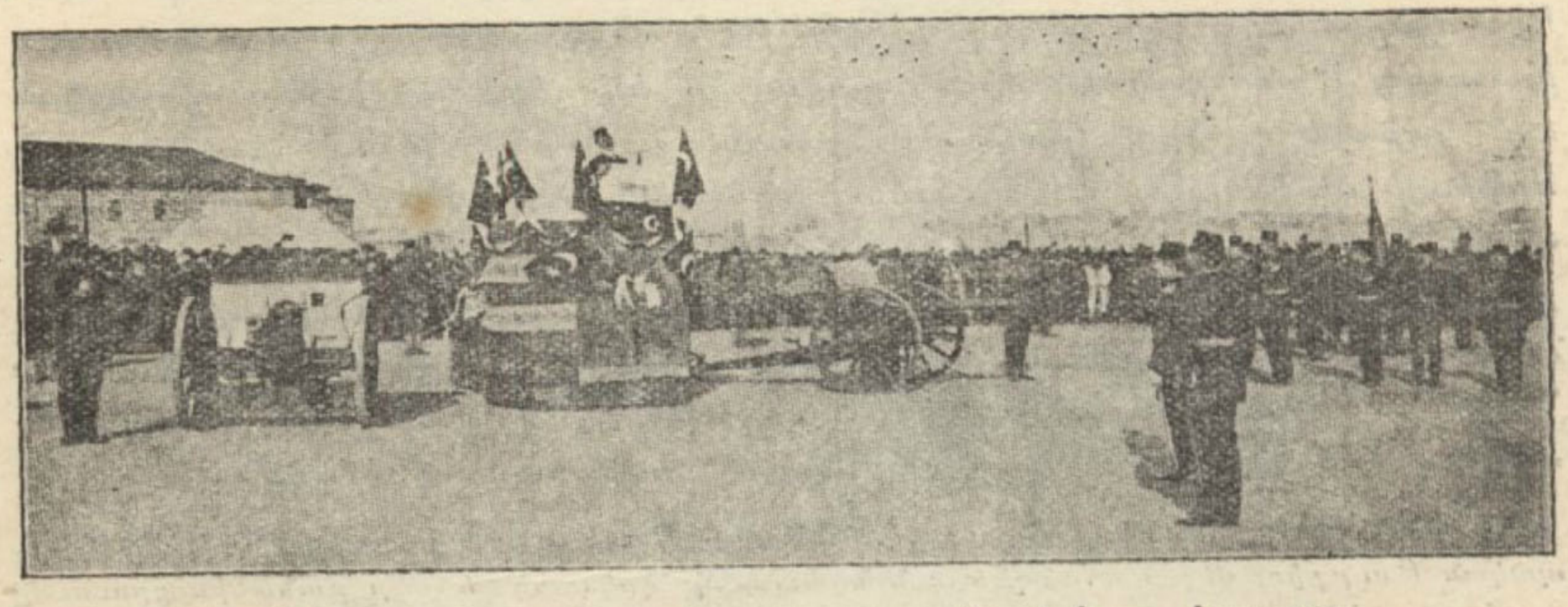

Ընթերցում պատերազմի յայտարարութեան Կայս. Իրատէին

նագիր մը չէր՝ ինչպէս ամէն մարդ կը սպասէր որ տրուի, և առաջին տըպաւորութեամբ՝ առաւելապէս հաշտարար, փոխադարձ բանակցութեանց ու համաձայնութեանց դուռ բացող պաշտօնագիր մը երեւցաւ. բայց երբ միտքերը վերստացան իրենց պաղարիւնութիւնը, այն ատեն միայն զգացուեցաւ թէ այդ Ծանուցագիրը կը միտէր ծանրագոյն հարուած մը տալ Օսմ. Կայսրութեան արժանապատուութեան: Մուխթար փաշայի դահլիճը բարենորոգմանց գործադրութեան մէջ տէրութեանց միջամտութեան սկզբունքն իսկ կը մերժեր, ստիպուած էր մերժել, յեղափոխութեան մը տեղի չտալու և ապահով անկումէ մը խուսափելու համար. բայց ահա Պալքանեան Պետութիւնները ոչ միայն Տէրութեանց միջամտութիւնը կը պահանջէին, այլ իրենք ալ կ'ուզէին մասնակցիլ բարենորոգմանց գործադրութեան. միւս կողմէ, բարենորոգմանց մանրամասնութիւնները զորս կը թուէին իրենց Ծանուցագրին և անոր յարակից բացատրական Ծանօթութեան մէջ, գործքով Եւրոպական Թուրքիան կը խլէին Օսմ. Կայսրութենէն, կը դարձնէին ինքնավար՝ ամենալայն առումով, և անոր կառավարիչ կը կարգէին Եւրոպացի մը որ Թուրքիայէն զատ ամէն մարդու պատասխանատու պիտի ըլլար: Այս ամէնուն գործադրութիւնը ապահովելու կոչուած միջոցը զոր ցոյց կուտային՝ նուազ վիրաւորիչ չէր. Պալքանեան Պետութիւնները կը պահանջէին Մեծ-Եպարքոսին գործակից

դարձած տեսնել — աւելի ճիշդը՝ Մեծ. Եպարքոսին վրայ հսկող, խնամակալ կարգել — Բարձրագոյն Խորհուրդ մը, Իսլամ և Քրիստոնեայ հաւասար անդամներով, և այդ Խորհուրդին աշխատութիւնները ենթարկել թէ՛ Մեծ Տէրութեանց և թէ իրենց, Պալքանեան Պետութեանց հրսկողութեան։ Հակառակ իր քաղաքավարական ձեւին, նուազ անարգալից չէր նաեւ Օսմ. բանակին զօրաչարժի հրամանը ետ առնելու և Ծանուցագրին մէջ յիշուած բարենորոգումները վեց ամսուան ընթացքին գործադրելու հրաւէրը որով Դաշնակիցները կը կնքէին իրենց Ծանուցագիրը։

Փրկելու համար Կայսրութեան արժանապատուութիւնը, դահլիճը՝ արտասովոր նիստ մը ետք՝ հոկտեմբեր 2ին խզեց իր յարաբերութիւնները միանգամայն թէ՛ Պուլկարիոյ, թէ՛ Սերպիոյ և թէ Ցունաստանի հետ։ Կէս-պաշտօնական զեկոյց մը կ'ըսէր թէ. «Պալքանեան պետութեանց նախատակից Ծանուցագրէն վերջ, այլեւս կարելի չէր անոնց հետ պաշտօնական յարաբերութիւն մշակել. հետեւաբար, որոշուեցաւ հրաման ղրկել Սոֆիայի ու Պէլկրատի Օսմ. դեսպաններուն որ անմիջապէս ճամբայ ելլեն դէպի Պոլիս»։ Դեսպանները այդ մասին ո՛ և է տեղեկութիւն չպիտի տային Պուլկար ու Սերպ կառավարութեանց, և անցագիր ալ չպիտի առնէին. իրենց հետ պիտի մեկնէին նաեւ դեսպանատանց պաշտօնեաները(*)։ Դահլիճը, նոյն ատեն Եւրոպա գտնուող Օսմ. դեսպաններուն ղրկեց հետեւեալ ծանուցագիրը, որպէսզի Մեծ Տէրութեանց հաղորդեն. —

Մեծ Տէրութիւնները անշուշտ ծանօթացան Պուլկարիոյ և Սերպիոյ կողմէ(**) Եւրոպական Թուրքիոյ մեր նահանգներուն նկատմամբ ղրկուած և մեր բանակին ցրուումը պահանջող Ծանուցագրին։

Այդ Ծանուցագիրը մեր կողմէ պատասխանի արժանի չըլլալով, հրաւիրեցինք Սոֆիայի և Պէլկրատի մեր ներկայացուցիչները՝ որ դադրեցնեն ամէն յարաբերութիւն տեղական իշխանութեանց հետ և դառնան Պոլիս։

Այնպէս կը մտածենք թէ խաղաղութեան պահպանման համար մեր թափած ջանքերը պիտի գնահատուին Մեծ Տէրութեանց կողմէ, որոնց հանդէպ ակնածանքի թերութեան մէջ գտնուեցան այս փոքր Պետութիւնները, մէկդի ընելով անոնց միջնորդութիւնը, և ինքզինքնուն թոյլ տալով դառնալու մեզի դէմ, առանց նկատի առնելու Եւրոպայի գոյութիւնը։

Ինչպէս կը տեսնուի՝ Բ. Դուռը կը գոհանար յարաբերութիւնները խզելով, և կը զգուշանար պատասխանելէ Պալքանեան Պետութեանց Ծանուցագրին, զայն անարժան նկատելով այս տեսակ պատուի մը։ 1854ին՝

(*) Ահաւասիկ Պալքանեան Պետութեանց Օսմ. դեսպաններուն ուղղուած հեռագրին պատճէնը.—«Օսմ. Կայս. կառավարութիւնը նկատելով որ պուլկարական (կամ յունական, կամ սերպիական) Ծանուցագիրը պատասխանի արժանի չէ, նկատելով նաեւ որ Պուլկարիա, Ցունաստան և Սերպիա Մեծ Տէրութեանց հանդէպ ակնածանքի թերութեան մէջ գտնուած են, անոնց միջնորդութիւնը մէկդի ընելով, կը հրամայեմ ձեզի խզել ամէն յարաբերութիւն այն կառավարութեան հետ որուն մօտ դեսպան կարգուած էք։

ԳԱԲՐԻԷԼ ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆ »

(**) Ցունաստանի անունը չկար այստեղ, որովհետեւ՝ Աթէնքի Օսմ. դեսպանին մերժման պատճառաւ Հէլլէն կառավարութիւնը չկրցաւ Բ. Դրան հասցնել Ծանուցագիրը։ Վերջէն՝ Բ. Դուռը յարաբերութիւնները խզեց նաեւ Ցունաստանի հետ։

Խրիմի պատերազմին առթիւ՝ Ռուսիա ալ այդ եղանակը ընտրած էր, Դաշնակիցներուն կողմէ իրեն տրուած Ծանուցագրին պատասխանելը իր արժանապատուութեան հետ անհաշտ հռչակելով ։ Թուրքիա , գրեթէ նոյն կացութեան մէջ , միևնոյն միջոցը կը կիրարկէր՝ իր դեսպաններուն ուղղուած

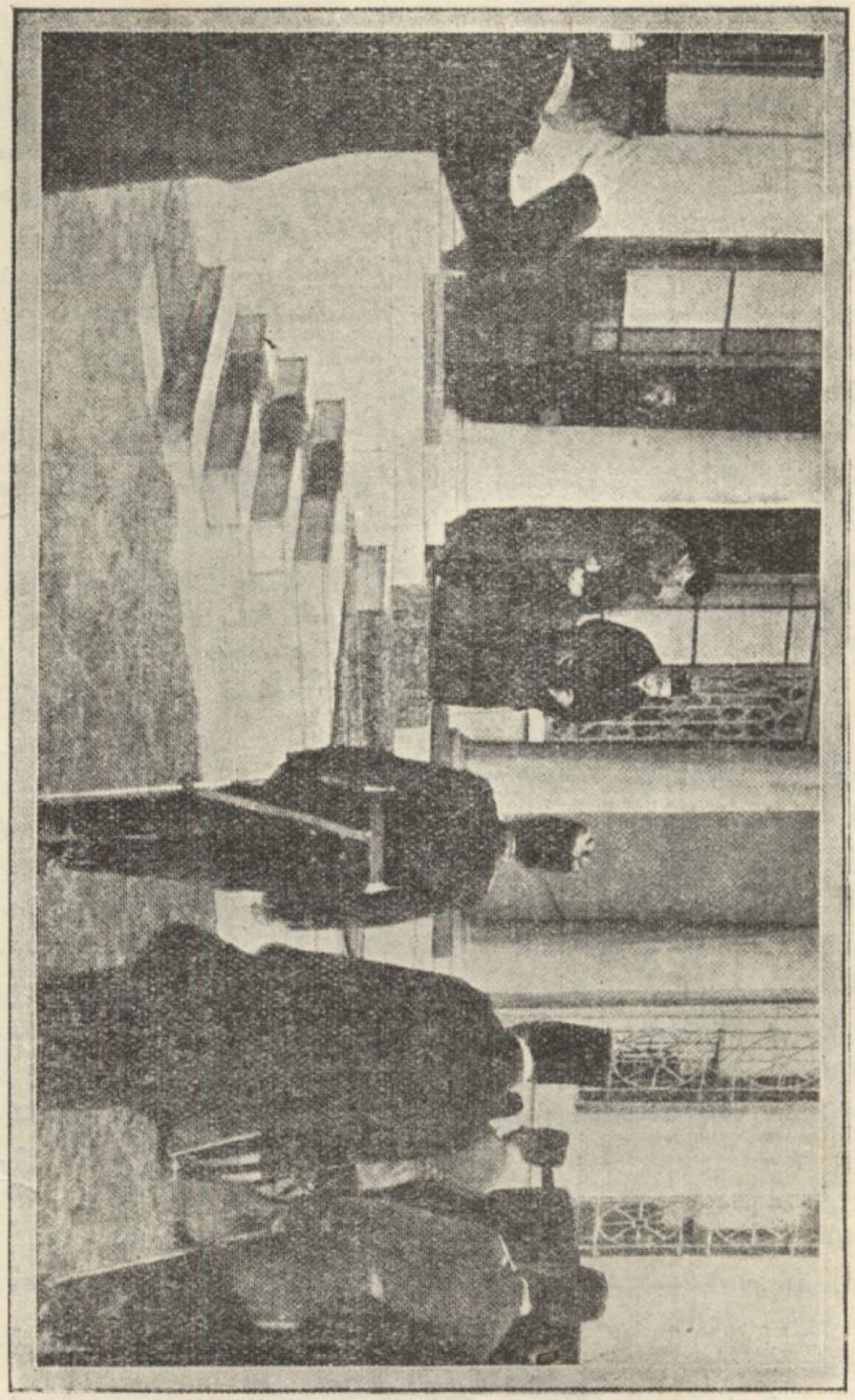

Պետ. Սուլթանը Օսմանեան զէնուց յաջողութեան համար աղօթելէ վերջ, կը մեկնի մզկիթէն

վերոյիշեալ Ծանուցագրով ։ Դեսպանները պիտի յայտարարէին միանգամայն թէ Թուրքիա իր պատիւը անվթար պահելու համար միայն ստիպուեցաւ յարաբերութիւնները խզել և թէ , պատերազմ ծագելու պարագային , բովանդակ պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ Պուլկարիոյ և

անոր դաշնակիցներուն վրայ։ Սուլթանը, որուն հաղորդուեցան Նախա-
րարաց Խորհուրդին այս որոշումները, իսկոյն Իրատէով մը հրամայեց որ
ամէն միջոց ձեռք առնուի տէրութեան պատուին պաշտպանութեան
համար(*)։

Յարաբերութեանց խզումը անչուշտ պատերազմի յայտարարութիւն
չէր, և Բ. Դուռը տակաւին կը դժկամակէր այդ յայտարարութիւնը ընե-
լու։ Գիտենք այն պատճառները որոնք զինքը կը բռնադատէին պատե-
րազմէն զգուշանալու, գիտենք նաև այն միւս պատճառները որոնք նոյն-
պէս զինքը կը բռնադատէին անպատճառ պատերազմելու։ Այս անել կա-
ցութենէն ելլելու յոյս չունէր թէև, բայց այդ միջոցին՝ Պ. Բուանքարէ,—
միակ մարդը որ Եւրոպայի մէջ անկեղծօրէն ճիգ կը թափէր խաղաղու-
թեան պահպանման համար,—դարձեալ յաջողած էր համաձայնութիւն
գոյացնել տէրութեանց ընդդիմամարտ նկատումներուն միջև, և որոշուած
էր գերագոյն դիմում մը կատարել Պալքանեան Պետութեանց մօտ, զա-
նոնք ետ կեցնելու համար պատերազմէ։ Աւստրիա՝ դիմում պիտի ընէր
Սերպիոյ մօտ, Ռուսիա Պուլկարիոյ մօտ, Աւստրիա և Ռուսիա Յարատապի
մօտ, Անգլիա և Ֆրանսա Յունաստանի մօտ. իւրաքանչիւր տէրութիւն՝
իր ստանձնած գործը գլուխ հանելու համար, պիտի վայելէր միւս բոլոր
տէրութեանց աջակցութիւնը։ Բ. Դուռը որոշեց ապաստել այդ դիմումնե-
րուն արդիւնքին, ինչպէս կը յայտնէ հոկտեմբեր 3ին, յարաբերութեանց
խզման յաջորդ օրը հրատարակուած կէս-պաշտօնական զեկոյց մը, որ տէ-
րութեանց վերոյիշեալ դիմումներուն լուրը տալով կ՚ըսէր.— «Բ. Դու-
ռը, Օսմ. կայսրութեան պատիւը ամբողջապէս պաշտպանելով հանդերձ,
նախամեծար կը համարի Սոֆիայի և միւս դաշնակիցներու դահլիճներուն
փափաքը իրագործել։ Քաղաքական աշխարհը Օսմ. կառավարութեան
կողմէ երէկ տրուած որոշումը (յարաբերութեանց խզումը) կը դատէ այս
տեսակէտէն, և կասկած չկայ թէ մանաւանդ կերպով կը գնահատէ զայն»։
Եթէ երբեք իրօք կարելի դառնար խաղաղութեան պահպանումը ո՛և է
սակարկութեամբ կամ համաձայնութեամբ, Բ. Դուռը պիտի կրնար ինք-
զինքը արդարացնել թուրք հանրային կարծիքին առջև, առարկելով թէ
տէրութեանց ճնշման, բռնադատման տակ միայն հաւանած է պատերազ-
մէ ետ կենալու. վերջապէս թուրք հանրային կարծիքը չպիտի ելլէր իրմէ
պահանջելու որ բռնանդակ Եւրոպայի ասպարէզ կարդայ։ Այս ճարպիկ
խաղը սակայն չպիտի յաջողէր, որովհետև Տէրութեանց դիմումը Պալ-
քանեան Պետութեանց մօտ՝ մնաց ապարդիւն, ճիշդ ինչպէս ապարդիւն
մնացած էր պալքանեան կնճիռը Դեսպանախորհուրդով մը լուծելու մա-
սին դարձեալ Պ. Բուանքարէի կողմէ եղած առաջարկ մը, որ տէրու-
թեանց կողմէ չէր ընդունած։

Յաջորդ օրն իսկ, Բ. Դուռը վերջնականապէս յոյսը կտրած էր տէ-
րութիւններէն, և որոշած ինք իր ձեռքով մաքրելու իր պատուին դէմ
եղած անարգանքը։ Հոկտեմբեր 4ի առաւօն՝ արտաքին գործոց Նախարա-

(*) Տեսնել աւելի վարը, Նազըմ փաշայի կողմէ բանակին ուղղուած յայտարա-
րութիւնը։

Զօրահանութեան օրերուն. — Տեսարանը Սերասքերութեան Դրան առջեւ.

բութեան մասնաւոր դիւանին պետ էտէմ պէյ պուլկարական դեսպանատունը երթալով՝ ի դիմաց Բ. Դրան հետևեալ գեկոյցը յանձնեց դեսպան Պ. Սարաֆօֆի.—

Պուլկարական դեսպանատունը Սոֆիայի մէջ

Պուլկարական դեսպանատուն.

Պուլկարական այժերու ընդհանուր զօրաշարժն ու համախմբումը Օսմ. Սահմանագլուխին վրայ, սահմանին ամբողջ երկայնքը ամրութիւններու և ռազմական դիրքերու դէմ գործուող ամենօրեայ յարձակումները, Թուրքիոյ ներքին գործերուն մէջ եղած միջամտութիւնները և Պուլկար Կառավարութեան նոյնքան անընդունելի որքան

անըմբռնելի պահանջումները անհնար դարձուցած են խաղաղութեան պահպանումը Թուրքիոյ և Պուլկարիոյ միջև, խաղաղութիւն՝ զոր կայս. կառավարութիւնը կը փափաքէր միշտ պահպանել ։

Հետևաբար, Պուլկարիոյ արքայական դեսպանատան պետին և իր պաշտօնէութեան կը հաղորդուի թէ պէտք է առնեն իրենց անցագիրները, և կարելի եղածին չափ շուտով մեկնին Օսմանեան հողէն։

Էտհէմ պէյ յետոյ գնաց Սերպիական դեսպանատունը և համիմաստ զեկոյց մը յանձնեց դեսպան Պ. Նէնատովիչի։ Նոյն գիշերը՝ Օսմ. բանակները հրաման ստացան յարձակողականի սկսելու Սերպ և Պուլկար սահմանագլուխներուն վրայ։ Քանի օրէ ի վեր արդէն երկու սահմանագլուխներուն երկայնքն ալ շատ ծանր ընդհարումներ կ'ըլլային ոչ միայն Թուրք և Սերպ կամ Թուրք և Պուլկար Չէթէներու, այլ նաև կանոնաւոր զինուորներու միջև. անպաշտօն պատերազմ մը գոյութիւն ունէր ուրեմն, երբ Բ. Դուռը պատերազմի պաշտօնական յայտարարութիւնը ըրաւ։ Նորատունկեան էֆէնտի անմիջապէս շրջաբերական-հեռագրով մը արտասահմանի օսմ. դեսպաններուն ծանոյց պատերազմի յայտարարութիւնը. ներքին գործոց նախարար Ալի Տանիշ պէյ ալ ծանոյց գաւառային իշխանութեանց, նահանգներու ժողովուրդներուն հայրենասիրութեան կոչ ընելով։ Իսկ պատերազմական նախարար և սպարապետ Նազըմ Փաշա հետևեալ յայտարարութիւնը ուղղեց Օսմանեան բանակին. —

Համաձայն ծովային եւ ցամաքային զինուորներու վերին հրամանատար Վեհափառ Սուլթանին ստացած կայսերական մէկ Իրատէին, խօսք կ'ուղղեմ ձեզի, այսինքն օսմանեան քաջարի բանակին:

Սպաներ եւ զինուորնե՛ր,

Դարերէ ի վեր մեր հայրենիքը այսպիսի կարեւոր վայրկեան ապրած չէր: Մեր դրացի կառավարութիւնները, որոնց հետ խաղաղութեամբ եւ նոյն իսկ բարեկամաբար ապրելէ զատ ուրիշ բան չէինք ուզեր, արդարութեան ամէն օրէնք ամէն իրաւունք ոտնակոխ ընելով, ու խաղաղութեան պահպանման համար մեր թափած ջանքերը ի դերեւ հանելու համար, կը յանդգնին մեզի ասպարէզ կարդալ, առանց կարեւորութիւն տալու եւրոպական Մեծ Տէրութեանց յորդորներուն եւ բարեացակամութեան: Ամբողջ ազգը անոնց այս յանդուգն ընթացքը կատաղի զզուանքով եւ արհամարհանքով ընդունեց եւ ձեզի յանձնեց այդ նախատինքը ընելու յանդգնողները պատժելու գործը:

Սպանե՛ր եւ զինուորներ, ձեզի կ'իյնայ այս նախատինքին վրէժը լուծել, մեր պետութեան պատիւն ու նուիրական իրաւունքները պաշտպանել եւ ամբողջ տիեզերքի առջեւ ապացուցանել որ յաղթական Օսմանցիներու ձիրքերը չեն խաթարուած, թէ անոնք ամբողջովին պահպանած են իրենց նախնիքներուն փառապանծ աւանդութիւնները, ամէն ժամանակ ցոյց տուած քաջութիւնը և հայրենիքի սիրոյն անոնց ըրած անսահման անձնազոհութիւնները: Ձեր նախնիքներէն բուռ մը քաջեր ժամանակով Անատոլուէն Ռումէլի անցնելով այդ մեծ երկիրը գրաւեցին: Անոնց փառապանծ որդիներն ալ մինչեւ այսօր տեղի ունեցած բոլոր պատերազմներուն մէջ հերոսաբար շարժելով ամբողջ աշխարհի հիացմունքին առարկայ եղան, եւ ասով օրինակներ տուին

ձեզի : Ձեզի համար հայրենասիրական պարտականութիւն մըն է Աստուծոյ օգնութեամբ խիստ դաս մը տալ ձեր բշնամիներուն որոնք զինուորական առաքինութիւններու տեսակետով ձեզմէ վար կը մնան : Երկիրը ձեր վրայ դրած է իր յոյսը :

Սակայն թեև այն նպատակը զոր պիտի պաշտպանէք ձեր կեանքը վտանգի ենթարկելով, ո՛րքան ալ իրական եւ արդար ըլլայ, մի մոռնաք որ Աստուծոյ օգնութեամբ ձեր ցոյց տալիք յաղթական քաջութենեն զատ, ուրիշ օրինակ մըն ալ ցոյց պէտք է տաք: Այդ ալ մարդկութեան հանդէպ ձեր ցոյց տալիք կարգապահական ոգին պիտի ըլլայ, եւ ձեր հրամանատարներուն հանդէպ՝ բացարձակ հնազանդութիւնը: Առանց պատճառի եւ անգթորեն արիւն պէտք չէ թափել: Անմեղներուն, տկարներուն, կիներուն եւ տղոց, ինչպես նաեւ գերիներուն հանդէպ բռնութիւններ ի գործ դնելու չէք: Անգին ժողովուրդին կեանքն ու ինչքը եւ ամեն ցեղի իրեն համար նուիրական եղող կրօնական հաստատութիւնները պէտք է պաշտպանել: Պէտք է գթալ այն կարգ մը քշուառներուն վրայ, որոնք իրենց հրամայողներուն հնազանդելու համար է միայն որ ձեզի դէմ կը պատերազմին, թեև ներքինապես կ'անիծեն պատերազմը, եւ որմէ ետեւ կը փափաքին բարեկամութեան ձեռք կարկառել ձեզի: Պէտք է ցոյց տալ քաղաքակիրթ աշխարհին, որ այնքան հիչ կը ճանչնայ ձեզ, թէ Օսմանցիները ամենեն յառաջադէմ ազգերու պատիճանին վրայ կը գտնուին եւ թէ կը հաւատան որ քաղաքական արդարադատութեան սկզբունքներն ու մարդասիրական զգացմունքները վերջ ի վերջոյ պիտի յաղթանակեն:

Հայրենիքի արի պաշտպաննե՛ր, ընդհանուր վտանգին առջեւ ամեն ժամանակէ աւելի միացած ուժերով եւ պարտականութեան գիտակցութեամբ յառաջացէ՛ք: Մա՛ռշ, յառա՛ջ: Թիւրքիոյ Բարձրեալն Աստուծոյ օգնութիւնն ու ամբողջ ազգին հոգին ձեզի հետ են: Ձեր ետեւը կանգ ձեր քաջութիւնը վարձատրող, ձեր պէտքերը հոգացող, ձեր վէրքերը դարմանող եւ ձեր ընտանիքներուն օգնելու համար ամեն տեսակ անձնազոհութեան պատրաստ, հաւատարիմ ու գթացող սրտեր: Մա՛ռշ, յառա՛ջ: Ձեր յաղթանակներով եւ ձեր ամենազօրութեան գործադրութեամբ ձեր ընտանիքները, ազգականները եւ բոլոր հայրենակիցները երջանիկ եւ երախտապարտ ըրէք. եւ թող Աստուած յաջողութիւն տայ ամենուդ:

Պատերազմական նախարար և կայսերական
բանակի վերին հրամանատարի փոխանորդ
Ա. ՖԷՐԻԴ ՆԱԶԸՄ

Պատերազմի յայտարարութիւնը մեծ խանդավառութիւն առաջ բերաւ Պոլսոյ մէջ: Ցոյցերը արգիլուած էին, բայց մայրաքաղաքին բանուկ փողոցներուն մէջ, գլխաւորաբար Բ. Դրան և Սպարապետութեան չէնքին շրջակաները, հոծ բազմութիւն մը կը վիժար, անյագութեամբ կարդալով երեւակայական և միշտ յաղթական կարգ մը կռիւներու լուրեր, զորս մէկ քանի թուրք լրագիրներ կը յերիւրէին վայրկեանը վայրկեանին, թերթ քչելու համար: Պատերազմի յայտարարութեան կայս. Իրատէն որ կարդացուած էր Թնդանօթի հարուածներէ ետք, այլեւս խաղաղութեան հա-

եատացող չէր թողած։ Զինուորական առաքումները բոլորովին տենդագին թափ մը ստացած էին. ամէն կողմէ կամաւորներու թափօրներ կը դիմէին Սպարապետութեան դուռը, մասնաւոր դրօշներով, զինուորական երաժշտախումբ մը առջևնին։ Կայս. Պալատան ներքինիներէն տասնըչորս հոգի որոնք նոյնպէս կամաւոր գրուած էին, խանդավառ ծափերու առարկայ դարձան իրենց անցած փողոցներէն։ Խումբերով կամաւորներ կը հասնէին նաեւ մօտակայ գաւառներէն, իրենց հետ բերելով նուէրներ և Օսմ. բանակին սահմանուած ձիեր։ Ոչ ոք կը տարակուսէր պատերազմի ելքին

Պուլկար քանակին մէկ բօքը (քահանան)

վրայ։ զինուոր, ժողովուրդ, սպայ, պաշտօնատար՝ մօտալուտ ջախջախիչ յաղթութեան մը յոյսով լեցուած էին։ Նոյն բանը նաեւ գաւառներուն մէջ, ինչպէս կը տեղեկացնէին օրը օրին հասած հեռագիրներ։

Պուլկարական և Սերպիական դեսպանները, Բ. Դրան պատերազմի յայտարարութեան և Պոլսէն մեկնելու համար իրենց եղած հրաւէրին պատասխանեցին յաջորդ օրը, հոկտեմբեր 5ին, հետեւեալ պաշտօնագրով որ նոյնպէս պատերազմի յայտարարութիւն մըն էր.—

Բ. Դուռը չպատասխանեց այն հանդիսաւոր Ծանուցագրին զոր Պուլկար, Հելլէն և Սերպ կառավարութիւնները պատիւը ունեցան իրեն յանձնելու սեպտեմբեր 30ին։ Միւս կողմէ, կացութիւնը, — որ արդէն շատ ծանրացած էր, որովհետեւ Բ. Դուռը, ոտնակոխ ընելով մարդկային իրաւունքները, գրաւած էր Սերպիական ռազմանաւերը և արգելքի տակ առած էր յունական նաւերը, — բոլորովին սպառնալից դարձաւ երբ միջազգային սկզբունքներու բռնաբարմամբ, Թուրք զինուորները Պուլկար և

Սերպ սահմանապահ կայքերու դէմ յարձակումներ գործեցին և Բ. Դուռն ալ խզեց իր դիւանագիտական յարաբերութիւնները։

Հետեւաբար Ն. Վեհափառութիւն Սերպիոյ (կամ Պուլկարիոյ) Թագաւորին կառավարութիւնը, խորապէս ցաւելով հանդերձ, ինքզինքը պարտաւոր կը զգայ զէնքի ոյժին դիմելու, Օսմ. կառավարութեան թողլով Սերպիոյ (կամ Պուլկարիոյ) և Օսմ. Կայսրութեան յարաբերութեանց խզումէն առաջ գալիք ամէն պատասխանատուութիւն։

Պատիւ ունիմ ծանուցանելու Կայս. կառավարութեան թէ այս վայրկեանէն սկսեալ Սերպիա (կամ Պուլկարիա) ինքզինքը պատերազմի մէջ կը նկատէ Թուրքիոյ հետ, և թէ իմ պաշտօնս աւարտած նկատելով, պիտի մեկնիմ Պոլսէն կարելի եղածին չափ կարճ ժամանակուան մէջ։

Սերպիա (կամ Պուլկարիա) բնակող օսմ. հպատակները եթէ ուզեն՝ ազատ են մեկնելու, իսկ եթէ կը նախընտրեն մընալ. կրնան ապահով ըլլալ թէ օրէնքներու պաշտպանութենէն չպիտի զրկուին բնաւ։

Նոյն օրը, Պուլկարական և Սերպիական կառավարութիւնները իրենց ներկայացուցչներուն միջոցաւ Տէրութեանց մասնաւորին հետեւեալ զեկոյցը. —

Թուրքիոյ մէջ տիրող անիշխանութիւնը որ պատճառ եղած է մեր սահմաններուն մերձակայ ազգաբնակութեանց կեանքը անտանելի դարձնելու, վերջին ժամանակներս աստիճան մը աւելի սաստկացաւ։ Տէրութիւնները ձեռնարկեցին Պէրլինի Դաշնագրութեան 23րդ յօդուածով նախատեսուած բարեկարգութիւնները ներմուծելու։ Եւրոպայի հաւաքական կամեցողութեան ի պատասխան Բ. Դուռը քանիցս իր կողմէ փորձուած միջոցին դիմեց, յայտարարելով թէ ինչպէս եւրոպական նահանգներուն, նոյնպէս ալ ասիականներուն մէջ պիտի գործադրէ բարենորոգումները, առանց արտաքին միջամտութեան մը պէտք տեսնելու։ Օսմ. կառավարութեան լուրջ բարենորոգումներ գործադրելու խոստումները աշխարհի արհամարհանքին արժանացած են։ Իրերու ընթացքը եկաւ բոլորովին համոզելու թէ ինչ աստիճան հիմնաւոր են անոնք։ Ուստի պուլկարական, հելլէնական, գարատաղեան և սերպիական կառավարութիւնները, չը կարենալով հանդուրժել Թուրքիոյ մէջ գտնուող իրենց արենակիցներուն չարչարան-

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ՕՐԸ ՍՕՖԻԱՅԻ ՄԷՋ

Ժողովուրդը փողոցներուն մէջ կը ծափահարէ կառավարութեան որոշումը

քին, և ապագային անոնց կացութեան տհեղ վտանգները նկատի ունենալով՝ որոշեցին հիմնական հակակշիռ մը պահանջել, իրականացնելու համար այն բարենորոգումները, որոնք պիտի կրնան բարելաւել Թուրքիոյ հրիստոնեաներուն կենցաղը։ Այս վերջին փորձը համապատասխան չէր Թուրքիոյ տրամադրութեան, որով առանց լուրջ պատճառի, իր զօրքը շարժման մէջ դրաւ, ընդդէմ Պալքանեան Պետութեանց, և խզեց դիւանագիտական յարաբերութիւնները։ Պուլկարիա, Սերպիա և Ցունաստան ալ ցաւ ի սիրտ ստիպուեցան իրենց կարգին զօրաշարժի ձեռնարկելու։ Սերպ (կամ Պուլկար) կառավարութիւնը կը հաւատայ որ արդար է այլեւս ձգնքի ոյժին դիմելը։ Այս վայրկեանէն սկսեալ Սերպիա (կամ Պուլկարիա) պատերազմի վիճակի մէջ գըտնուելուն, ըստ 1907ի միջազգային օրէնքներու պարտադրութեան, Թուրքիոյ ուղղեց պատերազմի հռչակման զեկոյցը։ Սերպ (կամ Պուլկար) կառավարութիւնը համոզուած է թէ պատերազմի յայտարարութեամբ հետապնդուած նպատակը հասնապատասխան է բոլոր քաղաքակիրթ ազգերու շահերուն։ Նահանգներու օտար բնակչութեանց շահերը պիտի պաշտպանուին, ազատական ոգուով։ Սերպիոյ (կամ Պուլկարիոյ) արքայական կառավարութիւնը կը վստահի բարեկամ ազգութեանց համակրանքին և կոչ կ'ուղղէ օտար կառավարութեանց չէզոք մնալ հանդէպ այն ծանր պարտականութեան զոր Սերպիոյ (կամ Պուլկարիոյ) կառավարութիւնը ստանձնած է։

Թուրքիոյ և Դաշնակիցներուն միջև կացութիւնը պարզ էր այլևս.— կեանքի ու մահուան կռիւ. և փոխադարձաբար առիթը մազերէն կը բռնէին յայտարարելու համար թէ երեւակայելիք ամէնէն անողորմ կռիւներն ալ կը պիտի ըլլայ ատիկա։ Մէկ մութ կէտ կար տակաւին, և այն ալ Թուրքիոյ կողմէ Ցունաստանի նկատմամբ ցոյց տրուած անժխնելի «բարեացակամութիւնն» էր։ Դաշնակիցներէն ամէնէն աւելի պատերազմի պատճառ տուողը Ցունաստանն էր, սակայն Թուրքիա լոկ Պուլկարական ու Սերպիական դեսպաններուն ճամբայ տուած էր, և իր պատերազմի յայտարարութեան մէջն ալ չէր յիշատակեր Ցունաստանը. միայն դիւանագիտական յարաբերութիւնները դադրեցուցած էր անոր հետ։ Բացատրենք առաջ բ. Դրան այս զարմանալի ընթացքը, հետեւինք նախ Աթէնքի իրադարձութեանց։

Ցունաստան ընդհանուր զօրահանգութեան ձեռնարկած էր Սեպտեմբեր 18ին։ Եէորիոս թագաւոր որ Փօլէնիակ կը գտնուէր, փութաց ճամբայ ելլել։ Սեպտեմբեր 20ին՝ հասաւ Վիեննա և տեսակցեցաւ ո՛չ միայն Աւստրիոյ արտաքին գործոց նախարարին, այլ նաև Ֆրանսական, ռուսական և իտալական դեսպաններուն հետ։ Տեսակցութեան առարկան՝ Արեւելքի տագնապն էր, որ մանաւորաբար Ցունաստանի համար պիտի կնճռոտէր մէկ քանի օր վերջ. հելլենական նաւերուն Թուրքիոյ կողմէ արգելքի տակ առնուելուն պատճառաւ։ Եէորիոս թագաւոր վիեննայէն անցաւ Ցունաստան և Աթէնք հասաւ Սեպտեմբեր 26ի իրիկունը, ընդունուելով ահագին բազմութեան մը և պաշտօնական անձնաւորութեանց կողմէ։ Բոլոր նախարարները, Սինոդը ամբողջովին, դեսպանական մարմինը և արքայական ընտանիքը ընդ առաջ գացած էին։ Ժողովուրդը կը գոչէր. «կեցցէ՛ Ցունաստանի թագաւորը. կեցցէ՛ պատերազմը»։ Խանդավառ ցոյցերն ու աղաղակները չսրտնեկուեցան մինչև պալատ։ Այնտեղ թագաւորը ատիպուեցաւ պաշտպանէն երեսալ ժողովուրդին և հետեւեալ ճառը արտասանեց.— «Արտանց չնորհակալութիւն կը յայտնեմ իմ սիրելի ժողովուրդիս՝ այս խանդավառ ընդունելութեան և իմ անձիս նկատմամբ ցոյց տուած

սիրոյ այս նոր ապացոյցին համար։ Համոզուած եմ որ Հելլէն ժողովուրդը, որուն հայրենասիրութիւնը գնահատելու շատ առիթներ ունեցած եմ իմ գահակալութեանս շրջանին, միշտ պիտի կատարէ իր պարտականութիւնը։ Առնական ու հանդարտ ընթացքը զոր ցոյց կու տայ, հելլէն ազնուական ժողովուրդին վայել մէկ հատիկ ընթացքն է ինքնին, մանաւանդ ներկայ

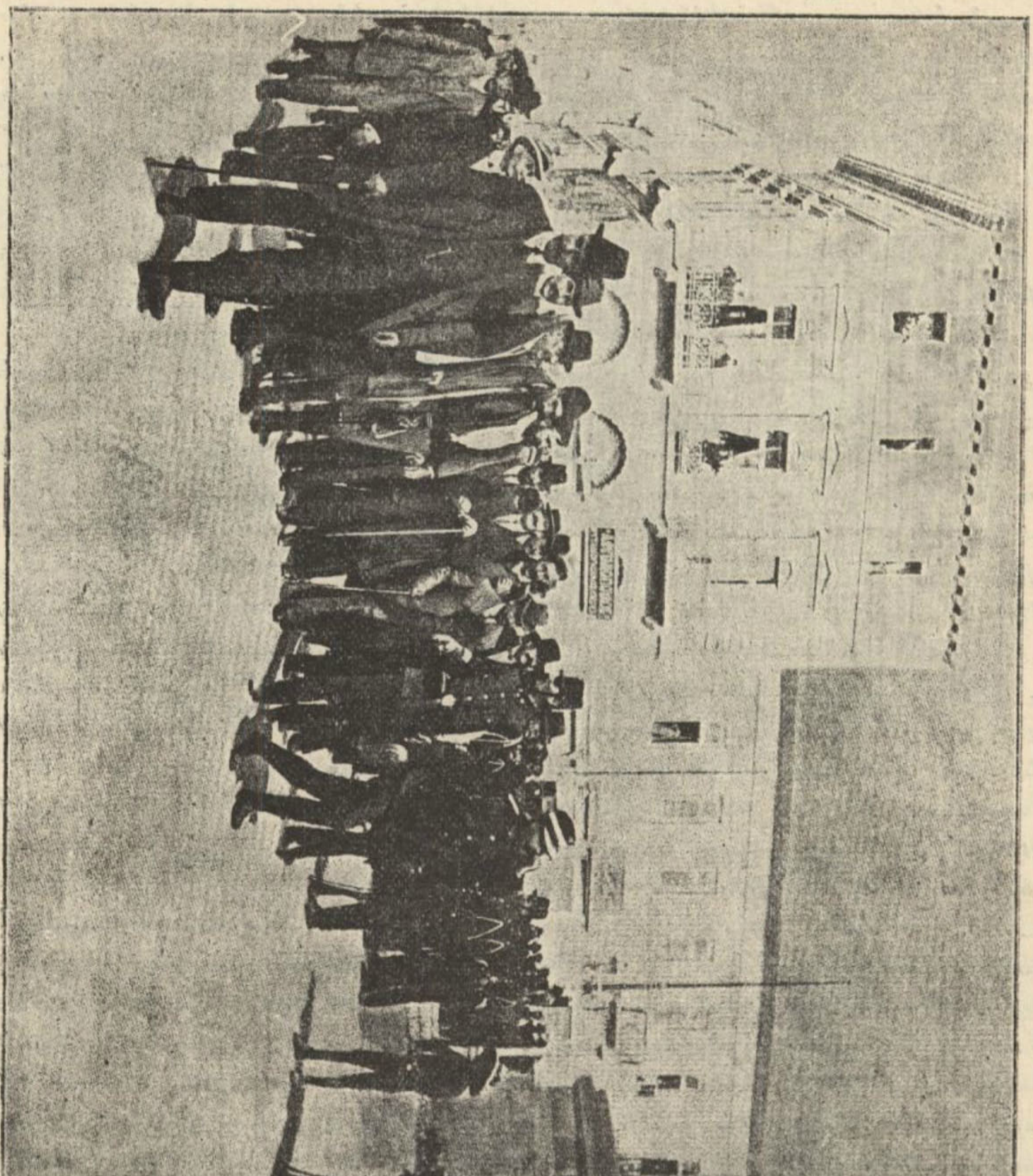

Կրէտացի երեսփոխանները կը դիմեն Հելլէն Խորհրդարան

չափազանց ծանրակշիռ պարագաներուն մէջ։ Կատարեալ վստահութիւն ունիմ Կառավարութեան վրայ, որ արդէն իսկ բազմիցս ապացուցած է իր հայրենասիրական հոգատարութիւնը։ Ամենակարողն Աստուած պահպանէ և օրհնէ իմ սիրական հայրենիքս»։ Ժողովուրդը ծափերով կնքեց այս խօսքերը և պալատէն ելլելով հետևեցաւ նախարարապետին, մինչև անոր

տունը, ուր Պ. Վէնիզէլոս հետևեալ ճառը խօսեցաւ.— «Ձեր առնական ու հանդարտ ընթացքին նկատմամբ թագաւորին կողմէ եղած գովեստէն վերջ ինձի ոչինչ կը մնայ ըսելիք։ Այն յոյսով եմ միշտ թէ խաղաղութիւնը պիտի պահպանուի, քանի որ մենք և մեր բարեկամ Դաշնակիցները ո՛և է երկրակալական միտում չունինք...»։ Ժողովուրդը ընդհատեց նախարարապետին խօսքը, և ամէն կողմէ սկսան ժայթքիլ աղաղակներ՝ պատերազմի ի նպաստ։ Պ. Վէնիզէլոս լռութիւն հրամայեց, և հետևեալ կերպով վերջացուց իր ճառը.— «Մեր պահանջումները կը պատչաճին նաև դրացի Կայսրութեան (Թուրքիոյ) չահերուն, և հիմնական ու անհրաժեշտ պայմանն են խաղաղ դրացնութեան մը՝ Պալքանեան Պետութեանց և իր միջև։ Բայց եթէ յուսախաբ ըլլանք, հէլլէն ժողովուրդը կրնայ վստահիլ իր բանակին ու նաւատորմին վրայ, որոնք, եթէ պարագաները պահանջեն, իւիճակի են պաշտպանելու ազգային չահերը։ Այս պատճառաւ՝ կը հրաւիրեմ ձեզ որ գոչէք ինձի հետ. «կեցցէ՛ բանակը.. կեցցէ՛ նաւատորմը... կեցցէ՛ ազգը»։ Ժողովուրդը կրկնել չտուաւ այս հրաւէրը։

Երկու օր՝ վերջ. Սեպտեմբեր 28ին, գահաժառանգ Կոստանդին իշխան՝ իր զաւկին՝ Եէորիոս իշխանին և սպայակոյտին հետ մեկնեցաւ, Թեսալիոյ բանակին վերին հրամանատարութիւնը ստանձնելու։ Ահագին բազմութիւն խռնուած էր կայարանին ճամբուն վրայ, ինչպէս նաև շրջակաները։ Տուներու պատուհաններէն և պաշտպանիներէն բուռ բուռ ծաղիկներ կը թափէին իշխանին վրայ, որ կայարան կ'երթար ուղեկցութեամբ իր հօրը՝ Եէորիոս թագաւորին, բոլոր արքայական իշխաններուն և իշխանուհիներուն, նախարարներուն, օտար դիւանագիտական կցորդներու և դիւանագիտական ու քաղաքային պաշտօնատարներու։ Գահաժառանգը փոխադրող չոգեկառքը դրօշազարդուած էր։ Եէորիոս թագաւոր, բաժանման պահուն երկարօրէն կուրծքին վրայ սեղմեց իր զաւակը։ Եւ ահա ընդհանուր ծափեր սկսան թնդալ ամէն կողմէ. «Ζήτω ο Διάδοχος» (կեցցէ՛ գահաժառանգը) կը պոռային հազարաւոր մարդիկ, աննկարագրելի խանդավառութեան մը մէջ։

Հոկտեմբեր 1ին՝ Հէլլէն Խորհրդարանը իր նստաշրջանը բացաւ մեծ խանդավառութեամբ։ Օրուան կացութեան անհրաժեշտ դարձուցած բոլոր բացառիկ միջոցներն ու վարկերը քուարկուեցան միաձայնութեամբ. զանազան կուսակցութիւններու պետերը կոչում ըրին իրենց հետևորդներուն որ խմբուին կառավարութեան շուրջը և այժ տան անոր։ Քուէարկուեցան նաև մէկ քանի դիւանագիտական կարգադրութիւններ, ինչպէս նաև արքայական իշխանները բանակին մէջ գործօն ծառայութեան կոչող հրամանագիրը և պատերազմական վիճակի յայտարարութիւնը (*)։

(*) Ժողովը հաստատեց նաև մօրաթորիում, պատերազմին տեւողութեան հիման վրայ. նոյնը ըրած էին նաև Պուլկարիա և Սերպիա իսկ Թուրքիա, որուն առևտուրի մարդիկը ամէնէն աւելի պէտք ունէին մօրաթորիումի, եւրոպական դրամատուներու ճնշման տակ չկրցաւ այդ դիւրութիւնը ընծայել իր ժողովուրդին. և իբր թէ ասիկա չէր բաւեր, 0/025ի յաւելում մը ըրաւ տուրքերուն վրայ, պատերազմական հարկ անուանով, և աւելի խստացուց տուրքերու գանձումը. նոյն ատեն կալուածական տուր-

Կառավարութիւնը բացառիկ վարկ պահանջեց պատերազմի համար։ Բուռն ծափեր ողջունեցին ծովային նախարարին այն յայտարարութիւնը որով նաւատորմին կազմելու և ծովուն վրայ գերակշռութիւնը պահելու կարող ըլլալը կը յայտնէր։ Բայց օրուան ամէնէն նշանաւոր իրողութիւնը Կրէտացի երեսփոխաններու մուտքն էր Հելլենական Խորհրդարանը։ Եր-

ԶՕՐԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ՕՐԵՐՈՒՆ

Տեսարանը Սիրքէճիի կայարանին մէջ

կար ատեն կար որ Կրէտացիք 40 երեսփոխան ընտրած էին Հելլենական Խորհրդարանին համար, բայց Ժէօն-Թիւրք կառավարութիւնը յայտարարած ըլլալով թէ անոնց մուտքը Խորհրդարան՝ պատերազմի պատճառ պիտի նկատէ, չէին կրցած իրենց նստատեղին հասնիլ։ Պաշտպան տէրութիւնները նոյն իսկ հակառակած էին անոնց Կրէտէէն մեկնելուն, և մէկ քանին որոնք կը փորձէին փախչելով անցնիլ Աթէնք, ձերբակալուած ու Կրէտէ վերադարձուած էին։ Աթէնք հասնողներն ալ, կամ արդէն իսկ Աթէնք գտնուողները հանդիպած էին Պ. Վէնիզէլոսի մերժման։ Հելլէն կառավարութիւնը մինչև անգամ զինուորական ոյժ գործածած էր անոնց Խորհրդարան մուտքը արգիլելու համար, որովհետև Պալքանեան Դաշնակցութեան երկունքի օրերն էին և Պ. Վէնիզէլոս կ՚աշխատէր ամէն հնարաւոր միջոցներով քնացնել Թուրքիան ինքզինքը հաշտ պահելով անոր հետ։ Բայց այլևս այդ նկատումները անհետացած

քերն ու թեմկերիւն կ՚աւելցնէր կամահաճ գնահատութիւններու վրայ հիմնուելով, ինչ որ %50ի կը բարձրացնէր պատերազմական հարկի անունով տուրքերուն վրայ եղած յաւելումը։ % 10 ալ Պէլէտիյէի տուրքը աւելցուեցաւ։

էին և Կրէտացի երեսփոխանները մտած էին Խորհրդարան ծափերու և «կեցցէ»ներու մէջ։ Պ. Վէնիզէլոս քարի գալուստ մաղթեց անոնց, աննկատ թագրելի ոգեւորութիւն մը յարուցանելով. ամբողջ ժողովը ոտքի եւած կը ծափահարէր առանց դադար առնելու. քոյր կղզիին կցման ձեւակերպութիւնն էր որ կ'ըլլար այդ նչանակելի ընդունելութեամբ։ Պահ մը վերջ, խանդավառութիւնը աւելի մեծցաւ երբ Պ. Վէնիզէլոս յայտարարեց թէ Հէլլէն Կառավարութիւնը կ'ընդունի Կրէտական Ազգ. Ժողովին որոշումը՝ կղզին միացնելու Յունաստանի, ու վճռապէս կը յայտարարէ թէ Յունաստան և Կրէտէ այլեւս մէկ Խորհրդարան պիտի ունենան։ Յետոյ ըսաւ թէ Յունաստան, հակառակ իր խաղաղասիրութեան, զօրաւոր է բարոյապէս ու նիւթապէս, ու նաև դաշնակից Պետութեանց օժանդակութեամբ, ինչ որ ղինքը ի վիճակի կը դարձնէ յաղթականօրէն դիմադրելու ամէն վտանգի։ Ի վերջոյ՝ հրաւիրեց Կրէտացի երեսփոխանները որ Կրէտէ դառնան և այնտեղ երեսփոխանական նոր ընտրութիւն կատարեն՝ հէլլէն Սահմանադրութեան համաձայն։ Պ. Վէնիզէլոս յայտարարեց նաև թէ միջազգային կնճռոտութեանց տեղի չտալու համար պիտի յարգէ մեծ տէրութեանց որոշումները Կրէտէի մասին։ 1897էն ասդին՝ Յունաստան իրաւունք ունէր 1. Իր թագաւորին միջոցաւ ընտրելու Կրէտէի գործադիր իշխանութեան պետը, հէլլէն մը ըլլալու պայմանաւ. 2. Կրէտէի ոստիկան և քաղաքապահ զինուորները իր սպաներուն հրամանատարութեան ենթարկելու. 3. Հէլլէն պաշտօնեայ և դատաւոր ղրկելու Կրէտէ՝ արդարութեան և պետական գործերու տընտեսութեան համար։ Իսկ Թուրքիա՝ լոկ Սուտայի ծովածոցին մուտքին վրայ գտնուող կղզեակի մը մէջ Սամ. դրօշ մը պահելու իրաւունքը ուներ։ Վաղուց Յունաստան կ'ուզէր իր իրաւունքներուն աւելցնել նաև Կրէտացի երեսփոխաններուն Հէլլէն Խորհրդարանին մասնակցութիւնը։ Տէրութիւնները յանձնարարած էին համբերել, մինչեւ առիթը գար։ Հիմայ այդ առիթը եկած էր և Պ. Վէնիզէլոս անկէ կ'օգտուէր։ Շատ չանցած՝ կղզին վերջնականապէս Յունաստանի կցելու առիթն ալ պիտի ներկայանար։

Երեսփ. Ժողովին նիստէն վերջ, Հէլլէն Կառավարութիւնը Կրէտական կառավարութեան հաղորդեց Պ. Վէնիզէլոսի ճառը, յանձնարարելով որ առժամաբար չարունակէ կառավարել կղզին, ձեռնարկելով երեսփոխանական ընտրութեանց, և հոգ տանելով կղզիին բնիկ խաւրմներուն պաշտպանութեան։

Այս իրողութիւնը ծանուցանող հեռագրին հասնելէն օր մը առաջ հէլլէնական դեսպան Պ. Կրիեարիս՝ դեսպանատան Ա. Քարտման Պ. Նաումի միջոցաւ 24 ժամուան պայմանաժամ տուած էր Բ. Դրան՝ գրաւուած յունական նաւերու վրայ դրուած արգելքը վերցնելու համար։ Յունաստանի այս պահանջման ոյժ կուտային նաև Անգլիա, Ֆրանսա, Ռուսիա և Գերմանիա։ Բ. Դուռը սակայն՝ հարկ չտեսաւ Յունաստանի վերջնագրին պատասխանելու, որովհետեւ Դաշնակիցներու կողմէ տրուած Սեպտեմբեր 30ի Ծանուցագրին վրայ, որուն զուգադիպած էր նաև Կրէ-

տացի երեսփոխաններու Հելլէն Խորհրդարան մտնելուն հարցը, իր դիւանագիտական յարաբերութիւնները խզած էր Ցունաստանի հետ ալ: Նորատունկեան էֆէնտի այդ առարկութիւնը ըրաւ Պոլսոյ հէլլէն դեսպա-

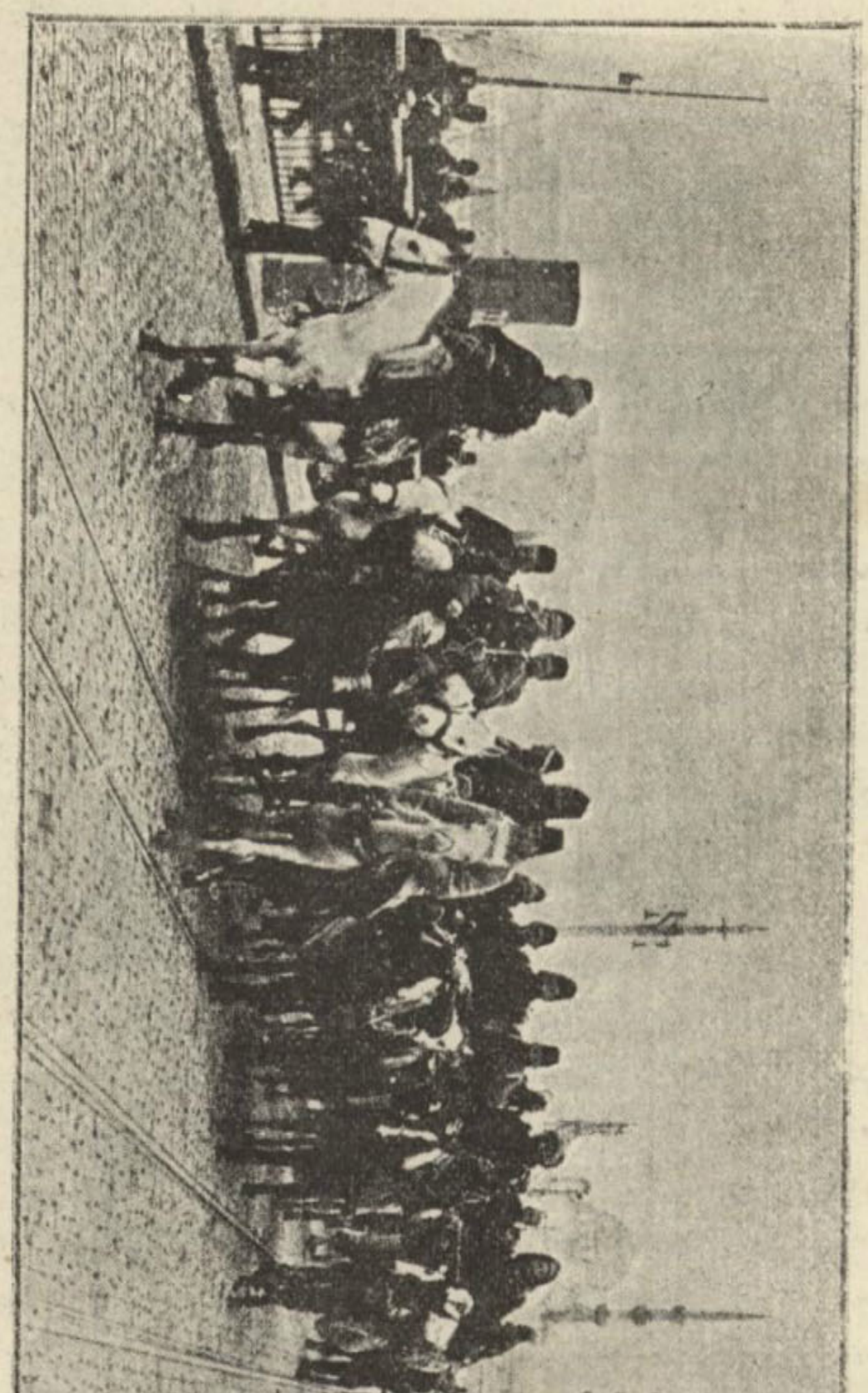

Փոքր Ասիոյ րէտիֆներու անցքը Նոր կամուրջէն

նատան Թարգմանին, երբ ան եկաւ վերջնագրին յանձնալը ծանոյց իրեն: Միայն՝ վերոյիշեալ Տէրութեանց և անուղղակի կերպով ալ Ցունաստանի գոհացում մը տուած ըլլալու համար, հաւանեցաւ որ օտար ապրանք կրող հէլլէնական նաւերը կարենան անցնիլ նեղուցներէն. որոշեց նաև ար-

ձակել գրաւուած հելլենական նաւերէն անոնք որ օտար ապրանք կը կրէին։

Իրերը այս վիճակին մէջն էին, երբ Բ. Դուռը ստիպուեցաւ պատերազմ հրատարակելու Պուլկարիոյ և Սերպիոյ դէմ, առանց նկատի առնելու Յունաստանի մը գոյութիւնը՝ երբ զինակից այդ երկու պետութեանց։ Կրէտացի երեսփոխաններու մուտքը Հելլէն Խորհրդարանէն ներս՝ մինակը պատճառ մըն էր պատերազմի, քանի որ կ'ընկերանար այն տեսակ պաշտօնական յայտարարութեանց, որոնք կրկին Յունաստանի կցումը կը հռչակէին։ Թուրքիա սակայն պատերազմ չյայտարարեց ատոր համար, գոհացաւ միայն ծանուցանելով թէ Կրէտէի վերաբերող գործերը պաշտպան տէրութեանց իրաւասութեան ենթակայ ըլլալով, անոնց պիտի բողոքէ Աթէնքի դահլիճին բռնած ընթացքին դէմ։ Պաշտօնական բողոք, որուն արդիւնքն իսկ անյայտ մնաց այդ օրերու թոհ ու բոհին մէջ։ Շատ մեկնութիւններ եղան Թուրքիոյ կողմէ Յունաստանի նկատմամբ ցոյց տրուած այս «բարեացակամութեան» նկատմամբ։ Նորատունկեան էֆէնտիի յայտարարութիւնը թէ Յունաստանի ծանուցագիրը Թուրքիոյ հասած ըլլալով չէր կրնար անոր դէմ ալ պատերազմ հրատարակել, ապահովաբար դիւանագիտական պատասխան մըն էր, և շատ հեռու ճշմարտութենէն։ Եթէ Թուրքիա Յունաստանի ծանուցագիրը չէր ընդունած, Կրէտացի երեսփոխաններու հարցը չէ՞ր բաւեր պատերազմ յայտարարելու համար։ Իրականութիւնը սա է որ Թուրքիա այդ օրերուն գերագոյն ճիգ մը ըրաւ Յունաստանը անջատելու Պալքանեան Դաշնակցութենէն։ Ծանօթ ըլլալով Յոյն ժողովուրդին նկարագիրը, մանաւանդ Պուլկարներուն նկատմամբ ունեցած անշիջանելի ատելութիւնը, իրեն դիւրին երեւցաւ ո՛ և է հաշուեյարդարութեամբ Յունաստանը խլել անոնցմէ։ Պաշտօնական շրջանակները որոնք բնաւ չէին յուսար թէ Յունաստան կրնայ դաշնակցիլ Պուլկարիոյ հետ, և որոնց համար անակնկալ մը եղած էր Յունաստանի գործակցութիւնը Պալքանեան Պետութեանց հետ, մասամբ այն համոզումը ունէին թէ Յունաստան պայմանաւոր յանձնառութեամբ մը միայն կապուած է միւսներուն հետ, և անպատճառ ստիպուած չէ զինուորական աջակցութիւն ընծայելու անոնց։ Անոնք որ այս համոզմամբ լեցուած էին, անշուշտ իրաւունք ունէին տակաւին յուսալու։ Ասով կը բացատրուի Բ. Դրան «բարեացակամութիւն»ը Յունաստանի նկատմամբ, նոյն իսկ Կրէտէի մասին անոր բռնած վիրաւորիչ ընթացքէն վերջ։ Ասով կը բացատրուին նաեւ այն բոլոր զիջումները՝ զորս Բ. Դուռը ըրաւ այդ օրերուն, յատկապէս Յունաստանի համար։ Գրաւուած նաւերու մէկ մասին արձակումը սիրաշահութեան քայլ մըն էր ինքնին (*)։ Դահլիճը Յունական կառավարութենէն ներողութիւն խնդրեց նաեւ Պոլսոյ Յոյն դեսպանատան դէմ եղած յարձակմանց համար։ Յետոյ, նոր զիջում մը ըրաւ, փութացնելով խալեթուրք պատերազմին առթիւ հակապետական ընթացքի մէջ գտնուող կղզեցի Օսմ. հպատակ

(*) Գրաւուած էին 33 նաւեր, որոնցմէ 14ը միայն օտար ապրանք կը կրէին։

Յոյներու մասին խոստացած ընդհանուր ներումը։ Երբ տակաւին Յունաստանի հետ պատերազմ չկար, Նախարարաց Խորհուրդը հրատարակու-

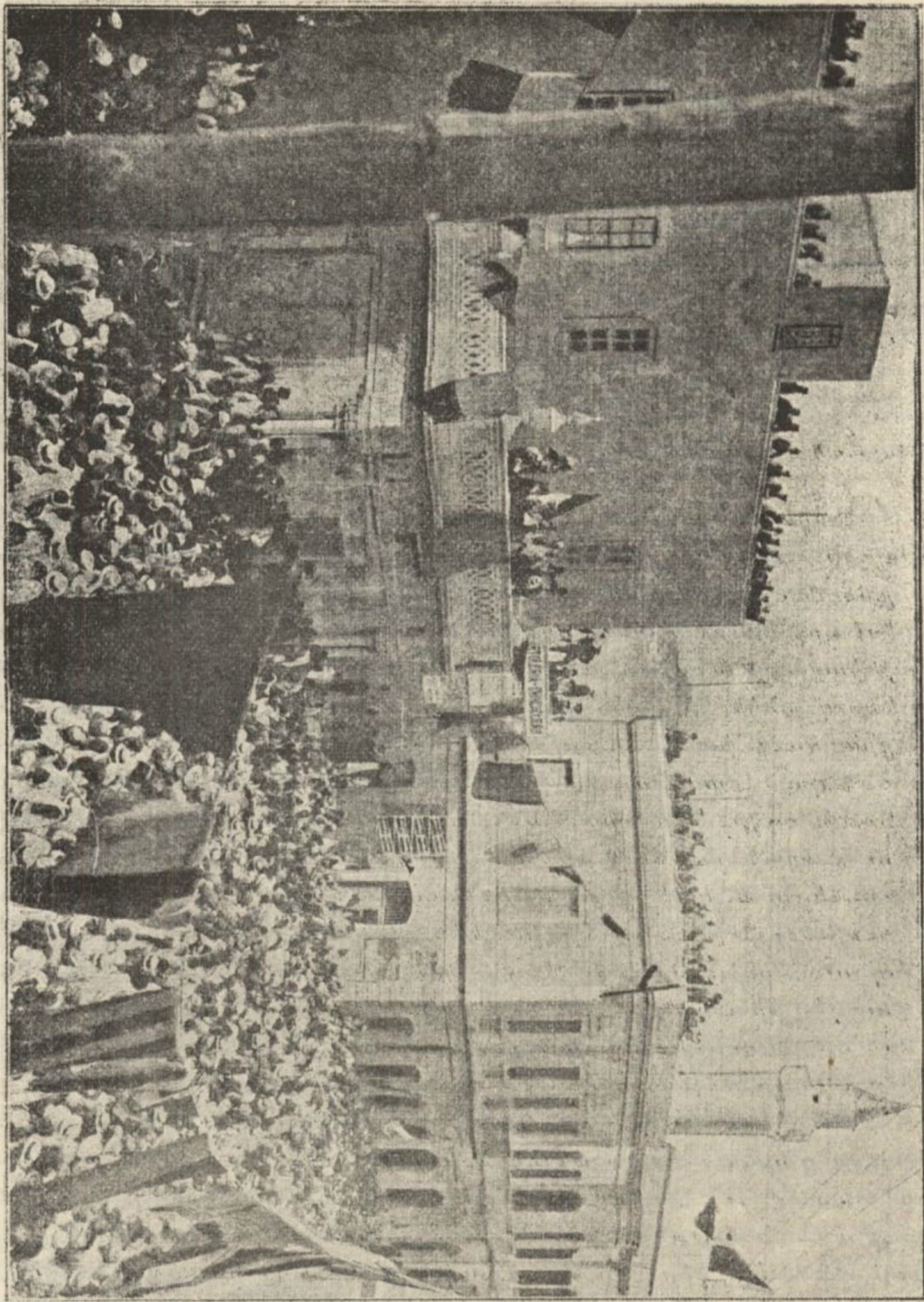

Իտալեւթուրք հաշտութեան յայտարարութիւնը Տրիպոլսոյ մէջ

թեան յանձնեց հետեւեալ որոշումնագիրը, որ այդ ներումը կը նուիրագործէր. —

Ներման արժանացած են Իտալիոյ զինուորներուն կողմէ գրաւուած և Թուրքիոյ վերադարձուելիք կղզիներու բնակիչներէն անոնք որ թշնամութեանց մասնակ-

ցեցան կամ թշնամութեանց ընթացքին պատասխանատուութիւն հրաւիրող վիճակի մէջ գտնուեցան։

Հետեւաբար, դատական իշխանութեանց կողմէ չպիտի հետապնդուի և չպիտի պատժուի, առանց դասակարգի և դիրքի խտրութեան, ոչ մէկ անձ՝ թշնամութեանց միջոցին իր ունեցած քաղաքական կամ զինուորական ո և է ընթացքին, կամ իր յայտնած ո և է գաղափարին հետեւանքով։

Ներկայ ընդհանուր ներումը ո և է ազդեցութիւն չպիտի ունենայ սովորական յանցանքներու համար։

Այս առթիւ պիտի հրատարակուի առժամեայ օրէնք մը։ Ասկէ զատ, պիտի գործադրուին վարչական և դատական բարենորոգումներ՝ առանց ցեղի և կրօնքի խտրութեան՝ յիշեալ կղզիներու բնակչութեանց երջանկութեան ու անդորրութեան, իրաւունքի ու արդարութեան հաւասարապէս կիրառման համար։

Նոյն կղզիներուն մէջ պաշտօնի պիտի կոչուին այն տեսակ պաշտօնեաներ ու դատաւորներ՝ որոնք տեղեակ են տեղական լեզուին ու սովորութեանց, և կը լրացնեն պահանջուած յատկութիւնները։

Յունաստանի անջատումը Պալքանեան Դաշնակցութենէն, պզտիկ նըպաստ չէր Թուրքիոյ համար։ Իտալական կառավարութեան սպառնալիքին վրայ Բ. Դուռը փութացած էր հաշտութեան դաշնագիրը ստորագրել՝ Իտալիոյ ձգելով Թուրքիոյ ափրիկեան ստացուածքները, որոնց մէջ՝ Օսմ. յեղափոխութեան յայտնի դէմքերէն մէկը, Էնվէր պէյ, բուռ մը զինուորներով անընկճելի կը մնար քանի ամսէ ի վեր։ Այս հաշտութեամբ Թուրքիա կ'ազատէր իտալական վտանգէն, ու կը շահէր մաս մը յոգնած զինուորներ, զորս Իտալիա փութով նաւ լեցնելով Պոլիս կը ղրկէր։ Բայց նորէն ծովին չէր տիրանար. և չէր կրնար իր ասիական զինուորները Իզմիրի ու Տարտանէլի ճամբով հասցնել Սելանիկ, արևմտեան բանակը զօրացնելու և կամ զայն պարէնաւորելու համար, որովհետև իտալական զրահաւորներուն կը յաջորդէին յունականները. Թուրք նաւատորմիղը, որակով ու քանակով տկար, երբեք չպիտի կրնար ծովը մաքրել անոնցմէ։ Պարզ կ'երեւայ թէ ի՛նչ պիտի ըլլար իր ձեռք բերելիք առաւելութիւնը, եթէ Յունաստան չէզոք մնար պատերազմին մէջ և ծովը ազատ թողուր Թուրք մարտանաւերուն ու փոխադրանաւերուն առջև։

Տարակոյս չկայ որ մանր մունր զիջումներ չէին կրնար այդ գործը հնարաւոր դարձնել. պէտք էր աւելի յանկուցիչ պատառ մը. և շատ հաւանականաբար Բ. Դուռը այդ օրերուն տրամադիր էր Կրէտէն վերջնականապէս Յունաստանի ձգելու. գոնէ ատոր աշխատող տէրութիւններ գտնուեցան։ Այս կերպ կարգադրութիւն մը շատ ուշ կը հասնէր սակայն. տարի մը առաջ՝ թերեւս Թուրքեւհէլլէն զինակցութեան մը նախաքայլը դառնար այդ իմաստուն զիջումը. բայց Պալքանեան Դաշնակցութեան կազմութենէն ասդին, Յունաստան նոյնքան և աւելի գրաւիչ երկրամասի մը յառած էր աչքերը, Եպիրոսին, որուն կը տենչար արդէն իր ազատագրութենէն ի վեր. ու տակաւին կար Մակեդոնիոյ հէլլէնացած մասը։ Եւ Պալքանեան Դաշնակցութիւնը այս ամէնուն տիրացումը հնարաւոր կը

դարձնէր։ Այդ կերպով՝ Յունաստան պիտի կրնար իր երկաթուղիները միացնել եւրոպական գիծին եւ ազատիլ կղզիացած վիճակէ մը որ մեծապէս կը յամեցնէր իր բարգաւաճումը։ Կրէտէն խոստանալ ատոնց փոխարէն, ապահովաբար չնահաւէտ առաջարկ մը չէր, մանաւանդ որ ծովու վրայ գերակշռութիւնը իր կողմը ըլլալով, Յունաստան Թուրքիոյ մասնաւոր բարեացակամութեան չէր կարօտեր Կրէտէն գրաւելու համար։

Ահա թէ ինչո՛ւ Բ. Դրան սիրաշահութեան ջանքերը մնացին անպտուղ եւ Յունաստան փութաց միանալ իր դիմակիցներուն։ Պոլսոյ հէլլէնական դեսպան Պ. Կրիեարիս, Պուլկարիոյ եւ Սերպիոյ դեսպաններուն կողմէ արուածին համանման պատերազմի յայտարարութիւն մը յանձնեց Բ. Դրան, հոկտեմբեր 5ի միւեւնոյն օրը։ Նոյն իրիկունը՝ երեք դեսպանները մեկնեցան Պոլսէն, դեսպանատան պաշտօնեաներուն հետ։ Պուլկարիա իր հպատակներուն պաշտպանութիւնը յանձնեց Ռուսիոյ, Սերպիա՝ Իտալիոյ եւ Յունաստան ալ Ֆրանսայի։

Այսպէս ուրեմն խօսքը մնաց հուրին ու սուրին։ Շաբաթներէ ի վեր բովանդակ աշխարհի վրդովման պատճառ դարձող պաշտօնագրելու մարտը տեղի տուաւ թնդանօթին առջեւ։ Զահանդական անստուգութեան չրջան մը կը բանար հոկտեմբեր 4ի օրը, Թուրքիոյ կողմէ եղած պատերազմի յայտարարութեամբ։ Ի՞նչ պիտի ըլլար հետեւանքը, տակնուվրայ որքա՞ն պիտի տեւէր, ո՞ր կողմը պիտի դառնար յաղթական, դաշնակիցները՝ որոնք իրարմէ տարանջատ մնալու այնքան խոր ու հիմնաւոր պատճառներ ունէին՝ պատերազմական իրադրութեանց ընթացքին պիտի կրնային անվթար պահել զիրենք միացնող դիւրաբեկ համաձայնութիւնը։ Եւրոպական դիւանագիտութիւնը այս հանելուկներուն առջեւ սահմռկած կը մնար, և ամէն բան ցոյց կու տար թէ ինքն իսկ ուղղութիւնը կորնցուցած նաւու մը երանեալ տատանեալ դրութեան մատնուած է ծագող փոթորկին մէջ։ Իրեն համար կային մտահոգութեան աւելի անմիջական պատճառներ. կարելի պիտի ըլլա՞ր պատերազմը սահմանափակել լոկ Պալքաններու մէջ, — նպատակ որուն համար ամէն ճիգ կը թափուէր այդ մինչեւ մասնաւորապէս Բարիզի և Լոնտոնի դահլիճներուն կողմէ։ Պայքարը լոկ Թուրքիոյ և Պալքանեան Պետութեանց կռիւ չէր, այլ մանաւանդ Սլաւութեան և Գերմանութեան կռիւ։ Դարերու մաքառման, դէպի Արեւելք ծաւալման համար կատարուած փոխադարձ ջանքերուն բախտը պիտի վճռէր պատերազմը, և անոր արդիւնքը ծանրապէս պիտի ճնշէր մէկ կամ միւս կողմը։ Դեռ Պալքաններու մէջ թնդանօթին ձայնը չէր գոռացած երբ արդէն իսկ լուր եղած էր թէ Աւստրիա և Ռուսիա, Գերմանութեան ու Սլաւութեան ախոյեանները, կը պատրաստուին սպառազինուիլ, սկզբ եղած ատէն ղէն ի ձեռին միջամտելու համար կռուի մը որ բուն պատերազմիկներուն չափ զիրենք ալ կը շահագրգռէր։ Եւ այն ատե՞ն . . . Այն ատեն, ամբողջ Եւրոպան էր որ իր կարգին պիտի ոտիպուէր անոնց հետևիլ,

առաջ բերելով իրերու դրութիւն մը՝ որուն վրայ խորհիլն իսկ գլխու պտոյտ կը պատճառէր։

Ահա այս խնայեղիչ անտարբերութեան մէջ Պոսլէն մեկնեցաւ Պալքանեան Դաշնակիցներու երեք դեսպանները, երբ անդին պատերազմը սկսած էր արդէն, և Պուլկար, Յոյն, Սերպ բանակները վիճակամայն ուժ կէտերէ կը խուժէին Օսմ. հողը։

ՎԵՐՋ Գ. ՀԱՏՈՐԻՆ ԵՒ Ա. ՄԱՍԻՆ

Էնվէր Պէյ Տրիպոլսոյ մէջ

ՑԱՆԿ Գ. ՀԱՏՈՐԻՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.—Ինչպէ՞ս ծագեցաւ պատերազմը

1908 Յուլիսի յեղափոխութեան դերը ներկայ պատերազմին մէջ. — Անդրանիկ երեսփոխանական ընտրութեանց պատճառած հիասթափութիւնը. — Ժէօն-Թիւրքերու ազգայնամոլութիւնը.—Նոր իրաւատէր մը Մակեդոնիոյ մէջ.—Ժէօն-Թիւրքերուն փորձած զինուորական կազմակերպութիւնը և Պալքանեան Պետութիւնները.—Անհրաժեշտութիւն Պալքանեան Դաշնակցութեան. — Ժէօն Թիւրքերու սխալները Մակեդոնիոյ մէջ.—Եւրոպացի գործակալներու ճամբուիլը և Մակեդոնիոյ հրոսակապետներուն դէմ կիրարկուած հալածանքը.—Ընկերակցութեանց օրէնքը և իր 4րդ յօդուածը.—Չէթէներու օրէնքը.—Զինահաւաքութիւն. — Յաւալի ծայրայեղութիւններ. — Մակեդոնիոյ խոշտանգումներուն ու բռնութեանց նկարագրութիւնը Երեսփ. Ժողովին մէջ. — Մերձեցման նշաններ Պալքանեան ժողովուրդներուն միջեւ. — Եկեղեցիներու օրէնքը. — Յունաց Պատրիարքարանը Համազգային Ժողովը նիստի կը հրաւիրէ. — Կառավարութիւնը կ'արգիլէ.—Մերձեցում Պատրիարքարանին և Էկզարքարանին միջեւ.—Մուհաճիրներու հարցը Պալքանեան մերձեցումը կը փութացնէ.—Ալպանական ապստամբութիւնը և Մակեդոնիա.—Չէթէները կը վերյայտնուին.—Պալքանեան Դաշնակցութեան նախանշանները.—Սահմանագլուխի ընդհարումներ.—Մալիսորներու մեծ ապստամբութեան մը երկիւղը.—Շթիպի և Քոչանայի ջարդերը.—Յուզում Պուլկարիոյ մէջ. — Պատերազմաշունչ միթինկներ.—Պէրանայի ջարդերը.—Պօմպաներու արհաւիրքը. — Պալքանեան Դաշնակցութիւնը այլևս կասկած չի վերցներ.—Կոմս Պէրխթոլտի առաջարկը.—Թուրքիոյ շահը ո՞ւր էր և ի՞նչ ըրաւ.—Ձախողուած Պէրխթոլտի առաջարկին **371**

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.—Երկունքի օրեր

Միթինկներու շրջանը.—Օգոստոս 12ի Սօֆիայի հսկայ միթինկը.—Բուռն ճառեր կառավարութեան և Ֆէրտինանտ Ցարին դէմ.—Իզցամ ինչպէ՞ս կը նկարագրէր Օսմ. բանակը.—Հրոսակներ, պօմպաներ, սահմանագլուխի ընդհարումներ. — Նախկին նախարար Կէնատիէֆի յօդուածները.—Պոլսոյ Էկզարքարանը և Պուլկարիոյ պատերազմասէրները.—Միթինկները Սերպիոյ մէջ.—Նոր ջարդեր Հին Սերպիոյ մէջ.—Օսմ. Կառավարութիւնը վար կը դնէ Սերպիոյ ռազմամթերքը.—Միթինկները Յունաստանի մէջ.—Ամէն կողմ պատերազմի պահանջ Պալքաններու մէջ.—Պ. Վէնիզէլոս կը զգացնէ թէ կռուի կը պատրաստուին.—Գարատաղ անպաշտօն պատերազմի մէջ. — Դիւանագիտութեան գերագոյն ճիգերը.—Պ. Բուանքարէի գործունէութիւնը.—Կոմս Պէրխթոլտի նոր ճառը.—Թուրքիա 50,000 հոգի կը ղրկէ Մակեդոնիա.—Որոշում Թրքական մեծ ռազմափորձերու.—Դրդռութիւնը կ'աւելնայ Պուլկարիոյ մէջ.—Պ. Սազօնօֆի այցելութիւնները.—Պալքանեան պետութիւնները կը սպառազինուին.—Սամոսի ապստամբութիւնը.—Յունական Րումկի նաւուն միջադէպը.—Մալիսորներու ընդհանուր ապստամբութիւնը.—Մուխթար փաշայի դահլիճին դիրքը.—Իթթիհատի խլրտումները.—Հիւսէին Ճահիտ և Ճավիտ պէյերու բանտարկութիւնը.—Բարենորոգմանց նոր ծրագիր. — Միշտ խոստում, և գործական ոչինչ.—Իթթիհատական մամուլին քննադատութիւնները Դահլիճին դէմ. — «Պէրլինի Դաշնագիրը գոյութեան իրաւունք չունի . . .». — Փոթորիկը կը պայթի **400**

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.—Խօսքը քնդանօթինն է

Սեպտեմբեր 18ի օրը.—Պոլսոյ դրութիւնը այդ միջոցին.—Արկորի հարց. — Խաղաղութեան մասին յուսալից ժողովուրդը յանկարծ հիասթափուած. — Հեռագիրները կը ծանուցանեն թէ Պալքանեան Պետութիւնները ընդհանուր զօրահանութեան ձեռնարկած են.—Առաջին մանրամասնութիւնները.—Պոլսոյ Թուրք մամուլը և «Պուլկարական վայրագութիւններ»ը.—Նախարարաց Խորհուրդին արտաքոյ կարգի նիստը. — Զիջումներ Դրան կողմէ.—Պատերազմի ի նպաստ շարժում.—Զօրահանութիւն Թուրքիոյ.—Գաւառային ցոյցերը.—«Դէպի Սոֆիա՛... դէպի Սոֆիա՛...».—Մեծ ռազմափորձերը կը յետաձգուին.—«Հայրենիքը վտանգի մէջ է».—Կուսակցութիւններն ու Մամուլը կը խոստանան ձեռք ձեռքի տալ —Ընդհանուր շփոթութեան մէջ Սուլթանին ծննդեան տարեդարձին օրը կը մոռցուի.—Յունական և պուլկարական շոգենաւերը արգելքի տակ առնելու հրաման —Համալսարանական ուսանողներու առաջին ցոյցը.—Ալի Քէմալ պէյի ճառը.—Ուսանողները կը համբուրեն Քեամիլ փաշան.—«Կեցցէ՛ Իթթիհատը».—Աղա Կիւնեիզի յօդուածը Թանինի մէջ.—Տխուր մտայնութիւն.—Սեպտեմբեր 21ի օրը —Իթթիլաֆի և Իթթիհատի երկին միթինկները.—Թափօրներ փողոցներուն մէջ.—«Հա՛րպ իսթէրիզ... հա՛րպ... հա՛րպ... հա՛րպ...»· — Նորատունկեան էֆ. կը յայտարարէ թէ թշնամի երկրին մէջ ջարդ չպիտի ըլլայ. — Սոֆիայի առման նախափորձը Օխլամուրի զառիթափին վրայ —Ցուցարարները կը յարձակին Պալքանեան Պետութեանց դեսպանատուններուն դէմ.—Կոտրուած ապակիները.—«Փիճ», «Բէօփէք սօյու», «Զանաք եալայըճը» ածականները Պուլկարներու հասցէին. — Սուլթանը յուզուած՝ լալու աստիճան.—Ցոյցերը քրոնիկ.-Կամաւորներու արձանագրութիւնը —Հայկաթոլիկ վարդապետ մը կամաւոր.—Խլրտում իսլամական աշխարհին մէջ. — Բ. Դրան ճիգերը խաղաղութեան պահպանման համար. — Նոր զիջումներ. — Պոլսոյ ցոյցերուն ազդեցութիւնը Պալքանեան Պետութեանց մօտ.—Պուլկարական և Սերպիական Խորհրդարաններու բացումը.—Դահճաւէրը.-Քուէարկութիւն արտասովոր վարկերու. —Բոլոր կուսակցութիւնները ձեռք ձեռքի.—Դաշինքը ինչո՞ւ չէր ուզեր պատերազմ ել — Նազըմ փաշայի վերագրուած խօսք մը.—Երկու որոշ հոսանքներ խաղաղասէրներն ու պատերազմասէրները.—Պերլինի Դաշնագրին 23րդ յօդուածը.—1880ի վիլայէթներու օրէնքը.—Բ. Դուռը կը ճգնի այդ օրէնքին գործադրութեան խոստումով անցընել տագնապը —Պ. Բուանքարէի ջանքերուն արդիւնքը.- Խաղաղութեան յոյսեր. — «La guerre est écartée», «Պատերազմին առաջքը առնուած է», կ'ըսեն Պոլսոյ դեսպանները. —Անգլիոյ Նախարարապետին յաւետեսութիւնը·—Օսմ. Համալսարանի ուսանողներուն երկրորդ ցոյցը, ընդդէմ դաշինքին, 23րդ յօդուածին և 1880ի օրէնքին.—Աւելի Իթթիհատական քան Համալսարանական ցոյց.—Զինուոր կը կանչուի Բ. Դրան պաշտպանութեան համար.—Զինուորական ըմբոստութեան վախ.—«Անկցի՛ հաւասարութիւնը».—Երկու Մուխթար փաշաները և ձեռք առնուած զինուորական միջոցները կը յաջողին հանդարտեցնել ցուցարարները.—Պաշարման վիճակի հրատարակութիւն և ձերբակալութիւններ.—Արգելք մամուլին՝ ցոյցին վրայ խօսելու.—Պատերազմը այլեւս անխուսափելի.—Գարատաղ պատերազմ կը յայտարարէ Թուրքիոյ դէմ.—Պ. Պլամէնացի մեկնումը.—Տէրութիւնները յուսահատ խաղաղութեան պահպանման մասին.—Իթթիհատական թերթերու ուրախութիւնը. «—Գարատաղ տակաւին շատ պզտիկ պատառ մըն է Թուրքիոյ կլափին համար» 423

ԳԼՈՒԽ ԺԵ. —Թուրքիոյ պատերազմական ոյժը

Պոլսոյ մէջ պարզուած տեսարանը Գարատաղի պատերազմի յայտարարութենէն վերջ.—Թուրք Մամուլին անդրանիկ երեւակայական յաղթանակները.—Թանինը բացառութիւն կը կազմէ.—Ձիերու և մտրակներու հաւաքում. — Պոլիս պատերազմական

քաղաք.—Թրքուհիները.—Եղերական և զուարճալի դրուագներ.—Չի մը գետնափորի մը մէջ թաղուած.—Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի աշխատութեան արդիւնքը. — Թուրք զինուորները այն համոզումը ունին թէ զինուորական պտոյտի կ'երթան և թէ «Պուլկար աղջիկներ պիտի խաղցնեն . . .».—Այթէֆեանօի բանակետղը.—Նորագիրներու ժամանումը Պոլիս.—Թուրքիոյ զինուորական կազմակերպութիւնը. — Ֆօն տէր Կօլց փաշայի գործը.—Ժէօն-Թիւրքերուն ճիգերը բանակին վերակազմութեան համար.—Հրետանեայ զինուորները.—Բաղդատութիւն պատերազմիկ բանակներուն.—Թուրք բանակին կրկնակի տկարութիւնը.—Ինչ Թրքական այժեր պիտի մասնակցէին կռուին· — Թնդանօթները Թուրք բանակին մէջ.—Սպարապետ Նազըմ փաշա. — Կենսագրական գիծեր.—Ազգորը.—Փախուստ ազգորավայրէն՝ Հայերու միջոցաւ. — Նազըմ փաշա և Իթթիհատը.—Նազըմ և Մահմուտ Շէվքէթ փաշաները.—Սթէֆան Լօզանի նկարագրութիւնը.—«Նազըմ փաշա միշտ ուշ կը մնայ». — Նորատունկեան Գաբրիէլ էֆէնտիի պատմած մանրամասները.—Նազըմ փաշայի հոգին 465

ԳԼՈՒԽ ԺԸ. — Վերջին արարուածը

Իսլամական աշխարհը պատերազմի ի նպաստ շարժման մէջ. — Թուրք գրագիտուհիի մը կոչը.—Թուրքիա և Պալքանեան Դաշնակցութեան պատերազմի հրատարակութեան նախօրեակին.—Տէրութեանց սեպտեմբեր 25ի Օրանուցագիրը Պալքանեան Դաշնակցութեանց.—«Ա՛լա՛ղ, արդէն իսկ զօրքը շարժման մէջ դրուած է». — Օրանուցագրին գտած ընդունելութիւնը.—Տէրութեանց Սեպտեմբեր 27ի Օրանուցագիրը Բ. Դրան.—Անընդունելի պահանջներ.—Տրիպոլսոյ պատերազմը վերջացնելու անհրաժեշտութիւն.—Իտալիոյ սպառնալիքը.—Բ. Դուռը կը ստիպուի հաշտութիւն կնքել Իտալիոյ հետ.——Իթթիհատը և Դաշնակիցը.—Տէրութիւնները պէտք չէ միջամտեն բարենորոգումնց կիրարկման գործին.—Սուլթանին յայտարարութիւնը՝ ուղղուած բանակին.—Խաղաղութիւնը այլևս բանդագուշանք մըն է.—Սերպ բանակներ Պուլկարիա կը մտնեն՝ Պուլկար զինուորներուն աջակցելու.—Պ. Կէշօֆ առաջին անգամ ըլլալով խաչակրութեան ինդիր կը հանէ.—Պալքանեան Պետութեանց պատասխանը Տէրութեանց Օրանուցագրին.—Վերջնագիր չէ, բայց Թուրքիոյ պատիւը ոտնակոխ կ'ընէ.—Նորատունկեան էֆէնտի կը պատասխանէ Տէրութեանց Օրանուցագրին.—Կայսրութեան արժանապատուութիւնը փրկելու միտում. քան խաղաղութիւնը պահպանելու փորձ.—Պալքանեան Պետութիւնները ինչ կը պահանջէին — Բ. Դուռը յարաբերութիւնները կը խզէ Դաշնակիցներուն հետ.—Օսմ. դեսպանները ետ կը կանչուին.—Նոր ճիգ տէրութեանց կողմէ, դարձեալ անյաջող.—Բ. Դուռը պատերազմ կը յայտարարէ Սերպիոյ և Պուլկարիոյ դէմ, հրաւիրելով անոնց դեսպանները որ մեկնին Պոլսէն.—Նազըմ փաշայի յայտարարութիւնը ուղղուած բանակին.—Պատերազմի յայտարարութեան յարուցած խանդավառութիւնը Թուրքիոյ մէջ.—Պուլկարիա և Սերպիա նոյնպէս պատերազմ կը յայտարարեն Թուրքիոյ դէմ.—Դաշնակիցներու պատերազմի յայտարարութեան զեկոյցը Դրան և Տէրութեանց.—Թուրքիա ինչո՞ւ միեւնոյն ատեն պատերազմ չյայտարարեց Ռուսաստանի դէմ.—Աթէնքի իրադարձութիւնները.—Եէորիոս Թագաւորին վերադարձը. — Կրէտացի երեսփոխանները կ'ընդունուին Հելլէն խորհրդարան. — Գահաժառանգը կը մեկնի սահմանագլուխ.—Ռուսաստանը Պալքանեան Դաշնակցութենէն անջատելու անպտուղ փորձը.—Թուրքիոյ համար ինչ նշանակութիւն ունէր Ռուսաստան.—Իտալեւթուրք հաշտութիւնը և Ծովային գերակշռութեան հարցը. — Դրան զիջումները.—Կրէտէն տալու տրամադրութիւն.—Ռուսաստանի շահը Պալքանեան Դաշնակցութեան հաւատարմութենէն.—Ռուսաստան ինք կը փութայ պատերազմ յայտարարել Թուրքիոյ դէմ.—Պատերազմը կը սկսի խելայեղիչ անստուգութեան մը մէջ... 493

ՔԱՐՏԷՍՆԵՐ

23. Կէլիպօլուի թերակղզին և շրջակաները. 377

24. Բաղդատական քարտէս պատերազմիկ տէրութեանց տարածութեան, բնակչութեան, հանրային հասոյթներուն և զինուորական ոյժին. 389

25. Պատերազմիկ բանակներու դիրքը Սեպտեմբեր 18ին . . . 415

26. Թուրք և Գերմանական բանակներու դիրքը պատերազմի յայտարարութեան միջոցին 457

27. Օսմ. բանակներու համախմբութիւնը դաշնակից բանակներու դէմ, պատերազմի յայտարարութեան օրը. 473

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾՆԵՐ

5. Թնդանօթի փոխադրութիւն Շքոտրայի լիճին վրայ

6. Զօրահանութեան տեսարանը Պոլսոյ փողոցներուն մէջ

7. Զօրահանութեան տեսարանը Սպարապետութեան Դրան առջեւ

Հէլլէն գահաժառանգը սահմանագլուխ կը մեկնի